ONTO

2025
No:27

Belleğin İzi

www.ontodergisi.com

ISSN: 2651-3692

İmtiyaz Sahibi
Mehmet Karasu

Yazı İşleri Müdürü
Sercan Karlıdağ

Sayı Editörü
Beril Sercem Şengül

Sayı Yardımcı Editörleri
Betül Kanık
Sercan Karlıdağ
Mehmet Karasu
Fırat Altun

Sosyal Medya Koordinatörü
Veysel Bişgin

Kapak ve Görsel Tasarımcısı
Fırat Altun

www.ontodergisi.com

İçindekiler

Beril Sercem Şengül	Sayı Editöründen	4
Belgüzar Nilay Türkan	Belleğin İzinde: Çağrışımlar, Bağlam ve Sahte Anılar	8
Ceren Dönerkayalı ve Sezin Öner	Fotoğrafların Bilinmeyen Yüzü: Fotoğraflar Sahte Anılar Yaratabilir mi?	19
Osman Görkem Çetin	Kurmaca Anıları	30
Elif Ece Sözer	Toplumsal Bellek Temsilleri: Nelerdir, Nasıl İnşa Edilirler?	41
Aysu Mutlutürk	Kolektif Bellek: Kimlik ve Kolektif Belleğin Yapılandırılması	51
Eylem Yıldırımçakar	Belleğin Aktardıkları ve Kolektif Belleğin İzlerinde Kadın Olmak	61
Merve Çavuşoğlu	"Birlikte" Hatırlayışın ve Unutuşun Bilimi: Kolektif Bellek Olgusuna Sosyal Psikolojiden Yaklaşmak	69
Demet Kara	Geçmiş, Bugün ve Gelecek İlişkisinin Otobiyografik Bellek ve Benlik Üzerinden İncelenmesi	81
Sinem Söylemez	Tiksinti ve Duygusal Bellek: Akademik Bir Deneme	89
Beril Sercem Şengül	*Söyleşi Kolajı I:* Bellek Araştırmacılarıyla Söyleşiler	97
	H. İlyas Göz 97 — **Aycan Kapucu** 108 — **Sami Gülgöz** 113	
Sercan Karlıdağ	*Söyleşi Kolajı II:* Belleğin İzinde Mücadele: Bu Coğrafyanın ve Öznelerinin Kolektif Belleği — Hafıza Merkezi/Mekânları ile Söyleşiler —	118
	23,5 Hrant Dink Hafıza Mekânı **Nayat Karaköse, Aslı Yolcu** 120	*Hafıza Merkezi* **Noémi Lévy-Aksu, Derya Bozarslan, Mert Koçak, Merve Bakdur** 123
	Tarihsel Adalet için Bellek Müzesi **Eylem Delikanlı** 127	*Madımak Katliamı Hafıza Merkezi* **Eylem Şen** 131
Sezen Sayınalp	*Görsel:* "Full Eşyalı" Beyin	134

Sayı Editöründen

Bireylerin yaşam pratiklerini sürdürebilmeleri için çeşitli bilgileri zihinlerinde tutabilmesi, bu bilgileri ihtiyaç duyduklarında geri hatırlayabilmeleri gerekir. Öğrenmeyle bağlantılı olarak bellek, hayatımızda tüm bu görevler açısından oldukça önemli bir yere sahiptir. Öyle ki bir atomun bilimsel yöntemlerle nasıl parçalara ayrılacağı bilgisinden ayakkabımızın bağcıklarını nasıl bağlayacağımıza kadar her tür bilgi için yaşantımız içinde tahayyül edemediğimiz kadar etkiye sahiptir. Bellek açısından işleyen süreçler, edinilen bir bilginin ihtiyaç duyulduğunda geri çağrılmasını, ilgili bilgilerin mevcut düşünce akışına dâhil olmasını sağlar (Radvansky, 2017). Düşünce akışı ve belleğin etkileşimi daimî olarak süregelmektedir. Platon, belleğin idealize edilmiş soyutlamalar ve algısal dünya arasında bir köprü olduğunu ifade etmektedir (Viney ve King, 1998). Spinoza ise belleği bedenle birlikte çalışan insanın üç temel gücünden biri olarak ele almaktadır (Dağ, 2022). Spinoza'ya göre bellek, "beyindeki izlenimlere ilişkin bir duyum ile bu duyumun belirli bir sûresine ilişkin düşüncenin birleşmesi"ni içermektedir (Spinoza, 1677/2015, s. 36).

Bellek, insanın geçmişle kurduğu en güçlü ve kimi zaman en tartışmalı bağlardan biridir. Bir yandan kimliğimizi ve öznelliğimizi kurarken öte yandan kolektif hikâyelerimizden de beslenir. Bireysel anıların ve toplumsal olayların birbirine açılan pencereleri bilişsel psikolojiyi ve sosyal psikoloji gibi psikolojinin alt alanlarıyla birlikte birçok disiplini şaşırtıcı yollarla buluşturur. Çocukluğumuzda duyduğumuz bir masal, yıllar sonra tanık olduğumuz bir toplumsal bellek tartışmasıyla beklenmedik biçimde kesişebilir. Çünkü, şimdinin ufkunu açan geçmiş, tekil hikâyeler kadar ortak anlatılarımızda da saklı.

Şüphesiz, bellek deyince akla ilk gelenlerden biri, onu "tek başımıza" deneyimliyor oluşumuz. Anıları zihnimize kazıyan olaylar, kokular, imgeler, duygular... Yine de Ebbinghaus'tan Bartlett'a, Halbwachs'tan Vygotsky'ye uzanan birikim, belleğin neredeyse hiçbir zaman sadece "ben"le sınırlı olmadığını açıkça gösteriyor. Daha açık söylersek insanlar hatırladıkları kadar paylaşıyor, paylaştıkları kadar yeniden kurguluyor ve böylelikle bellek, kolektif bir dolaşıma da giriyor. Bireysel gibi görünen en küçük anı kırıntıları bile sosyal pratiklerden, kültürel normlardan ve tarihsel koşullardan besleniyor. Belleğin izini sürdüğümüz bu özel sayıda yer alan yazılar da tam olarak bu kesişimin izini sürüyor; bir yandan bellekte bilişsel süreçlerin inceliklerine odaklanırken öte yandan belleğin sosyal ve kültürel bağlamlarda nasıl yeniden biçimlendiğini tartışıyor.

Bu özel sayımızı hazırlarken belleğe dair öğrenmekle bitmeyeceğini bildiğimiz yolun bir kısmını adımladık. Bellek, tek tek bireylerin deneyiminden çıkarak geniş bir kolektif bağlama uzanıyor; kimisi çocukluk travmalarını, kimisi bir ulusun yasını ya da coşkusunu, kimisi sadece izlediğimiz bir filmin –hatta henüz okumadığımız bir romanın– satır aralarında keşfettiğimiz bir sahneyi saklıyor. Aynı zamanda son derece politik: Kimin neyi, nasıl hatırladığı, bilhassa neyi unuttuğu, sadece kişisel hayatımızda değil kültürel ve toplumsal katmanlarda da belirleyici oluyor. Bellek araştırmaları, işte bu çatışmayı ve birlikteliği aynı anda gözeten çalışmalarla büyüyor ve çeşitleniyor. Bu sayıda bir araya gelen dokuz çalışma, tam da belleğin bu çok yönlülüğünü gözler önüne seriyor, gerçekleştirdiğimiz iki farklı söyleşi ise bellek araştırmalarının ve araştırmacılarının deneyimlerini irdeliyor. Bu sayıyı hazırlarken kendi içimizde somut biçimde gördüğümüz çıkarım, bellek çalışmalarının bugün psikoloji açısından bilişsel psikoloji ve sosyal psikoloji olarak birbirinden keskin hatlarla ayrılamayacağı yönündeydi. Zira farklı taraflarından ele alınıyor olsa da çalışmalar birbirine bir yerinden mutlaka değiyordu. Biz de bu yönleriyle bellek çalışmalarına ilişkin yaklaşımları harmanlamaya ve buna dair bir panorama sunmaya niyet ettik.

Sayının ilk yazısı, **Belgüzar Nilay Türkan**'ın Belleğin İzinde: Çağrışımlar, Bağlam ve Sahte Anılar başlığını taşıyor. Türkan bu yazısında belleğin temel kavramlarından çağrışımcılık tarihini hatırlatarak okuru bilişsel psikolojinin kurucu deneylerine götürüyor. Sahte anı olgusunu tanıtırken belleğin dinamik yapısını vurgulayarak belleğin yalnızca deney ortamlarında değil her gün medya organlarıyla nasıl yeniden yapılandırıldığını vurguluyor.

Sahte anıların oluşumunu incelememizin ardından, ikinci yazıda bellek ve gerçeklik ilişkisinin başka bir katmanına, fotoğraflara geçişimizi ise **Ceren Dönerkayalı** ve **Sezin Öner** üstleniyor: "Fotoğrafların Bilinmeyen Yüzü: Fotoğraflar Sahte Anılar Yaratabilir mi?" başlıklı çalışmalarında, bir fotoğrafın "kanıt" olarak algılanmasına dair yaygın inancımızı sorguluyor; manipüle edilmiş görüntülerin bellekte nasıl sahte anılar üretebildiğine dair ufuk açıcı deneylerden örnekler veriyorlar.

İki boyutlulardan üçüncü boyuta geçerken üçüncü yazıda, **Osman Görkem Çetin** bizi, kurmacanın büyülü dünyasına götürüyor: Kurmaca Anıları. Bir romanın, bir filmin hatta etkileşimli bilgisayar oyunlarının belleğimizde bıraktığı izlerin ne denli gerçek ne ölçüde kurmaca olduğuna ve bu izlerin nasıl "otobiyografik" renkler kazandığına dair ufuk açıcı bir tartışma yapıyor. Dış dünyada yaşanmış olaylar kadar, kurgu dünyasının olaylarının da duygusal ve bilişsel açıdan ne derece etkili olabileceğini gözler önüne seriyor.

Dördüncü yazıda belleğin toplumsal izlerini irdelemeye girişiyoruz. **Elif Ece Sözer**'in "Toplumsal Bellek Temsilleri: Nelerdir, Nasıl İnşa Edilirler?" başlıklı yazısı, belleğin toplumsal ölçekte nasıl şekillendiğini müzelerden anıtlara, kutlamalardan anma törenlerine dek uzanan mekân ve pratikler üzerinden inceliyor. Bireysel belleğin kamusallıkla kurduğu ilişkiye dair bizleri düşünmeye davet ediyor.

Ardından **Aysu Mutlutürk**, "Kolektif Bellek: Kimlik ve Kolektif Belleğin Yapılandırılması" başlıklı yazısıyla, "belleğin paylaşılan" boyutunu derinlemesine ele alıyor. Grubun ortak geçmişinin nasıl inşa edildiği, bireysel belleğimizle sosyal kimliklerimizin hangi noktalarda kesiştiği gibi sorulara detaylı ve güncel araştırma bulgularına dayanan bir çerçeve sunuyor.

Eylem Yıldırımçakar, "Belleğin Aktardıkları ve Kolektif Belleğin İzlerinde Kadın Olmak" başlıklı yazısında, belleğin zihinsel ve bedensel izdüşümlerini kadınlık deneyimleri üzerinden tartışıyor. Burada, bir yandan sosyal ve kültürel aktarımlarla biçimlenen kolektif bellek, öte yandan kadınların gündelik hayatlarındaki bellek pratikleri kesişiyor. Yazı, bellek ile toplumsal cinsiyetin birbirine değdiği noktaları ortaya koyuyor.

Merve Çavuşoğlu'nun "Birlikte" Hatırlayışın ve Unutuşun Bilimi: Kolektif Bellek Olgusuna Sosyal Psikolojiden Yaklaşmak başlıklı yazısı, sosyal psikoloji açısından bellek çalışmalarına kapsamlı bir bakış sunuyor. Bellekte sadece hatırlama değil "unutma" süreçlerinin de bir arada incelenmesi gerektiğini hatırlatan bu çalışma, kuramsal çerçeveyi tarihselleştirirken güncel kuram ve araştırmalara da değiniyor.

Demet Kara'nın "Geçmiş, Bugün ve Gelecek İlişkisinin Otobiyografik Bellek ve Benlik Üzerinden İncelenmesi" başlıklı çalışması, bireysel bellek deneyimlerinin sadece geçmişi anlamakla kalmayıp geleceği de öngörmemize nasıl imkân verdiğini ele alıyor. Otobiyografik belleğin kuramsal temellerini tarihsel çerçevede sunan bu kapsamlı analiz, güncel araştırmalarla zenginleşerek benlik ve hatırlama arasındaki çok yönlü bağı sosyal psikoloji perspektifinden yeniden düşünmeye davet ediyor.

Son olarak **Sinem Söylemez**, Tiksinti ve Duygusal Bellek: Akademik Bir Deneme başlıklı çalışmasında, duygularımız ve belleğimiz arasındaki ilişkiyi somutlaştırarak "tiksinti" duygusunun bellekteki izlerini irdeliyor ve belki de en "fiziksel" sayılabilecek bu duygu hâlinin karmaşık zihinsel süreçlerle iç içe geçebildiğini bizlere gösteriyor. Tiksintinin kültürel, bilişsel ve duygusal katmanları, belleğin hassas dokusuyla iç içe sunuluyor.

Sayıda ayrıca belleğin farklı izdüşümlerini inceleyen iki farklı söyleşi bulunuyor. Bunlardan ilkini bilişsel psikoloji alanında uzun yıllardır bellek konusunda çalışma yürüten araştırmacılar **Aycan Kapucu**, **H. İlyas Göz** ve **Sami Gülgöz** ile gerçekleştirdik. Kendileriyle bellek konusundaki çalışmalarını, Türkiye'de bellek araştırmaları yapmaya ilişkin deneyimlerini ve bellek çalışmalarının geleceğini konuştuk. İkinci söyleşimizi ise kolektif bellek üzerine çalışmalar yürüten sivil toplum örgütlerinden **23,5 Hrant Dink Hafıza Mekânı**, **Hafıza Merkezi**, **Tarihsel Adalet için Bellek Müzesi** ve **Madımak Müzesi** ile gerçekleştirdik. Kendileriyle kolektif belleği, bu coğrafyanın hafızasını ve siyasetin bu alandaki izdüşümünü konuştuk.

Son olarak Belleğin İzi sayımız için görsel köşemizde **Sezen Sayınalp,** bellek deyince aklına gelenleri bizim için çizdi.

Bu sayıda "hatırlayanlar ve unutanlar" –bir bakıma hepimiz– rehberimiz oldu. Bellek gerek kendi içinde katmanlı yapısıyla gerekse sosyal çerçevelerle güçlü bağı sayesinde, psikolojinin pek çok alt dalını bir araya getiriyor. Biz de Onto Dergisi olarak bellek olgusunu çok yönlü olarak incelemeyi amaçladığımız bu sayımızı sizlerle paylaşmaktan büyük mutluluk duyuyoruz.

Keyifli okumalar dileriz.

2 yıl önce bir 6 Şubat sabahı depremlerde kaybettiğimiz tüm insanlarımızın anısına saygıyla…

Beril Sercem Şengül
28 Şubat 2025

Kaynaklar

Dağ, E. (2022). Spinoza'nın hafıza teorisi: İmgesel çağrışım, 'gelişkin bellek' ve 'kişisel-aynılık' problemi. *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, *22*(22), 230-258.

Radvansky, G. A. (2017). *Human memory* (3. Ed.). Routledge, Taylor & Francis Group.

Spinoza, B. (2015). *Anlama yetisinin düzeltilmesi üzerine inceleme*. (E. Ayhan, Çev.). Dost Kitabevi Yayınları. (Özgün eser basım 1677).

Viney, W. ve King, D. B. (1998). *A history of psychology: Ideas and context*. Allyn & Bacon.

BELLEĞİN İZİNDE: ÇAĞRIŞIMLAR, BAĞLAM VE SAHTE ANILAR

Belgüzar Nilay Türkan*

Geçmiş, içinde yaşamak için değildir;
geçmiş, harekete geçmek için
içinden sonuçlar çıkardığımız bir kuyudur.[1]
John Berger, Ways of Seeing

Her şey, gerçekliğin öznel doğasının ve algının şaşırtıcı yanılsamalarının anlaşılması ile başladı. Diğer türler ile ortak olarak insan, dünyanın farklı kaynaklarından bilgi toplamak ve bu bilgileri anlamlandırmak için durmadan çalışan bir duyu sistemine ve algı kapasitesine sahiptir. Ancak bu bilgiler, tüm algılayıcılar tarafından aynı şekilde yorumlanmaz. Aksine ortak olduğuna inandığımız dünyanın yaşayan insan sayısı kadar farklı algılanış biçimi vardır. Bu nedenle gerçekle gerçek olmayan arasındaki ayrışma, çoğunlukla, beklediğimiz kadar net değildir. Böylesi bir zeminde, insan zihnine dair araştırma yapmak, en az olayın kendisi kadar karmaşıktır. Olguların kendisinden kaynaklanan bu karmaşık doğanın yanı sıra, genellenebilir veriler ve araştırma bulguları bazen oldukça çarpıcı görünse de bunların insana dair kabul edilen, salt gerçeklikler olarak değil, dönemin ruhuna bağlı olarak farklı yorumlamaya açık olan doğasına da dikkat çekmek büyük önem taşımaktadır. Böylece bir olgunun kavranışı ve tanımı karşımıza, dönemden döneme, akımdan akıma benzerlik ve farklılıklarıyla çıkabilmektedir.

Psikolojide bellek araştırmalarının serüveni de uzun bir geçmişe sahip olup hâlâ süren bir yolculuktur. Bu bölümde okuyucu bu yolculuğun bir kısmına davet edilmektedir. Bu kısa keşif, modern psikolojinin temelini oluşturan düşünce akımlarının ele aldığı şekliyle, çağrışım kavramıyla başlayıp, bellek konusunda yapılan ilk bilişsel psikoloji araştırmaları ile devam etmektedir. Bellek araştırmalarının bel kemiğini oluşturan bağlam konusuna kısa bir göz attıktan sonra yolculuğumuz, sahte anıların nasıl ortaya çıktığını gösteren ünlü araştırmalara uzanıyor.

Bilişsel Psikoloji Öncesi Çağrışım Kavramı

Hepimiz gündüz düşleri sırasında düşüncelerin bir akış içinde zihnimize dolduğunu tecrübe etmişizdir. Bu anlar adeta birbirine bağlanan zincirler gibidir. Çoğunlukla da sürekli, geçişken ve kırılgandır. Günlük

* Trier Üniversitesi, Psikoloji Bölümü, Arş. Gör. Dr.

[1] Aslı: *The past is not for living in; it is a well of conclusions from which we draw in order to act.*

yaşamda çağrışımların tecrübe edilme yollarından biri bu gündüz düşleridir. Çağrışımlar birbiriyle bağlantılı şekilde ilerlerken, bir anda dikkat odağınız değiştiğinde, bu çağrışım zincirinin başlangıcına geri dönmek ancak doğru ipuçlarının izi sürüldüğünde mümkün olabilir; aksi takdirde bu geri dönüş hiç gerçekleşmeyebilir. Peki, bu ipuçları zihni her zaman doğru yönlendirebilir mi? Zihin dışarıdan herhangi bir yolla manipüle edildiğinde, çağrışım ve anıların geri getirilmesi mümkün müdür? Geri getirilen bilgiler her zaman güvenilir midir? İşte bu ve bunun gibi sorular, bilişsel psikologların zihnini modern psikolojinin tarihi boyunca meşgul etmiştir.

Günümüzde zihin ve özelde bellek araştırmacılarının miras aldığı ilk fikirler ve deneysel çalışmaların temeli, çoğunluğunu İngiliz düşünürlerin oluşturduğu görgül-çağrışımcı düşünce geleneğine dayanmaktadır. Her ne kadar, modern bilim öncesi bu düşünce geleneği, deney ve ölçme olmaksızın ortaya çıkmış olsa da bilimin ilk çalışmalarının ortaya çıktığı 18. yy., bu filozofların fikirlerinden beslenmiştir. Bu fikirleri geliştiren John Locke, George Berkeley, David Hume ve John S. Mill gibi ünlü İngiliz filozoflarına göre zihindeki bilgiler duyusal deneyimler tarafından üretilir (ve bu hâliyle görgüldür) ve karmaşık zihinsel olaylar ancak geçmiş duyusal izlenimlerin hatırlanması (çağrışım teorisi) ve bir araya getirilmesiyle takip edilebilir (Karakaş, 1997; Schultz ve Schultz, 2004). Daha özelleşmiş bir örnekle, öğrenme psikolojisinin temel işleyiş prensibi olan iki uyaran (ya da uyaran-tepki, tepki-tepki) arasındaki bağlantıların temelinde de çağrışımlar ve çağrışımcılık fikirleri yatmaktadır.

Çağrışımcılığa göre, düşünceleri anlamanın en iyi yolu, fikirler arasındaki bağlantıları anlamaktır. 20. yy. başlarında geleneksel çağrışımcı görüşe göre fikirler aynı anda tecrübe edilir veya birbirinin ardı sıra gelirse aralarında çağrışımlar kurulabilir. Öte yandan adını modern dönem bellek araştırmalarının ilk deneyleriyle duyurmuş olan Hermann Ebbinghaus (1913), zihinsel yaşantıyı var eden deneyimlerin birbirinden uzak çağrışımlar yoluyla bile elde edilebildiğini iddia etmiştir. Bir başka deyişle, deneyimler birbiriyle birinci dereceden ve doğrudan bağlantılı olmadığında dahi daha karmaşık ve dolaylı olarak kurulan çağrışımlar aracılığıyla bellek kayıtları oluşturulabilir. Bu bellek kayıtları, daha önceden doğrudan deneyimlemediğimiz ancak başka deneyimlerle çağrışımsal bağlantısı olan olaylarla baş edilmesini ve zihinde daha karmaşık görevlerin yerine getirilmesini sağlamaktadır.

Modern psikoloji tarihinde adı sıklıkla anılan William James (1890), çağrışımları bilinç akışı olarak adlandırmıştır. Ona göre zihnin yapı taşları olan basit duyular, çağrışım zincirleri ile bir araya gelir ve daha üst düzey zihin olaylarını ortaya çıkarır. Ünlü kitabı *Psikolojinin İlkeleri*'nde, bilinçli olmayan davranışları, bilinçli duruma ilişkin bellek eksikliği olarak tarif eder (1890, s. 165).

Çağrışımlar ve bilinç, psikanaliz için de önemli kavramlardır. Freud (1915), klinik incelemelerinde, bilinç düzeyine ulaştığında kaygı yaratabilecek anıların, bireylerin olumsuz duygusal etkilerinden kurtulmak amacıyla bastırıldığını belirtmiştir. Psikanalize göre anıların bastırılması, unutulduğu anlamına gelmez. Bu anılar, bilincin topografisinde kolaylıkla erişilemeyen bilinçdışında saklanır. Psikanalizle, terapi sırasında sağlanan güvenli alanda, kişinin bu anıları ortaya çıkarması ve bunlarla daha işlevsel bir şekilde başa çıkmayı öğrenmesi hedeflenir. Bastırılan anıları ortaya çıkarmanın yollarından biri, kişinin aklına gelen her şeyi, herhangi bir kısıtlama olmadan aktarmasıdır. Psikanalizin klinik pratiklerinde büyük öneme sahip olan bu yönteme serbest çağrışım yöntemi adı verilir.

Bilişsel Psikoloji Perspektifinden Bellek

Bir kişinin yüzünü, bir kokunun çağrıştırdığı anıları, eve giden en iyi yolun hangisi olduğunu, bisiklet pedallarının nasıl çalıştığını hatırlamak... Bu görevlerin tamamı kavramsal farklılaşmaları ile bilişsel psikolojide ortak bir çatı altında çalışılır: *Bellek*.

Bellek bazı özellikleri ile insan türlerinin milyonlarca yıllık mirasının bir parçasıdır. Günlük hayatın bir gerekliliği olarak bellek, bireyin belirli bir amaca yönelik davranışlarını sürdürmesi için gerekli olan 'hatırlama' faaliyeti olarak tanımlanabilir (Neisser, 1967). Bilişsel psikolojide deneysel olarak çalışılan bellek ise hatırlamakla nadiren eş anlamlı olarak kullanılır.

Bilişsel psikolojinin terminolojisinden bellek, bir olaya, düşünceye, imgeye ya da beceriye ilişkin bilgilerin kodlanması (*encoding*), sağlamlaştırılması (*consolidation*), kaydedilmesi (*storage*) ve geri getirilmesinde (*retrieval*) rol oynayan ve birden fazla türden (örn., duyusal depo, kısa süreli depo, uzun süreli depo gibi) oluşan bir sistemdir (Atkinson ve Shiffrin, 1968). Öğrenme ve belleğin aşamalarından olan kodlama, öğrenilen materyalin zihinde bir temsilinin oluşturulması olarak bu sürecin ilk basamağını oluşturmaktadır. Kodlamanın sonunda bazı bilgiler bellekte depolanır, bu da öğrenme ve belleğin bir diğer basamağını oluşturur. Son basamakta ise depolanan bilgilerin çıkarılması anlamına gelen geri getirme yer almaktadır (Goldstein, 2010). Özellikle kodlama ve geri getirme süreçlerindeki farklılaşmanın vurgulanması, deneysel çalışmalar için büyük bir öneme sahiptir. Böylece, bir kişinin hatırlayamadığı bilginin, bilgiyi kodlama sırasında mı, yoksa geri getirme sırasında mı ortaya çıkan bir hatadan kaynaklandığı ayrıştırılabilmektedir.

Çoğumuzun günlük hayatta kullandığı şekliyle bellek, aslında bilişsel psikologların uzun süreli bellek olarak adlandırdıkları bellek türüdür. Uzun süreli bellekte farklı türden bilgiler yer alır. Bunlar arasındaki önemli bir ayrım, Endel Tulving (1985) tarafından yapılmıştır. Bu ayrımlara göre bir kişinin kendi hayatı hakkında sahip olduğu otobiyografik bilgiler episodik belleği; dünya hakkında sahip olduğu bilgiler (örn., Portekiz'in

başkenti), anlamsal belleği ve davranışsal bir beceriye (örn., bisiklet sürmek) ilişkin bilgiler ise işlemsel belleği oluşturmaktadır. Bir diyalog sırasında birazdan sarf edeceğiniz sözleri aklınızda tutmak gibi daha çok anlık farkındalık gerektiren ve kısmen kısa süreli olan bellek, çalışma belleğini tanımlamaktadır (Baddeley, 1992). Belleğin daha kısa süreli bileşenleri ise anlık duyusal bilgiler tarafından üretilmektedir (Neisser, 1967). Örneğin, bir diyalog sırasında arkadaşınızın sözlerinin bir süre boyunca kulağınızda yankılanması (böylece dikkat odağınız orada olmasa bile belleğiniz sizi bir süre idare edebilir) ya da bir film izlerken bir sahnenin gözünüzün önünde bir süre daha kalması, duyusal bellek kayıtlarından bazılarıdır.

Bağlam ve Bellek

İnsan zihni ve özelde bellek, dışarıdan gelen ipuçlarına ve bağlama oldukça duyarlıdır (Tulving ve Thomson, 1971). Özellikle bir belirsizlik koşulu altında, şüpheye düşüldüğünde, insan zihni dünya ile ilgili edindiği deneyimlere ve zihnindeki hazır kalıplara, diğer bir deyişle şemalarına başvurur. Zihinde şemalar, dünyayı algılama, yorumlama, imgeleme, akıl yürütme ve problem çözmede insanın hayatını kolaylaştıran bir dizi bilgi birikimi; bir duruma veya varlığa özgü zihinsel çerçeve ve davranışa kılavuzluk eden bilgiler bütünüdür (Budak, 2005). İnsan zihni, doğumdan itibaren öğrenme ve koşullanma süreçleri, içinde bulunduğu kültür ve geçirdiği gelişim dönemlerinin etkisiyle, dünyaya ilişkin farklı temsillere yönelik şemalar oluşturur. Buradan yola çıkarak inşacı kuram (*constructionism*), belleğin temel olarak geçmişi saklamak için değil, geleceği tahmin etmek için tasarlandığını iddia etmektedir (Morris, 1998).

Ebbinghaus (19. yy.) bilişsel psikoloji tarihçesindeki öncü çalışmalarında, kendi üzerinde denemek üzere herhangi bir bağlamdan yoksun kelime ve hecelerden oluşan uyaran listeleri (örn., KAQ, VIF, JEC vs.) hazırlamıştır. Farklı zaman aralıklarında, bu listelerdeki materyalin ne kadarını belleğinden geri getirebildiğini ve ne kadarını unuttuğunu sistematik olarak göstermiştir. Bu uyaran listelerinin seçkisiz ve keyfi oluşu (anlamdan yoksun değil), bir bağlam içerisindeki bilginin bellekten daha kolay geri getirilebildiğini keşfetmesinden kaynaklanmaktadır. Bu keşfi bir şiirin farklı dize ve bölümleri üzerinde yaptığı bellek deneylerinin sonuçlarına dayanmaktadır (Hoffman ve ark., 1986). Ebbinghaus, deneylerinde titizlikle hazırladığı uyaranların özelliklerini bağlama göre değişimlemesine rağmen, inşacı kuramın aksine, belleğin geçmiş olayların kayıtlarını depolayan bir kayıt cihazı gibi çalıştığını düşünmüştür.

Avrupa'da inşacı kuramın etkilerine Freud'un yazılarında rastlanmaktadır. Freud yazılarında sık sık belleğin, deneyimlerin bir kopyası olmadığını ve yeniden şekillendirildiğini aktarmıştır (Zaretsky, 2015). İnşacı kurama göre bellek, farklı bilişsel sistemler arasındaki bağlantıların bir yan ürünüdür ve bu bağlantılar,

deneyimlere yanıt olarak sürekli yeniden yapılandırılır (Levitin, 2002). Bu iddiaların görgül bulgularını ise Fredrick C. Bartlett (1932), bağlam temelli materyallerle yürüttüğü deneylerinde ortaya koymuştur. Bartlett, İngiltereli üniversite öğrencisi olan katılımcılarından Kanadalı yerlilere ait bir folklorik öyküyü okumalarını ve ilk okumalarından itibaren belirli aralıklarla tekrar tekrar hatırlamalarını istemiştir. Katılımcıların öyküyü okuduğu ilk günü takip eden günlerde hatırlanan bilgi azalmakla beraber katılımcılar, öyküye dair hatalı bellek kayıtları üretmeye başlamıştır. Hatalı kayıtların niteliklerini incelediğinde Bartlett, katılımcıların zaman geçtikçe yerli öykülerini, kendi kültürlerinin normlarına uygun şekilde yeniden inşa ettiklerini fark etmiştir. Örneğin, özgün öyküde "kano" ile çıkılan yolculuğun "yelkenli" ya da "gemi" olarak ya da "fok" avının "ördek" ya da "balina" olarak hatırlanması, katılımcıların bağlamla tutarlı ve kendi şemalarına uygun bellek kayıtları ürettiklerini ortaya koymuştur.

Bellekte bağlamla uyumlu bilginin üretilmesine gösterilebilecek bir diğer örnek de sahte anı (*false memory*) alan yazınından elde edilmiştir. Roediger ve McDermott (1995), kült çalışmalarında katılımcılara, "yatak, rüya, horlama, yorgan, uzanma, esneme, yorgunluk" gibi birbirleri ile bağlamsal olarak ilişkili kelimeleri peş peşe sunmuştur. Ardından, katılımcıların bu listede yer almayan ancak bu kelimelerle bağlamsal uyumu olan bir diğer kelimeyi de (örn., "uyku") önceki listede varmış gibi hatırladıklarını ortaya koymuşlardır. Bu bulgular, insanların bellekten bilgiyi getirirken ne tür ipuçlarını kullandıklarına dair güzel bir örnektir.

Dolayısıyla insanlar, önceki deneyimleri, öğrenme yaşantıları ve inançlarına ya da olayın bağlamına uygun olarak, dünya ile ilgili eksik olan bilgilerini tamamlamaya ve zihinlerinde tutarlı olaylarla tanımlanmış bir temsiller dünyası yaratmaya oldukça yatkındır. Bunun sonucunda anılar, bellekte durmadan yeniden yapılandırılmaktadır. Şemalar ve bağlam, bellekte yeniden yapılandırmanın kaynaklarından bazılarıdır. Belleği yeniden yapılandırabilen başka araçlar da vardır; örneğin, telkin ve yönergeler.

Sahte Anı Ekimi ve Bellekte Gerçekliğin İnşa Edilmesi

Psikoloji alan yazınında belleğin, katılımcılara verilen yönergeden, yönlendirici nitelikte sorulardan ve telkinlerden oldukça etkilendiğini gösteren pek çok araştırma bulgusu vardır. Bunlardan birinde Crombag ve arkadaşları (1996), bireylerin bizzat şahit olmadığı bir olaya dair yönlendirici sorularla karşılaştıkları takdirde, bu olayı kendi yaşantıları gibi aktarabileceklerini göstermiştir. Araştırmada, 1992'de yaşanmış bir olayın hikâyesi kullanılmıştır. Amsterdam'dan kalkan bir kargo uçağı, kalkışının hemen akabinde, bir motor arızası yaşamış ve havaalanına geri dönmek isterken yerleşim bölgesinde bulunan bir binaya çarpmıştır. Olayın sonunda otuz dokuz bina sakini ile dört mürettebat hayatını kaybetmiştir. Olay, günlerce haber

programlarında yer almıştır; ancak olay anına ait bir kamera kaydı bulunmadığından, olay anı yayımlanamamıştır. Olayın ardından on ay sonra araştırmacılar, yüz doksan sekiz kişiyle olay hakkında sorular sordukları bir çalışma yapmışlardır. Bu sorular "Uçağın çarpma anını gösteren filmi izledin mi?" ya da uçak binaya çarpmadan ya da çarptıktan hemen sonra neler olduğu ile ilgili ayrıntıları içeren ve yönlendirici nitelikte sorulardır. Sonunda katılımcıların %60'ından fazlası, televizyonda görüntüleri izlediklerini iddia etmiş ve çarpma anına dair çeşitli ayrıntıları rapor etmişlerdir. Bir başka deyişle araştırmacılar, sorular ve imalar ile katılımcılarını yaşamadıkları bir olayı yaşadıklarına ikna etmişlerdir.

Sahte anı yaratmak için araştırmacıların geliştirdikleri ve test ettikleri bazı yöntemler mevcuttur. Bunlardan bir tanesi sahte anı ekimi (*memory implantation*) yöntemidir (Loftus ve Pickrell, 1995). Bu yöntemde anı ekimi, kişilere gerçekte yaşanmış olaylarla birlikte, daha önce yaşanmamış bir olayın, sanki yaşanmışçasına ve ayrıntıları ile anlatılması yoluyla gerçekleştirilir. Elizabeth Loftus ve arkadaşlarının 1970'lerden bu yana öncülük ettiği bu konudaki birçok deney, insanların gerçekte yaşanmamış bir olayın yaşandığına inandırılabileceğini göstermiştir. Alan yazında *Alışveriş Merkezinde Kaybolma* (*Lost in the Mall*) Başlığı ile bilinen çalışmada, deneyciler 14 yaşındaki Chris adlı bir çocuğun abisi ve annesi ile anlaşmıştır. Araştırmacılar, Chris'in abisinden Chris'e, beş yaşındayken bir alışveriş merkezinde kaybolduğuna dair anısını sormasını istemişlerdir. Chris başta hiçbir şey hatırlamadığını söyler. Birkaç gün sonra sahte olay kendisine yeniden sorulduğunda, bu defa olayla ilgili ayrıntılı bilgiler vermeye başlar. Chris'in belleği, boşlukları öyle doldurmuştur ki başta hiçbir şey hatırlamadığını bildirirken küçük bir yönlendirmenin ardından alışveriş merkezinde nerede kaybolduğu, nasıl geri döndüğü gibi yeni bilgiler de "anılarına" eklenmiştir (Loftus ve Pickrell, 1995).

Lindsay ve arkadaşları (2004), sahte çocukluk anılarının ekimiyle ilgili çalışmalarında, yöntemlerine gerçekçi bir deneysel manipülasyon ekleyerek ilgi çekici bulgular ortaya koymuştur. Bu araştırmacılar, katılımcıların bir kısmının ailelerinden çocukluk fotoğraflarını edinirler ve katılımcılara gerçekte yaşanmamış bir çocukluk anısıyla beraber bu fotoğrafları sunarlar. Sonunda, görsel deneyimle desteklenen manipülasyona maruz kalan katılımcılar, herhangi bir fotoğraf görmeyen katılımcılara göre iki kat daha fazla sahte anı ifade etmişlerdir. Diğer bir deyişle, sözlü yönlendirme başka bilgiler tarafından desteklendiğinde, insanların kişisel tarihiyle ilgili otobiyografik belleğinde daha önce meydana gelmemiş bir olaya dair daha fazla sahte anı üretmeleri mümkün olmuştur.

Sahte anı ekimi, mümkün olmayan bir olayla dahi gerçekleşebilmektedir. Otgaar ve arkadaşlarının (2009)

çalışmasında, 7-8 ve 11-12 yaş grubu çocuklara mantıksal olarak mümkün olan (örn., şeker yerken şekerin boğazına kaçması) ve mümkün olmayan (örn., UFO'lar tarafından kaçırılma) iki hikâye anlatılmıştır. Bu sahte hikâyeler çocuklara ailelerinden alınan doğru bilgilerle birlikte dört yaşındayken başlarına gelmiş bir olay gibi sunulmuştur. Her iki gruba da sahte anlatının ardından, olayın inandırıcılığını arttırmak için olayla ilişkili sahte gazete haberleri de gösterilmiştir. Çalışmanın sonunda, örneklemin %70'inden fazlası UFO'lar tarafından kaçırıldığına dair sahte anılar bildirmiştir. UFO'lar tarafından kaçırılma öyküsü, özellikle küçük yaş grubundaki çocuklarda daha fazla sahte anıya dönüşmüştür. Hatta çalışmanın ikinci kısmında, araştırma hakkında bilgilendirme yapılıp söz konusu öykülerin sahte olduğu anlatıldığında dahi, çocukların %39'u bu tecrübeyi yaşadıkları konusunda ısrar etmiştir.

Sahte anı ekiminin en çok bilinen çalışmalarından biri, Loftus ve Palmer (1974) tarafından yürütülmüştür. Bu deneyde, katılımcılara otomobil kazası videoları izletilmiş ve ardından kaza ile ilgili bazı sorular sorulmuştur. Aynı videoya dair sorular, bir gruba: "İki aracın birbirini *paramparça ettiği* kazada hızları tahminen saatte kaç km olabilir?" diye sorulurken diğer gruba: "İki aracın birbirine *çarptığı* kazada hızları tahminen saatte kaç km olabilir?" ve başka bir gruba "İki aracın birbirine *dokunduğu* kazada hızları tahminen saatte kaç km olabilir?" şeklinde sorularak olayın vahameti farklı nitelikte yüklemler kullanılarak manipüle edilmiştir. Sonuçta, araçların birbirini paramparça ettiği şeklinde sunulan grubun ortalama hız tahminleri, diğer gruplara göre anlamlı olarak daha yüksek bulunmuştur. Bir hafta sonra, aynı katılımcılara videolara ilişkin "Kazanın olduğu caddede kırık camlar görüp görmedikleri" sorulduğunda ise iki aracın birbirini paramparça ettiğini duyan katılımcıların %32'si "evet" cevabını verirken iki aracın birbirine çarptığını duyan katılımcıların %14'ü "evet" cevabını vermiştir. Dolayısıyla bu sonuçlar, aynı materyale maruz kalan bireylerin yönlendirici nitelikte soruların ardından aynı olay hakkında farklı anılar yaratabileceğine dair iyi bir örnektir.

Loftus'un (1992) bir başka deneyinde ise katılımcılara bir trafik kazası simülasyonu izletilmiştir. Ardından katılımcılar olaya ilişkin yazılı bir metin okumuşlardır. Bu metinde bir gruba video ile ilgili sahte bilgi aktarılmış, diğer gruba ise bu müdahale yapılmamıştır. Sahte bilgi olarak örneğin, videoda kavşakta yer alan trafik işareti "yol ver" olmasına rağmen metinde katılımcılara bu işaret "dur" olarak aktarılmıştır. Çalışmanın sonunda, sahte bilgiyle manipüle edilen katılımcıların %30-40 oranında, kendilerine sonradan verilen sahte bilgileri bellek kayıtlarına uyarladıkları ve hatalı bilgileri rapor ettikleri ortaya konmuştur. Hatta bu bulgu, katılımcıların deneyin sonunda bellek performanslarının doğruluğuna göre para ile ödüllendirileceklerini bildiği hâlde ortaya çıkmıştır.

Buraya dek anlatılan bulgulardan yola çıkarak insan belleğinin neden mükemmel bir kayıt cihazı gibi çalışmadığını merak etmek kaçınılmazdır. Her ne kadar sonuç üzerinden yorumlama (*post hoc*) olsa da bu soruya dair yapılan birtakım açıklamalardan bahsetmek yerinde olacaktır. Daniel Schacter'e (1999) göre bellek hataları, pek çok yönden iyi hizmet sunan bir sisteme sahip olmanın sonunda ödediğimiz bir bedeldir. İnsan gibi sosyal türler için zihnin, evrim boyunca gelişmiş temel adaptasyonu sınırsız rasyonellik yerine, sosyal iş birliği kurma ve sosyal anlaşma temelindedir (Cosmides ve Tooby, 1987). Bu nedenle temelde sosyal problemleri çözmek üzere uzmanlaşmış bir zihne sahip olan insanın aynı zamanda hatalara, yönlendirme ve telkine hatta manipülasyonlara karşı savunmasız olması, çevreye uyumu ve türünü sürdürmesi açısından bir zarara yol açmamış gibi görünmektedir. Aksine, yönlendirme ve telkine açık olma, sosyal öğrenmeyi ve toplumsal normlara uyumu kolaylaştırdığı için insan türüne fayda sağlamış olabilir.

Sınırlı rasyonelliğe ve kapasiteye sahip olan bir zihin için kullanılmayan bilgilerin bellekte sağlamlaştırılmaması ya da uzun süreli bellekten geri getirilmemesi, zihinsel kaynakların önemli bilgiler lehine daha etkin kullanılmasını ve yeni bilgilerin daha kolay öğrenilmesini sağlamaktadır (Schacter, 1999). Öte yandan olumsuz deneyimlerin uzun süreli bellekte korunması, benzer olumsuz deneyimlerin ya da tehlikeli durumların karşısında insanın hayatta kalma şansını artırır.

Çağrışımlarla sağlanan bağlantılar sayesinde birbiriyle tutarlı olayların bir davranışı tetiklemesi daha kolay hâle gelmektedir. Zihnimizde birçok fikir sessiz sedasız, bilinç düzeyine gelmeden birbirini takip eder ve bunlardan kabataslak bağlam ve senaryolar oluşturur. Bu bağlamı şekillendiren ipuçlarından bazıları arasında kişinin mevcut zihinsel şema ve inançları vardır (Türkan ve Çoker, 2021). Eldeki ipuçlarını takip ederek, kabataslak bilgi ve sezgilerle tutarlı senaryolar yaratmak, insanın zihinsel kaynaklarını ve enerjisini fazla zorlamadan hızlı tepki üretebilmesini sağlamaktadır (Morewedge ve Kahneman, 2010). Böylece zihin, çağrışım ve bağlantılar sayesinde, dünya hakkında farklı kategorileri tek tek kodlayıp geri getirmek zorunda kalmadan, genellemelere başvurarak anlamlandırabilmektedir (Kahneman, 2000).

Sonuç

Buraya dek anlatılan araştırmaların günümüzle ve laboratuvar dışındaki dünya ile bağlantıları neler olabilir? Manipülasyon, sadece laboratuvar ortamı ile kısıtlı bir araç değildir. Son yıllarda, artan sayıda medya organı aracılığıyla zihnimizin çeşitli şekillerde yönlendirildiğine tanıklık ediyoruz (ya da edemiyoruz). Günümüzde mesajların yayılma biçimi, sosyal medya ile bilgi paylaşımının hızı, internet 'meme'lerinin etkisi ve sahte gerçeklik (*deep fake*) gibi yöntemlerle yaratılan haberler

düşünüldüğünde, belki de sürekli bir anı ekimine maruz kalıyoruzdur. Teknoloji ve endüstri durmadan yeni kaynaklar üretirken, insan zihninin 12.000 yıllık kapasitesinin aynı hızda değişmediği açıktır. Hâlihazırda, kısa yollarla çözümler üretmeye yatkın bir zihne ve yeniden yapılandırmaya açık bir belleğe sahip olduğumuza dair bulgular, bu hız ve miktarda yayılan bilgiyi teyit etmek için yeterince vaktimizin olmadığını göstermiştir.

Yayılan bilginin inandırıcılığı ne olursa olsun, sahte haber ve bilgilere bir kez maruz kalmanın, daha sonra o bilgiye dair inançları artırdığı gösterilmiştir (Pennycook ve ark., 2018). Bu da bellekte biriktirilen anıların, düşünme süreçleri üzerindeki etkisine dair trajik bir sonuçtur. Sahte haberler ve görsel bilgilerin değiştirilmesi aracılığıyla sahte anı ekimi, sadece bireysel değil kitlesel ölçekte de gerçekleşmektedir (Garry ve Wade, 2005). Frenda ve arkadaşları (2013), sahte anı ekiminin politik kazançlar yaratmak için kullanıldığını göstermiştir. Üstelik bunlar sadece anlatılarla değil, video, fotoğraf, sanal ve arttırılmış gerçeklik gibi teknolojinin tüm imkânları ile desteklenebilmektedir.

21. yüzyılın ikinci çeyreği ile gerçeklikle gerçek dışı olanı ayırt etmenin daha fazla zorlaştığı, objektif bulgular yerine öznel yargıların ve kişisel inançların daha fazla önemsendiği bir dönemin içindeyiz. Bu dönem hem politik açıdan hem de teknolojinin günlük yaşamda pratik edilme biçimleri açısından insan zihni ve davranışları üzerinde bu zamana dek alışık olmadığımız bir hızda ve türde etkiler bırakmaktadır. Sahte anılar ve belleğin yeniden yapılandırılması konusundaki bulguların, günümüz teknoloji araçlarını kullanan insanlar üzerindeki etkilerini araştırmak büyük bir ihtiyaç olarak görünmektedir (Hancock ve Bailenson, 2021). Psikoloji biliminin ve daha özel olarak bellek araştırmalarının, yeni iletişim ve teknoloji araçlarını kapsayan bakış açıları ve araştırma yolları üretmesi belki de çok yakındır. Sonuç olarak, belleğin izindeki araştırmaların alan yazındaki uzun ve karmaşık yolculuğu sürmeye devam etmektedir.

Kaynaklar

Atkinson, R. C. ve Shiffrin, R. M. (1968). Human memory: A proposed system and its control processes. K. W. Spence ve J. T. Spence (Ed.), *Psychology of learning and motivation: Advances in research and theory (vol. 2)* içinde (ss. 89–195). Academic.

Baddeley, A. (1992). Working memory. *Science*, *255*(5044), 556–559.

Bartlett, F. C. (1932). *Remembering: A study in experimental and social psychology*. Cambridge University Press.

Budak, S. (2005). *Psikoloji sözlüğü*. Bilim ve Sanat Yayınları.

Cosmides, L. ve Tooby, J. (1987). From evolution to behavior: Evolutionary psychology as the missing link. J. Dupre (Ed.), *The latest on the best: Essays on evolution and optimality* içinde (ss. 277–306). MIT Press.

Crombag, H. F., Wagenaar, W. A. ve Van Koppen, P. J. (1996). Crashing memories and the problem of 'source monitoring'. *Applied Cognitive Psychology, 10*(2), 95–104.

Ebbinghaus, H. (1913). Our knowledge concerning memory. H. Ebbinghaus, H. A. Ruger ve C. E. Bussenius (Ed.), *Memory: A contribution to experimental psychology* içinde (ss. 1–6). Teachers College Press.

Frenda, S. J., Knowles, E. D., Saletan, W. ve Loftus, E. F. (2013). False memories of fabricated political events. *Journal of Experimental Social Psychology 49*(2), 280–286.

Freud, S. (1915). Repression. *Freud's collected papers Vol. IV* içinde (ss. 84–98) Hogarth.

Garry, M. ve Wade, K.A. (2005). Actually, a picture is worth less than words: Narratives produce more false memories than photographs do. *Psychonomic Bulletin & Review, 12,* 359–366.

Goldstein, B. (2010). *Cognitive psychology: Connecting mind, research an everyday experience.* Wadsworth Cengage Learning.

Hancock, J. T. ve Bailenson, J. N. (2021). The social impact of deepfakes. *Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking, 24*(3), 149–152.

Hoffman, R. R., Bringmann, W., Bamberg, M. ve Klein, R. (1986). Some historical observations on Ebbinghaus. D. Georgein ve R. Hoffman (Ed.), *Memory and learning: The Ebbinghaus centennial conference* içinde (ss. 57–75). Erlbaum.

James, W. (1890). *The principles of psychology.* Holt.

Kahneman D (2000) Evaluation by moments: Past and future. D. Kahneman ve A. Tversky A (Ed.), *Choices, values and frames* içinde (ss. 693–708). Cambridge University Press and the Russell Sage Foundation.

Karakaş, S. (1997). *Bilimsel psikoloji-temel ilkeler*. Türk Psikologlar Derneği Yayınları.

Levitin, D. J. (2002). *Foundations of cognitive psychology: Core readings*. MIT press.

Lindsay, D.S., Hagen, L., Read, J.D., Wade, K.A. ve Garry. M. (2004). True photographs and false memories. *Psychological Science, 15*(3), 149–154.

Loftus, E. F. (1992). When a lie becomes memory's truth: Memory distortion after exposure to misinformation. *Current Directions in Psychological Science*, *1*(4), 121–123.

Loftus, E. ve Palmer, J.C. (1974). Reconstruction of automobile destruction: An example of the interaction between language and memory. *Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior, 13,* 585–589.

Loftus, E. ve Pickrell, J. E. (1995). The formation of false memories. *Psychiatric Annals, 25(12),* 720–725.

Morewedge, C. K. ve Kahneman, D. (2010). Associative processes in intuitive judgment. *Trends in cognitive sciences*, *14*(10), 435–440.

Morris, P. (1998). Memory research: Past mistakes and future prospects. G. Claxton (Ed.), *Growth points in cognition* içinde (ss. 91–111). Routledge.

Neisser, U. (1967). *Cognitive psychology*. Prentice-Hall.

Otgaar, H., Candel, I., Merckelbach, H. ve Wade, K. A. (2009). Abducted by a UFO: Prevalence information affects young children's

false memories for an implausible event. *Applied Cognitive Psychology: The Official Journal of the Society for Applied Research in Memory and Cognition*, *23*(1), 115–125.

Pennycook, G., Cannon, T. D. ve Rand, D. G. (2018). Prior exposure increases perceived accuracy of fake news. *Journal of Experimental Psychology: General 147*(12), 1865–1880.

Roediger, H. L. ve McDermott, K. B. (1995). Creating false memories: Remembering words not presented in lists. *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, and Cognition 21*(4), 803–814.

Schacter, D. L. (1999). The seven sins of memory: insights from psychology and cognitive neuroscience. *American Psychologist, 54*(3), 182–203.

Schultz, D. P. ve Schultz, S. E. (2004). *A history of modern psychology*. Thomson Wadsworth.

Tulving, E. (1985). How many memory systems are there? *American Psychologist, 40,* 385–398.

Tulving, E. ve Thomson, D. M. (1971). Retrieval processes in recognition memory: Effects of associative context. *Journal of Experimental Psychology, 87*(1), 116–124.

Türkan, B. N. ve Çoker, O. (2021). Zihin ve sosyal birey perspektifinden manipülasyon. O. Çalışkan (Ed.), *Çarpıtılmış gerçekliğin inşası I. Cilt: Medya ve iletişim mesleklerinde manipülasyon* içinde (ss. 47–85). Nobel Akademik Yayıncılık.

Zaretsky, E. (2015). Reflection: Freud and memory. D. Nikulin (Ed.), *Memory: A history* içinde (ss. 275–279). Oxford Academic.

FOTOĞRAFLARIN BİLİNMEYEN YÜZÜ: FOTOĞRAFLAR SAHTE ANILAR YARATABİLİR Mİ?

Ceren Dönerkayalı*

Sezin Öner**

Fotoğraflar için yaşanılan olayı olduğu gibi yansıtan anlık kayıtlar denilebilir. L. J. Mande Daguerre fotoğrafı icat ettiğinden beri (Gök, 2016), bir çoğumuz için fotoğraf çekmek hayatımızın en önemli anlarını kaydetmenin ve o anın gerçekten yaşandığını kanıtlamanın en direkt yolu âdeta. Yine de fotoğrafların her zaman doğru bilgiler içerdiğini varsayıp sorgusuzca güvenmek, günümüz teknolojisini hafife aldığımızın işaretidir. Öyle ki teknolojinin gelişmesiyle fotoğraflar, yaşanmamış olayları yaşanmış gibi göstermeyi veya yansıtılan olayın detaylarını değiştirmeyi mümkün kılmıştır. Manipüle edilmiş fotoğraflar veya sahte görüntüler oluşturmak için gereken teknolojiler giderek daha erişilebilir ve günlük yaşamda yaygın hâle gelmiştir. Adobe Photoshop (Adobe Inc., 2024) gibi çeşitli uygulamaların ve üretken karşıt ağlar[1] (GAN'lar; Goodfellow ve ark., 2020) veya derin öğrenme modelleri gibi yapay zekâ destekli araçların kullanılmasıyla bireyler artık kolayca gerçekçi, değiştirilmiş fotoğraflar üretebilmektedir. Bu gelişmeler yalnızca profesyonel yazılımlarda değil aynı zamanda popüler sosyal medya platformlarına da entegre edilerek kullanıcıların yalnızca birkaç tıklamayla görüntüleri değiştirmesine ve geliştirmesine olanak tanımaktadır. Ayrıca, sahte fotoğrafların yanı sıra "derin sahte" (deepfake)[2] videoların yüksek düzeydeki inandırıcılığı da gerçek ve sahte arasındaki sınırları bulanıklaştırmaktadır. İlk bakışta, sahte fotoğraflar ve videolar bir eğlence aracı olarak görülse de bu uygulamaların olaylara ilişkin belleği değiştirebileceğini ve sahte anılar oluşturabileceğini gösteren birçok çalışma bulunmaktadır (Garry ve Gerrie, 2005; Murphy ve Flynn, 2022; Strange ve ark., 2005; Wade ve ark., 2017).

Psikoloji literatüründe, sahte fotoğraflar ve videolar kullanılarak katılımcıların belleğinde yaşanmamış olaylara ilişkin sahte anılar yaratılmasına "kurgulanmış-

* Kadir Has Üniversitesi, Psikoloji Doktora Programı, Doktora Öğrencisi

** Kadir Has Üniversitesi, Psikoloji Bölümü, Doç. Dr.

[1] Türkçe tanımı için bkz. Gözet, M., Filiz, U. ve Yılmaz, A. E. (2023). Üretken yapay zekâ. *International Journal of Multidisciplinary Studies and Innovative Technologies, 7*(1), s. 33.

[2] Türkçe tanımı için bkz. Demircan, B. (2021). "Gördüğün her şeye inanma": Derin sahte çalışmaları üzerine bir doküman analizi. *TRT Akademi*, *6*(13), 728-747, s. 733.

kanıt etkisi" (*doctored-evidence effect*) adı verilmektedir (Nash ve ark., 2009). Aslına bakılırsa bu etkiyi ortaya koyan çalışmaların kökeni, yıllar öncesinde bir grup katılımcının belleğine çocukken aslında hiç yaşamadıkları "alışveriş merkezinde kaybolma" (Loftus ve Pickrell, 1995) sahte anısının başarılı bir şekilde ekilebilmesine dayanmaktadır. Loftus ve Pickrell'in (1995) bu çalışmasında katılımcılardan, aile bireylerinden alınan bilgiler doğrultusunda yazılmış, çocukken başlarından geçmiş dört olay verilir ve bu olayları mümkün olduğunca detaylı şekilde hatırlamaları istenir. Katılımcılara verilen bu dört olaydan biri katılımcının alışveriş merkezinde kaybolmasını, yaşlı bir kadının ona yardım ederek ailesine kavuşturmasını içeren ve katılımcıların aslında başına gelmemiş sahte bir olaydır. Birinci oturumdan sonra, katılımcılardan bu dört olayı ikinci oturuma kadar düşünüp aile bireyleriyle bu konu hakkında konuşmadan hatırlamaya çalışmaları istenir. İkinci oturumun sonunda, çalışmaya katılan katılımcıların %25'inin bu sahte anıyı kısmen veya tamamen hatırladığı rapor edilmiştir. Katılımcılarda bu tür sahte anıların nasıl oluştuğu *kaynak izleme yaklaşımı* (*source monitoring framework*; Johnson ve ark., 1993) ile açıklanabilir. Kaynak izleme, herhangi bir bilginin kaynağını doğru yerlere atfedebilmeyi içeren süreçleri ifade eder ve bu doğrultuda, gerçek ve kurgulanmış olayların kaynaklarının nasıl atfedildiğine ilişkin bir teorik çerçeve öne sürer. Bir bilginin kaynağı, o bilginin belleğe aktarıldığı sıradaki koşulları içinde barındıran özellikler anlamına gelmektedir. Örneğin, kurgusal olaylar; yaşanmış olaylara oranla çok daha az algısal, anlamsal, bağlamsal ve duygusal fenomenolojik deneyim özelliği içermektedir (Keven, 2016). Diğer taraftan kurgusal olaylar, gerçek olayların ilişkilendirildiği fenomenolojik özellikleri de içerebilir, bu durumda kurgusal olayları gerçek olaylardan ayırmak oldukça zorlaşır. Sonuç olarak, kurgusal olayların gerçek olaylara benzer fenomenolojik özellikler içermesi bu olayların yanlış atfedilerek gerçekten yaşanmış olarak hatırlanmasına neden olabilir (Johnson ve ark., 1988; Johnson ve ark., 1993). Kaynak izleme yaklaşımı ışığında, kurgulanmış-kanıt etkisinden sorumlu olabilecek üç mekanizmadan bahsedilebilir. Bu mekanizmalar: Aşinalık (*familiarity*), imgeleme (*imagery*) ve güvenilirliktir (*credibility*) (Nash ve ark., 2009).

Aşinalık, İmgeleme ve Güvenilirlik Mekanizmaları

Kaynak izleme yaklaşımına göre aşinalık hissine, anıların kaynağına karar vermek için başvurulabilir. Bir olayın, maddenin veya kelimenin aşinalık hissi yaratabilmesi için ya akıcı bir biçimde işlenmesi (*fluent processing*) ya da zihne kolayca getirilebilmesi gerekmektedir. Bu doğrultuda, gerçek anılar önceden deneyimlendiği için zihne kolayca getirilebilir ve bu da beraberinde aşinalık hissini getirir (Jacoby ve ark., 1989; 2014). Yine de bazen aşinalık hissi yanlış atfedilebilir. Örneğin, bir çalışmada katılımcılara, araştırmacılar tarafından uydurulmuş bir grup isim gösterilmiş ve bu

isimlerin ünlü olmadıkları vurgulanmıştır. Bir gün sonra katılımcılardan, verilen listeden yalnızca ünlü olan isimleri seçmeleri istendiğinde, katılımcılar, araştırmacılar tarafından uydurulan ve ünlü olmayan bazı isimleri de ünlü olarak seçmiştir. Bunun nedeni, uydurulmuş isimleri okumanın, bir sonraki gün, işlenme akıcılığını ve dolayısıyla da bu isimlere olan aşinalığı arttırmasıdır. Fakat, katılımcılar bu aşinalık hissini, uydurulmuş isimlerin ünlü olduğu inancına yanlış olarak atfetmişlerdir (Jacoby ve ark., 1989). Buradan hareketle, sahte fotoğrafların da bu aşinalık mekanizmasını kullanarak sahte anılar yaratması hiç de zor değildir. Hessen-Kayfitz ve Scoboria'nın (2012) bir çalışmasında, katılımcılara, katılımcıların aile bireylerinden edinilen, bir olayı betimleyen dört çocukluk fotoğrafı gösterilmiştir. Katılımcılara gösterilen fotoğraflardan birisi sahtedir ve sıcak hava balonuyla yapılan bir yolculuğu betimlemektedir. Sahte fotoğraflar, otobiyografik ayrıntı içerip içermemesi (örn., katılımcının kendisi ve ebeveynin fotoğrafta bulunması) ve aşina olunmayan detay (örn., arka planda deniz fenerinin bulunması) içerip içermemesi şeklinde manipüle edilerek dört farklı koşul oluşturulmuştur. Üç oturum boyunca, her bir koşuldaki katılımcılardan fotoğrafı gösterilen dört çocukluk anısını olabildiğince detaylı bir şekilde hatırlamaya çalışmaları istenmiştir. Araştırmanın sonucunda, otobiyografik ayrıntı içeren ancak aşina olunmayan detayın bulunmadığı (katılımcının kendisinin ve ebeveyninin bulunduğu fakat arka planda deniz fenerinin bulunmadığı) sahte fotoğraf koşulundaki katılımcıların, bu sahte olayın gerçekleştiğine ilişkin bellek derecelendirmelerinin daha yüksek olduğu bulunmuştur. Hessen-Kayfitz ve Scoboria'ya (2012) göre, sahte fotoğrafta otobiyografik ayrıntıların bulunması işlenme akıcılığını arttırmakta ve bu da beraberinde aşinalık hissini ortaya çıkarmaktadır. Sahte fotoğrafta aşina olunmayan bir detayın bulunması ise aksine işlenme akıcılığını azaltarak aşinalık hissinin oluşmasını engellemektedir. Bu nedenledir ki, sahte fotoğrafta tanıdık yüzlerin bulunmasından kaynaklanan aşinalık hissi, sahte olayın gerçekten yaşandığı için hatırlandığı şeklinde yanlış atfedilmiştir.

İmgeleme mekanizması ile ilgili olarak, kaynak izleme yaklaşımına göre gerçek olaylar, fenomenolojik deneyim özellikleri (örn., algısal, anlamsal, bağlamsal ve duygusal özellikler) bakımından kurgusal olaylardan daha zengindirler (Addis, 2018; Rubin ve Umanath, 2015). Buradan hareketle, kurgusal olayların zihindeki imgelemleri bu fenomenolojik özellikler bakımından zenginleştirilebilirse bireylerde bu olaylara ilişkin sahte anılar yaratmak da daha olası olacaktır. Bu durum, zihindeki canlı imgelemenin, sahte olayın gerçekten yaşandığını düşünerek elde edildiği şeklindeki yanlış atfetmekten kaynaklanmaktadır (Johnson ve ark., 1988; 1993). Örneğin, Lindsay ve arkadaşlarının (2004) çalışmasında, aile bireylerinden, katılımcıların okulla ilişkili iki çocukluk anısını yazarak anlatmaları istenmiştir. Buna ek olarak araştırmacılar, ilkokulda, öğretmenin

masasına “slime” (yarı yapışkan nitelikte bir oyun hamuru türü) koyulduğunu anlatan bir sahte olay oluşturmuşlardır. Bu sahte olay anlatımı, şüphe çekmemek için katılımcıların kendi isimlerini ve o dönemdeki öğretmenlerinin isimlerini içermektedir. Katılımcılardan bu üç olayı okumaları ve olayları olabildiğince detaylı şekilde hatırlamaları istenmiştir. Olay anlatımlarının yanı sıra, katılımcıların yarısına o dönemde çekilmiş, kendisinin, öğretmeninin ve arkadaşlarının olduğu gerçek okul fotoğrafları gösterilir. Sonuç olarak, sahte olayın yalnızca anlatımının verildiği koşulda katılımcıların %45.5’inin, olay anlatımı ile birlikte gerçek fotoğrafın da verildiği koşulda katılımcıların %78.2’sinin sahte imgeler veya sahte anılar ürettiği bulunmuştur. Bu araştırmanın bulguları iki önemli noktaya işaret etmektedir. Bunlardan ilki, sahte anılar oluşturmak için sahte fotoğraf kullanımının gerekli olmadığıdır. İkincisi ise, sahte bir olay anlatımının yanında algısal ve bağlamsal detaylar bakımından zengin (örn., sınıf ortamını ve öğretmen ve arkadaşların fiziksel görüntüsünü içeren) bir fotoğraf verilmesi, katılımcılara zihinlerinde sahte olay ile ilgili canlı birtakım imgeler oluşturma fırsatı sunmakta ve bu da sahte olayların gerçekten yaşanmış gibi hatırlanmasına sebep olabilmektedir (Lindsay ve ark., 2004).

Kaynak izleme yaklaşımına göre, yaşanmış olayları kurgusal olaylardan ayırt edebilmek için karar verme süreçlerinin ortaya koyduğu çeşitli örtük kriterler temel alınmaktadır. Kaynak izleme sırasında varılan kararlar iki farklı karar verme mekanizmasının ürünüdür. Bunlardan ilki kontrollü bir süreci içermeyen, hızlıca verilen kararlara; ikincisi ise kontrollü bir süreci içeren, görece daha yavaş ve mantık yürütmeyi mümkün kılan kararlara işaret etmektedir (Johnson ve ark., 1993; ayrıca bkz. Hasher ve Zacks, 1979). İki karar verme mekanizması da zihinsel şemaları belleğe doğru şekilde atfedebilmek için farklı kriterleri temel alabilmektedir. Örneğin, kontrollü olan yavaş sürecin kriteri, bir olayın yaşandığını hatırlamak ve bilmek arasında oluşabilecek farklar olabilirken; kontrollü olmayan hızlı sürecin kriteri, zihinsel imgenin ne kadar canlı olduğu veya ne kadar fazla algısal detay içerdiği olabilmektedir. En basit hâliyle, karara varılırken, olaya ait belleğin olaya ait kaynakları temsil eden zihinsel şemalar ile örtüşüp örtüşmediğine bakılmaktadır (Johnson ve ark., 1993). Fakat bazı durumlarda kriterlerin eşiği alçak seviyelere çekilebilir (Mazzoni ve Kirsch, 2002). Örneğin, güvenilirlik mekanizmasının bir yansıması olarak, Loftus ve Pickrell’in (1995) yukarıda anlatılan çalışmasında, bireylere yanlış olay anlatımlarının verilip bu olay anlatımlarının kendi aile bireylerinden elde edildiği söylendiğinde, bireylerin sahte anılar üretebildiği görülmektedir. Buradaki temel nokta, bireylerin, sahte olay anlatımlarının kendi aile bireylerinden alındığına inanarak anlatımlara güvenmesi ve sahte olayın gerçekten yaşandığını düşünmesidir. Bu çalışmadan hareketle, üçüncü mekanizma olan güvenirlik mekanizması ile

bağlantılı olarak olaya ait sahte bir fotoğrafın sunulması fotoğrafların güvenilir bir kaynak olduğu inancıyla sahte anılar oluşturulmasına katkı sağlayabilmektedir. Buna ek olarak, Wade ve arkadaşlarının (2002) bir çalışmasında, katılımcılara içlerinden biri sahte olan dört fotoğraf gösterilmiştir. Sahte fotoğraf, katılımcının ve bir aile bireyinin çocukken çekilmiş gerçek bir fotoğrafının sıcak hava balonu ile yapılan bir yolculuğu betimleyen bir sahte fotoğrafın içine yerleştirilmesi ile oluşturulmuştur (Resim 1). Katılımcılara bu dört fotoğrafı içeren kitapçık gösterilmiş ve fotoğraflarda yansıtılan olayları detaylı bir şekilde hatırlamaya çalışmaları istenmiştir. Buna ek olarak, birinci oturumun sonunda katılımcılara kitapçıklar verilmiş ve bir sonraki oturuma kadar her gün fotoğrafların yansıttığı bu olayları hatırlamaya çalışmaları söylenmiştir. Araştırmanın bulguları, birinci oturumun sonunda katılımcıların %35'inin sıcak hava balonuyla ilgili sahte olayı hatırladığını, üçüncü görüşmenin sonunda ise katılımcıların %50'sinin bu sahte olayı kısmen (örn., bu sahte olay ile ilgili en az bir detay) veya net bir şekilde hatırladığını göstermektedir. Bu oran, Loftus ve Pickrell'in (1995) sahte olay anlatımları ile katılımcıların %25'inde yaratabildiği sahte anı oranından çok daha fazladır. Araştırmacılar, bunun nedeni olarak fotoğrafların, olay anlatımlarına oranla daha kompakt bir biçimde algısal detay içerdiğinden katılımcılarda sahte olaya ilişkin imge, duygu ve düşünce yaratmayı kolaylaştırdığını öne sürmektedir. Bununla birlikte, katılımcıların birinci oturumda, sahte fotoğrafı ilk kez gördüklerinde verdikleri "Bu bir fotoğraf, o hâlde gerçekleşmiş olmalı"[3] şeklindeki tepki de fotoğrafların güvenilir olduğu inancına işaret etmektedir (Wade ve ark., 2002).

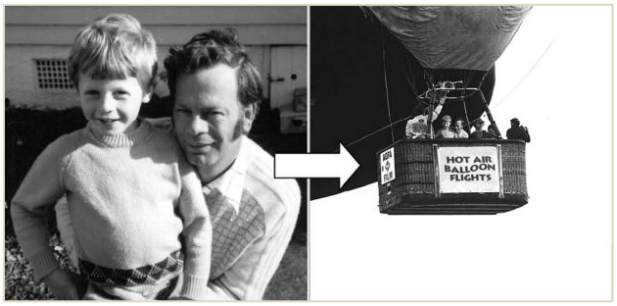

Resim 1. Wade ve ark. 'nın (2002) çalışmasında kullanılan sahte fotoğraf

Garry ve Wade (2005) araştırmalarında, sahte olay anlatımlarının mı yoksa sahte fotoğrafların mı sahte anılar yaratmada daha etkili bir yöntem olduğunu ortaya koymak için katılımcıları seçkisiz olarak sahte olayın anlatımının veya fotoğrafının sunulduğu iki ayrı gruba atamıştır. Çalışmada, daha önce Wade ve arkadaşlarının (2002) de kullanılmış olduğu, katılımcılara çocukluk dönemlerinde yaşadığı üç gerçek ve bir sahte olayın (sıcak hava balonu ile gezinti) verilerek katılımcılardan üç oturum boyunca bu olayların hatırlanmasının istendiği prosedür takip edilmiştir. Sahte olay anlatımı

[3] "Well, it's a photograph, so it must have happened" (Wade ve ark., 2002, s. 602).

koşulundaki katılımcılara, sıcak hava balonu olayı ile ilgili sahte olay anlatımı sunulurken sahte fotoğraf koşulundaki katılımcılara, içeriğine kendisinin ve bir aile bireyinin de yerleştirilmiş olduğu sıcak hava balonu fotoğrafı gösterilmiştir. Araştırmanın bulguları, üçüncü oturumun sonunda, sahte olay anlatımı koşulundaki katılımcıların %82'sinde sahte anı veya sahte olaya ilişkin imgeler oluşturulabildiğini göstermektedir. Sahte fotoğraf koşulundaki katılımcılara bakıldığında ise bu oran %50'dir. Bu bulgular, önceki bulgularla (Wade ve ark., 2002) da tutarlı olarak sahte olay ile ilgili olay anlatımlarının verilmesinin, sahte olayın fotoğraflarının verilmesine kıyasla sahte anılar yaratmada daha etkili bir yöntem olduğuna işaret etmektedir. Araştırmacılar bu farkın, fotoğrafların sıcak hava balonu olayı ile ilgili belirlenmiş bir görsel çerçeve sunması, diğer taraftan, olay anlatımlarının katılımcıların sahte olaya ilişkin kendi detaylarını ekleyebilecekleri bir ortam hazırlaması dolayısıyla çıktığını düşünmektedir (Gary ve Wade, 2005). Araştırma sırasında güvenilirlik ile ilgili herhangi bir ölçüm alınmadığından, bu bulguların, olay anlatımlarının fotoğraflara kıyasla daha güvenilir bulunduğu inancından kaynaklanıp kaynaklanmadığı net değildir. Bununla birlikte, sahte olayın gerçekleşme olasılığının ne kadar inandırıcı bulunduğuna dair de bir ölçüm alınmamıştır. Buna rağmen Garry ve Wade (2005), katılımcıların bu sahte olayın gerçekleştiğine ne kadar güvendiği ile ilgili ölçümden yola çıkarak sahte olayın inandırıcılığının iki koşul için de aynı olabileceğini vurgulamıştır. Yine de olay anlatımı grubundaki katılımcıların sahte olaya kendi detaylarını eklemekte daha özgür olması dolayısıyla bu sahte olayı, fotoğraf koşulundaki katılımcılara oranla daha inandırıcı bulma olasılığı da göz ardı edilmemelidir.

Özetle, resimler her ne kadar daha somut bir kanıt olsa da bulgular, olay anlatımının, sözel bilginin bilişsel süreçlerle etkileşime girme şekli nedeniyle yanlış anıları yerleştirmek için resimlerden daha etkili bir araç olduğunu göstermektedir. Bir hikâye duyduğumuzda, özellikle de canlı, detaylı ve inandırıcı bir hikâye ise, zihnimiz doğal olarak boşlukları doldurmak ve olayların tutarlı bir zihinsel temsilini oluşturmak için çalışmaktadır. Bu süreç büyük ölçüde, beynin bir anlatı oluşturmak için önceki bilgileri, hayal gücünü ve çıkarımları kullandığı kurgusal-yapıcı belleğe dayanmaktadır. Yapıcı epizodik simülasyon hipotezine göre gelecekte yaşanabilecek olayları düşünmenin temeli, geçmiş kayıtların özümsenerek yeniden birleştirilmesine dayanmaktadır. Aslında bu süreç uyumsal bir süreçtir çünkü geçmiş kayıtların replikalarının kullanılmasının aksine esnekçe yeniden birleştirilmiş ve yapılandırılmış versiyonları temel alınmaktadır (Schacter ve Addis, 2007). Fakat, aynı zamanda bu esnekliğin bir yan ürünü olarak, imgelem ürünlerinin ve anı kayıtlarının hatalı yeniden birleşimi sonucu bellek hataları ortaya çıkabilir (Newman ve Lindsay, 2009). Sabit görsel bilgi sağlayan resimlerin aksine, anlatım, yoruma yer bırakarak

bireylerin bilinçsizce ayrıntıları süslemesine veya yanlış hatırlamasına izin verir. Yorumlamadaki bu esneklik, yanlış ayrıntıların mevcut anılarla harmanlanmasını kolaylaştırır. Dahası, anlatılar genellikle zihinsel imgeleme, duygusal etkileşim ve dilsel detaylandırma gibi daha derin işlem seviyelerini devreye sokarak yanlış bilgilerin hafızaya entegrasyonunu güçlendirir. Buna karşılık, resimler daha somut bir referans sağlar, bu da bireylerin yanlış anlatılara uyacak şekilde bilgileri çarpıtma derecesini sınırlayabilir ve sözlü hikâye anlatımını hafıza çarpıtması için daha güçlü bir araç haline getirebilir.

İnandırıcılık Mekanizması

Kurgulanmış-kanıt etkisinden sorumlu olabilecek aşinalık, imgeleme ve güvenilirlik mekanizmalarına ek olarak, Blandon-Gitlin ve Gerkens (2010), sahte olayın inandırıcılığının da fotoğrafların sahte anılar yaratmasında etkili bir mekanizma olabileceğini öne sürmüştür. Bağlantılı olarak, Mazzoni ve arkadaşları (2001), sahte anıların nasıl üretildiğini anlamaya yönelik olarak üç basamaktan oluşan bir model önermiştir. Bu modelin ilk basamağı, öncelikle, sunulan sahte olayın bireyler tarafından inandırıcı bulunmasını ifade etmektedir. İkinci basamak, bu sahte olayın başlarından geçtiğine dair bir inanç oluşturmasını ve üçüncü basamak ise sahte olaya ilişkin zihinsel imge ve düşüncelerin yanlış bir şekilde gerçekten yaşanmış bir olay şeklinde atfedilmesini içermektedir. İnandırıcılığı yüksek ve düşük olan olayların sahte fotoğraflarla desteklendiği çalışmalarında Strange ve arkadaşları (2006), altı ve on yaşlarındaki çocuklardan ikisi gerçek olayların, diğer ikisi de sahte bir olayın kurgulanmış fotoğraflarını içermek üzere, toplamda dört olayı hatırlamalarını istemiştir. Çalışmada on yaşındaki çocuk katılımcılar da iki gruba ayrılmıştır. İlk gruba iki yaşındayken yaşadıkları gerçek ve sahte olay fotoğrafları gösterilirken, ikinci gruba altı yaşındayken yaşadıkları gerçek ve sahte olay fotoğrafları gösterilmiştir. Katılımcılara gösterilen sahte fotoğraflardan birisi, inandırıcılığı yüksek (aile bireylerinden biriyle yapılan sıcak hava balonu gezintisi) diğeri ise inandırıcılığı düşük (İngiliz Kraliyet Ailesi'nin bir üyesi ile çay içmek) bir olayı betimlemektedir. Eğer katılımcılar olayları hatırlamakta zorlanırlarsa, araştırmacılar, olaylara ilişkin bazı genel sorular (örn., "Olay nerede olmuş olabilir?") yönelterek hatırlamaya yardımcı olabilmektedir. Burada iki noktaya değinmek oldukça önemlidir. Birincisi, araştırmacılar bu tür genel soruların kullanımını, benzer çalışmaların da aynı nitelikte sorular kullandığını göstererek gerekçelendirmiştir. İkincisi ise, katılımcılar bu sorulara cevap verdiğinde cevaplar sahte anı olarak değil, katılımcı olayla ilgili "tahminde bulunuyor" şeklinde kodlanmıştır. Araştırmanın sonuçları, üçüncü görüşmenin sonunda, üç farklı yaş koşulundaki katılımcıların yüksek inandırıcılığa (2 yaşındaki bir olayı hatırlayan 6 yaşındaki katılımcılar %49; 2 yaşındaki olayı hatırlayan 10 yaşındaki katılımcılar %22; 6 yaşındaki bir olayı hatırlayan 10

yaşındaki katılımcılar %15) ve düşük inandırıcılığa (aynı sırayla, %31; %19; %10) sahip olaylara ilişkin ürettikleri sahte anıların oranları arasında anlamlı bir fark bulunamadığını göstermektedir (Strange ve ark., 2006). Bu bulgular iki şekilde açıklanabilir. Birincisi, daha genç katılımcıların, yaşça büyük olan katılımcılara kıyasla sahte olayın inandırıcılığından bağımsız olarak daha fazla sahte anı üretebilmesidir. İkincisi ise çocuk katılımcıların, olayın inandırıcılığı yüksek veya düşük de olsa sahte fotoğraflar yardımıyla benzer oranlarda sahte anılar üretebilmesidir. Dolayısı ile çocuklara kendilerinin içlerinde yer aldığı kurgulanmış fotoğraflar gösterildiğinde, olaylar inandırıcı olmasa dahi çocuklarda bu olaya ilişkin sahte anılar oluşmaktadır. Bu bağlamda bulgular, modelin (Mazzoni ve ark., 2001) ilk basamağı olan olayın inandırıcılığı faktörünün etkisinin aslında beklendiği gibi bir ön koşul olmayabileceği savını desteklemektedir.

Yetişkin katılımcıların yer aldığı başka bir çalışmada (Blandon-Gitlin ve Gerkens, 2010), ilk oturumda katılımcılardan bir envanterde yer alan olayları çocukken yaşayıp yaşamadıklarına göre derecelendirmeleri istenmiştir. İkinci oturumda katılımcılara, dört hedef olayla ilgili olarak daha önceki katılımcıların bu olaylardan ikisinin gerçekleşme olasılığını yüksek (%89 veya %91) ve ikisinin gerçekleşme olasılığını düşük (%9 veya %11) bulduğu belirtilmiştir. Sonrasında yüksek ve düşük gerçekleşme olasılığına sahip iki olay için fotoğraflar sunulmuş ve katılımcılardan bu olayların yaşandığını zihinlerinde canlandırmaları istenmiştir. Çalışmada kullanılan fotoğraflar ne gerçek ne de sahte fotoğraflar olup yalnızca hedef olayları betimleyen fotoğraflardır. Çalışmanın üçüncü oturumunda ise katılımcılardan bir kez daha envanterde yer alan olayları derecelendirmeleri istenmiştir. Araştırmacılar, gerçekleşme olasılığının yüksek olduğu belirtilen hedef olayların fotoğraflarla desteklendiği durumda, katılımcıların bu olaylara ilişkin envanter derecelendirmelerinin birinci oturumdan üçüncü oturuma anlamlı derecede arttığını bulmuşlardır. Bu çalışma Strange ve arkadaşlarının (2006) bulgularını bir adım öteye taşıması açısından oldukça önemlidir. Öyle ki hedef olayın kendisinin inandırıcılığının yüksek olması durumunda, kişisel detaylar barındırmayan, yalnızca olayı betimleyen fotoğrafların verilmesi de sahte inançlar oluşturmak için yeterli olmuştur (Blandon-Gitlin ve Gerkens, 2010).

Sonuç olarak bu derlemede, bize hayatımızın en önemli anlarını hatırlatan araçlar olarak gördüğümüz fotoğrafların aynı zamanda yanlış anılar yaratma konusunda yeterince bilinmeyen ve araştırılmamış bir boyutunun olduğunu vurgulamayı amaçladık. Mevcut bulgular, değiştirilmiş fotoğrafların veya dijital olarak manipüle edilmiş görüntülerin, bireylerin olayları farklı hatırlamalarına ve hatta hiç gerçekleşmemiş olayları "hatırlamalarına" yol açabileceğini göstermektedir. Çalışmalar, üzerinde oynanmış fotoğraflara maruz

kalmanın insanların gerçek olaylara ilişkin algılarını çarpıtabildiğini ve bazen ayrıntılı, kendinden emin sahte anıların oluşmasına yol açtığını göstermiştir. Bu tür bulgular, görsel yanlış bilgilendirmenin hafızanın yeniden yapılandırma süreçleri üzerinde güçlü bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir.

Gelecekteki araştırmalarda, bireyleri görsel manipülasyonların neden olduğu yanlış anılara duyarlı hâle getiren psikolojik mekanizmaların daha derinlemesine incelenmesi ve tekrarlanan maruz kalma veya görüntülerin duygusal içeriği gibi faktörlerin bu duruma nasıl katkıda bulunduğunun araştırılması oldukça önemlidir. Ayrıca, derin sahte (*deepfake*) ve yapay zekâ tarafından üretilen içerikler gibi yeni teknolojilerin hafıza ve inanç oluşumu üzerindeki etkilerinin incelenmesi, bu teknolojilerin sosyal medya ve haber platformlarındaki artan yaygınlığı göz önüne alındığında yalnızca sahte olaylar için değil gerçekliğe ilişkin bellek süreçlerine bakışımızı derinleştirecektir. Bu soruları ele almak, dijital çağda görsel yanlış bilginin etkilerini azaltmayı amaçlayan eğitim müdahaleleri ve politika önlemlerinin geliştirilmesi için önemli bir adım olarak saha uygulamalarına da destek olacaktır.

Kaynaklar

Addis, D. R. (2018). Are episodic memories special? On the sameness of remembered and imagined event simulation. *Journal of the Royal Society of New Zealand*, *48*(2-3), 64-88.

Adobe Inc., (2024). *Adobe Photoshop* [Software].

Blandón-Gitlin, I. ve Gerkens, D. (2010). The effects of photographs and event plausibility in creating false beliefs. *Acta Psychologica, 135*(3), 330–334.

Demircan, B. (2021). "Gördüğün her şeye inanma": Derin sahte çalışmaları üzerine bir doküman analizi. *TRT Akademi*, *6*(13), 728-747.

Garry, M. ve Gerrie, M. P. (2005). When photographs create false memories. *Current Directions in Psychological Science, 14*(6), 321–324.

Garry, M. ve Wade, K. A. (2005). Actually, a picture is worth less than 45 words: Narratives produce more false memories than photographs do. *Psychonomic Bulletin & Review*, *12*(2), 359-366.

Gök, K. (2016). Fotoğrafın bulunuşu ve sonrasında oluşan teknik gelişmeler. *Yıldız Journal of Art and Design*, *3*(1), 43-66.

Goodfellow, I., Pouget-Abadie, J., Mirza, M., Xu, B., Warde-Farley, D., Ozair, S., ... ve Bengio, Y. (2020). Generative adversarial networks. *Communications of the ACM*, *63*(11), 139-144.

Gözet, M., Filiz, U. ve Yılmaz, A. E. (2023). Üretken yapay zeka. *International Journal of Multidisciplinary Studies and Innovative Technologies*, *7*(1), 32-40.

Hasher, L. ve Zacks, R. T. (1979). Automatic and effortful processes in memory. *Journal of Experimental Psychology: General, 108*(3), 356–388.

Hessen-Kayfitz, J. K. ve Scoboria, A. (2012). False memory is in the details: Photographic details differentially predict memory formation. *Applied Cognitive Psychology, 26*(3), 333–341.

Jacoby, L. L., Kelley, C., Brown, J. ve Jasechko, J. (1989). Becoming famous overnight: Limits on the ability to avoid unconscious influences of the past. *Journal of Personality and Social Psychology, 56*(3), 326–338.

Jacoby, L. L., Kelly, C. M. ve Dywan, J. (2014). Memory attributions. *Varieties of memory and consciousness* içinde (ss. 391-422). Psychology Press.

Johnson, M. K., Foley, M. A., Suengas, A. G. ve Raye, C. L. (1988). Phenomenal characteristics of memories for perceived and imagined autobiographical events. *Journal of Experimental Psychology. General*, *117*(4), 371–376.

Johnson, M. K., Hashtroudi, S. ve Lindsay, D. S. (1993). Source monitoring. *Psychological Bulletin*, *114*(1), 3-28.

Keven, N. (2016). Events, narratives and memory. *Synthese*, *193*(8), 2497-2517.

Lindsay, D. S., Hagen, L., Read, J. D., Wade, K. A. ve Garry, M. (2004). True photographs and false memories. *Psychological Science*, 15(3), 149-154.

Loftus, E. F. ve Pickrell, J. E. (1995). The formation of false memories. *Psychiatric Annals, 25*(12), 720–725.

Mazzoni, G. A. L., Loftus, E. F. ve Kirsch, I. (2001). Changing beliefs about implausible autobiographical events: A little plausibility goes a long way. *Journal of Experimental Psychology: Applied, 7*(1), 51–59.

Mazzoni, G. ve Kirsch, I. (2002). Autobiographical memories and beliefs: A preliminary metacognitive model. T. J. Perfect ve B. L. Schwartz (Ed.), *Applied Metacognition* içinde (ss. 121–145). Cambridge University Press.

Murphy, G. ve Flynn, E. (2022). Deepfake false memories. *Memory, 30*(4), 480–492.

Nash, R. A., Wade, K. A. ve Brewer, R. J. (2009). Why do doctored images distort memory? *Consciousness and Cognition: An International Journal, 18*(3), 773–780.

Newman, E. J. ve Lindsay, D. S. (2009). False memories: What the hell are they for? *Applied Cognitive Psychology, 23*(8), 1105–1121.

Rubin, D. C. ve Umanath, S. (2015). Event memory: A theory of memory for laboratory, autobiographical, and fictional events. *Psychological Review, 122*(1), 1–23.

Schacter, D. L. ve Addis, D. R. (2007). The cognitive neuroscience of constructive memory: remembering the past and imagining the future. *Philosophical Transactions of the Royal Society B: Biological Sciences*, *362*(1481), 773-786.

Strange, D., Gerrie, M. P. ve Garry, M. (2005). A few seemingly harmless routes to a false memory. *Cognitive Processing, 6*(4), 237-242.

Strange, D., Sutherland, R. ve Garry, M. (2006). Event plausibility does not determine children's false memories. *Memory*, *14*(8), 937–951.

Wade, K. A., Garry, M., Don Read, J. ve Lindsay, D. S. (2002). A picture is worth a thousand lies: Using false photographs to create false childhood memories. *Psychonomic Bulletin & Review*, *9*(3), 597-603.

Wade, K. A., Nightingale, S. J. ve Colloff, M. F. (2017). Photos and memory. R. A. Nash ve J. Ost (Ed.), *False and distorted memories* içinde (ss. 39–54). Routledge/Taylor & Francis Group.

KURMACA ANILARI

Osman Görkem Çetin*

Psikoloji literatüründe bilişsel bir süreç olarak belleği ele alan çalışmaların büyük kısmı bu olguyu gerçek hayatın bir parçası olarak kabul ettiğimiz olaylar üzerinden inceliyor. Çocukluk veya gençliğimizde yaşadığımız önemli olayların anıları, kolektif düzeyde etkiye sahip olmuş önemli toplumsal olaylara dair anılarımız, bir katılımcı olarak bize sunulan bir kelime listesindeki kelimelere dair anılarımız ya da bize gösterilen insan yüzlerine dair anılarımız bellek çalışmalarında aşina olduğumuz türden odak noktaları. Hepsinin ortak özelliği gerçek hayatta meydana gelen bir olayın ya da bir uyarıcının hatırlayan tarafından geri getirilmesi. Öte yandan, son yıllarda bu örneklerden farklı bir gerçeklik değerine sahip bir bilgi türüyle ilgilenen bellek çalışmalarında hızlı bir artış gözlemleyebiliyoruz: Kurmaca eserlere dair bellek süreçleri. Bu durum şaşırtıcı olmaktan oldukça uzak; çünkü kurmaca unsurları belki de insanlık tarihinde hiç olmadığı kadar günlük hayatlarımızın bir parçası hâline gelmiş durumda. Bu anıların kaynağını bulduğu kurmaca düzlemleri oldukça çeşitli. Romanlar, filmler, çizgi romanlar ve masaüstü rol yapma oyunları gibi daha geleneksel kurmaca türlerinin yanı sıra bilgisayar oyunları da daha interaktif bir tür olarak her yaştan insanın hatırı sayılır miktarda zaman geçirdiği kurmaca eserler arasında yerini almış durumda. Kurmacanın farklı türlerinin deneyimin doğası açısından ve bu deneyimin bellek süreçleri ekseninde yeniden yaşanması anlamında birbirlerinden farklı yönleri olabileceğini öngörmek son derece doğal. Bununla birlikte, eser türü fark etmeksizin, bu eserlerin ihtiva ettiği dünyalarda geçirdiğimiz zaman dilimlerine ait anıların bazıları bizim için özgün bir öneme sahip olabiliyor. Addedilen önemle ilişkilendirilebilir bir şekilde bu kurmaca evren olaylarını yüksek derecede bir duyusal canlılık ve duygusal yoğunluk deneyimiyle birlikte hatırlayabiliyoruz. Elbette kurmaca ile zaman geçirmeyi tercih edenlere hiç de yabancı gelmeyecek olan bu çıkarım, "Kurmaca bir evrende tanık olunan bazı olaylar otobiyografik belleğin muhteviyatı içerisinde ele alınmalı mı?" sorusunu da beraberinde getiriyor (Marsh ve Yang, 2020).

Kurmacanın Otobiyografik Fenomenolojisi

Otobiyografik anıların retrospektif olarak kişinin güncel benlik algısını tasdik etme (Conway, 2005) ve benliğin

* Koç Üniversitesi, Psikoloji Bölümü, Öğr. Gör.

devamlılığının bir tezahürü olarak benliğe bir gelecek beklentisi yükleme (D'Argembeau, 2012) gibi fonksiyonlarını, gerçek anılara kıyasla son derece nadir bulunan bazı kurmaca anılarında da gözlemleyebiliriz. Benliğin beslendiği kaynakların kurmaca öykülerden bağımsız düşünülmesi pek olası değil. Hatırlayan kişinin kendisini hikâye dünyasının bir parçası gibi hissedecek düzeyde bir özümsemeyle deneyimlediği kurmaca olayların anıları, kişi tarafından benlik inşasının bir parçası olarak değerlendirilebilir. Yine bu seviyede bir önem biçilen kurmaca anılar, kişinin dönüşümüne ışık tutan unsurları yardımıyla gelecekte alınan ya da alınması planlanan bazı kararlara rehberlik ediyor olabilir. Bu yaklaşımla paralel olarak, kişilerin önemli bulduğu kurmaca öykülerde işlenen motifler, hayatlarını gölgesi altında yaşadıkları motiflerle tutarlılık gösteriyor (Breen ve ark., 2017).

Oatley (1999) kurmacanın bir simülasyon olarak önemini vurgularken önemli bir noktayı işaret ediyor: Kurmaca düzlemi, bize hiç yaşamadığımız olayları yaşayabileceğimiz ya da yaşadıklarımıza benzer olaylara bir öykünün akışı içerisinde yansıyarak farklı bir perspektiften yeni anlamlar kazanabileceğimiz bir bilgi edinim alanı sağlıyor. Kurmacanın araçları vasıtasıyla zihinde devreye sokulan olay simülasyonları, bu olayların gerçek deneyimiyle paralel bir örüntü doğuruyor. Kurmaca ve gerçek olarak etiketlenen olaylar arasındaki bu örüntü benzerliklerini, beyin aktivasyonunda (Speer ve ark., 2009), duygusal yoğunlukta (Goldstein, 2009), algılanan inandırıcılık seviyesinde (Appel ve Maleckar, 2012; Green ve ark., 2006) ve okuma deneyiminde (Hartung ve ark., 2017) gözlemleyebiliyoruz.

Kurmaca anılarının fenomenolojik özelliklerine (deneyimin bilinçli ve öznel boyutları) gerçek hayat anıları ile karşılaştırmalı olarak baktığımızda da gerçek anılarla özdeşleştirilen fenomenolojik özelliklerin önemli kurmaca anılarında da seviyelerindeki bazı nüanslarla birlikte, bulunduğunu gözlemleyebiliyoruz (Çetin ve Gülgöz, 2024; Yang ve ark., 2022). Bu noktada altını çizmek istediğim argüman, kurmaca anıların bir çatı terim olduğu ve bu sebeple farklı kurmaca türlerine ait anıların fenomenolojik özelliklerinin bu türlerin etkileşim araçlarındaki farklılıkları yansıtacak şekilde ayrışması gerektiğidir. En temeldeki ayrım duyusal verinin üretilme biçimiyle ilgili. Kitaplarda duyusal veri, dilsel verinin yol gösterdiği imgelem yoluyla üretilirken, filmlerde ve bilgisayar oyunlarında dış dünyada bulunan ve doğrudan algılanan bir duyusal veri söz konusu. Bu açıdan literatürde hayal edilen ve algılanan verilerin hatırlama ekseninde delillendirilmiş fenomenolojik farklılıklarını (Johnson ve ark., 1988) kitap anıları ve görsel medya anıları arasında da gözlemleyebiliyoruz. Filmlere ve bilgisayar oyunlarına dair anıların duyusal canlılıkları hem görsel hem de işitsel bakımdan kitaplardan yüksek seviyelerde. Gerçek anılarda gözlemlediğimiz işitsel ve

görsel canlılıkla da seviye anlamında benzer bir örüntüye sahipler.

Anının yaşanıp yaşanmadığına dair kişilerin emin olma durumuna ve anının içerisinde raporlanan detayların doğruluğuna duyulan güvene bakıldığında ise başka bir deneyim unsuruna odaklanmak durumundayız: Kurmacanın kişisel eylemliliğe alan sağlama derecesi. Bilgisayar oyunlarını, kitaplar ve filmlerden ayıran temel unsur kişisel iradenin kurmaca olay akışında oynadığı aktif rol. Kitap ve film öykülerinde kişi benliğine doğrudan bir referans olmadan, özdeşleşme yoluyla dolaylı bir referans kurulması elbette ihtimal dâhilinde, tamamen eserin yaratıcısının kontrolünde meydana gelen ve bazı karakterlerin başından geçen olaylara tanıklık ediyor. Bu olay akışına müdahil olma şansından yoksun olduğumuz bir deneyim. Bilgisayar oyunlarındaysa durum daha farklı: Oyuncunun girdileri ekseninde çevrenin algılanış biçimi değişebilir ve duyusal veri irade kapsamında seçmeli olarak işlenebilir. Bazı oyunlarda oyuncu karakterine fiziksel olarak yön vermenin ötesine gidilebilir ve hikâyenin akışı ile oyun dünyasının yapısı oyuncunun aldığı kararlar ve eylemleri ekseninde anlamlı şekilde değiştirilebilir. Her geçen gün daha da yaygınlaşan rol yapma oyunları (örn. Disco Elysium, *Baldur's Gate*), seçime dayalı macera oyunları (örn. *Detroit Become Human*, The Wolf Among Us) ve interaktif görsel romanlar (örn. *Ken Follett's The Pillars of the Earth*) sağladıkları karar verme özgürlüğüyle oyunculara anlatı unsurlarını manipüle etme şansı tanıyarak kişisel eylemliliği üst noktaya taşımaya çalışan türlerin başında geliyor. Bu oyunların dünyalarında gerçekleşen olaylara dair anılar, hem duyusal verinin kurmaca tarafından doğrudan temin edilmesi sayesinde hem de kişisel eylemliliğin bundan yoksun olaylara göre daha yüksek bir güvenle ve daha fazla detayla hatırlanması bulgusunu doğrular nitelikte, kitap ve film anılarına kıyasla daha yüksek bir güven duygusuyla hatırlanıyorlar (Çetin ve Gülgöz, 2024). Gerçek anıların detaylarına duyulan güven ile benzerlikler gösterdiklerini gözlemleyebiliyoruz.

Bir diğer konuysa kurmaca olaya dair anıların öz referans ile işlenme düzeyinin, yani kişinin kendisiyle doğrudan ilişkili bilgiler ile bağlantılı olarak kodlanmasının, incelenmesi. Kişinin benlik kavramının çevresinde inşa edilmiş bilgiler ile bağlantılı şekilde depolanan anıların kişinin kendini nasıl tanımladığına, geleceğe dair planları ile öngörülerini şekillendirme sürecine benlik kavramıyla ilişkilendirilmeyen anılardan daha fazla etki ettiğini söyleyebiliriz. Oyunlarda bulunan kişisel eylemliliğin, oyun anılarının benlikle ilişkilendirilme düzeyini varsaymak ilk etapta doğru bir yaklaşım izlenimi verse de oyunların anlatı metotlarındaki çeşitlilik bu yöndeki olası bir örüntüyü maskeliyor. Kurmaca bir öyküye önem addetmek ve bu önem sonucunda benlik referanslı ilişkilendirmeler inşa etmek için elbette ki iradenin ötesinde faktörlerden de bahsedebiliriz.

“Bahsettiğimiz hikâye ne kadar iyi bir hikâye?” sorusu neden oyun anılarının duyusal verinin sunumu ve karar verme zenginliği konularındaki avantajlarına karşın benlik referanslı işlevlerinin kitap ve film anılarından düşük olduğunu anlamamıza yardımcı olabilir. Bilgisayar oyunu anıları, kişilerin bu anıları geri getirirken yazdıkları raporlarında birinci tekil şahıs kullanması gibi bir göstergenin bile kurtaramadığı bir biçimde, kitap ve film anılarından daha düşük öneme, geleceğe dair daha az bir belirleyiciliğe ve benlik inşasında daha önemsiz bir role sahip olarak hatırlanıyorlar (Çetin ve Gülgöz, 2024). Bu bulguda bilgisayar oyunlarında, yaratıcılar tarafından hikâyeye verilen önem konusunda görebileceğimiz çeşitlilik büyük bir rol oynuyor. Pek çok bilgisayar oyunu iyi bir anlatıya sahip değil. Okuyucu bu noktada “İyi de hikâyesi iyi olmayan kitaplar ve filmler de var.” diyebilir ancak; bilgisayar oyunlarında iyi hikâye ve kötü hikâye tasarımı arasındaki ayrım daha temel bir ayrışmanın ürünü: Bazı bilgisayar oyunları kitap ve filmler ile benzer şekilde anlatı unsurlarına odaklı bir deneyim vaat ederken çok sayıda bilgisayar oyunu anlatı unsurlarını asgari ölçüde odağında tutuyor. İkinci tipteki oyunlarda deneyimin alametifarikası hikâyede değil, oynanış mekaniklerinde gizli. Bahsedilen tasarım seçimlerinin sonucu olarak oyuncunun kurmaca olayları gerçek hayatındaki unsurlarla bağdaştırma ve zengin bir anlatının içerisinde kaybolup o dünyanın bir parçası gibi hissederek hikâye evreninin öğeleriyle güçlü duygusal bağlar kurma gibi potansiyelleri kısıtlanmış olabiliyor. Anlatıya önem verilmeyen roman ve anlatı unsurlarından yoksun film ifadeleri neredeyse oksimoron ifadeler kabul edilebilecek düzeyde ender rastlanabilir uyarıcılar. Bu sebeple bilgisayar oyunu anılarının duyusal canlılık, anıya duyulan güven ve birinci şahıs perspektifinde tahayyül edilmeye yatkınlık gibi konulardaki avantajlarına karşın kitap anılarından düşük benlik ilişkilendirmelerine sahip olduklarını gözlemliyoruz. Bilgisayar oyunlarının deneyime yaklaşım çeşitliliğinin göz önüne alınması ve alt kategorileri açısından incelenerek bellek literatüründe yer alması önem arz ediyor. Anlatı odaklı oyunlar hedef alındığında benlik bağlamındaki bu fark ortadan kalkabilir.

Kurmaca türlerine dair fenomenolojik değerlendirmelerle ilgili çıkarımları tartıştığım bu bölüme bilgisayar oyunlarının psikoloji alanında değerlendirilme şekliyle ilgili bir parantez açarak devam etmek istiyorum. Literatürde bilgisayar oyunları alanındaki çalışmaların bu konuyu şiddet içerikli bilgisayar oyunları ve saldırgan davranışlar ya da oyun bağımlılığı gibi arkaik taksonomilerin dışına çıkmakta zorlanan bir yaklaşımla ele almasına aşinayız. Haddinden fazla tüketilen her şey gibi bilgisayar oyunlarının da olumsuz bir ışık altında ele alınabilir yönleri bulunuyor fakat bu öcüleştirici yaklaşım bütünsel bir anlayış açısından fazlasıyla yetersiz. Öte yandan, daha olumlu bir bakış açısıyla bilgisayar oyunlarının eğitim alanında kullanımına yönelik çalışmalarda da bir artış gözlemleyebiliyoruz. Bu çalışmaların

değeri yadsınamaz olsa da bir sosyal fenomen olarak bu türün araştırılması için daha kapsayıcı bir bakış açısına da ihtiyaç duyuyoruz. Öncelikle bilgisayar oyunları yalnızca oyuncunun karşısına çıkan düşmanları öldürmek suretiyle kazandığı (çok oyunculu ya da tek oyunculu nişancı oyunları) ya da bulmacalar çözdüğü eğlence ürünleri olarak ele alınamayacak bir çeşitlilik barındırıyor. Oyun geliştiricilerin ve sanatçıların kolektif bir eser olarak ortaya koyduğu, roman ve filmlere benzer anlatısal motivasyonlarla ele alınan ve kişilere anlamlı bir deneyim sunan çok sayıda oyun türü mevcut. Bunu yakın zamanda yükselişe geçen bilgisayar oyunlarının sinemaya ve televizyona uyarlanması furyasından da çıkarsayabiliyoruz. Dev oyun şirketlerinin ticari kaygılarıyla kontamine (zararlı, kirli, bulaşıcı) olabilecek hikâyelere alternatif olarak bağımsız oyun geliştiricilerin daha idealist kaygılarla yarattığı sanat eseri olarak kabul görmelerinde sakınca olmayan oyunlar da her geçen gün daha ulaşılabilir ve popüler hâle gelmeye devam ediyor. Oyunlar diğer kurmaca türlerini kendi bünyesinde barındırabiliyor. Örneğin, bir açık dünya rol yapma oyunu olan *The Elder Scrolls* serisinin oyunlarında, oyun evreninde yaşayan karakterler tarafından yazılmış edebiyat, tarih, siyaset ve teoloji gibi alanlarda kitaplar bulunuyor. Bu kitaplar oyuncu tarafından bulunduğunda okunabiliyor. Yine pek çok oyun, anlatıları esnasında sinematik sahneler kullanıyorlar ve bu esnada oyuncu bir film izler gibi yaşanan olayları izleyebiliyor. Oyunun bir deneyim alanı olarak her yaştan katılımcısı olsa da dijital oynama davranışı özellikle genç jenerasyonun günlük yaşantısının yadsınamaz bir parçası hâline gelmiş durumda. Oyun karakterlerinin ve dünya inşası unsurlarının tartışıldığı forumlar, eski jenerasyonların kitap serileri ve filmler hakkında tartıştığı internet forumlarının yanında yerini almış durumda. Arkadaşlar arasındaki gündem maddeleri bir oyunun hikâyesini de aralarında barındırabiliyor. Günlük hayatın bu yerleşiklik seviyesinde bir parçası hâline gelen oyunları çalışırken sosyal bir unsur olarak oyunların zenginliğini hesaba katan bir perspektif değişimine ihtiyaç duyduğumuzu düşünüyorum.

Kurmacayı Hatırlamada Bireysel Farklılıklar

Üst düzey bir yetkinlikle kaleme alınmış öykülerin kişiler tarafından yüksek değer biçilen ve fenomenolojik anlamda yoğun karakteristiklerle hatırlanan olaylara ev sahipliği yapma olasılığı elbette anlatısal açıdan zayıf öykülere göre daha yüksek. Öte yandan, bir kişi tarafından önemli bulunan ve duygusal bir biçimde hatırlanan bir kurmaca olay, olaya tanık olan başka bir kişi için çok anlamlı olmayabiliyor.

Elbette kurmaca öykünün masaya getirdikleri kadar deneyimleyen kişinin masaya getirdikleri de önem arz ediyor. Odaklanacağım zihinsel süreç immersiyon: Kurmaca bir düzleme zamansal ve mekânsal açıdan bir dikkat geçişiyle kurmaca dünyanın bir parçası gibi hissetme durumu (Ensslin ve ark., 2019). Kurmaca dünyaya kapılıp gitme hâlinin deneyimin gücünü çok yönlü

bir biçimde arttıracağı mantıklı bir varsayım. Yüksek düzeyde immersiyonun yüksek seviyelerde duygusal yoğunlukla (Visch ve ark., 2010) ve daha doğru bir bellek performansıyla ilişkili olduğunu (Krokos ve ark., 2019) gösteren çalışmalar bulunuyor. Peki hikâye dünyasına açılan portaldan içeri adım atmamızı sağlayan bireysel farklılıklar, bizi bu yolculuğa daha meyilli yapan değişkenler neler olabilir?

Kurmaca ile iştigal ederken sahip olduğumuz beğeni kriterlerimiz kontrol etmek için fazlasıyla çeşitli. Bazıları polisiye hikâyelere tutkundur, bazılarıysa fantastik öykülere. Bazıları güçlü ve azimli bir ana karakterden etkilenirken bazıları zaaflarıyla ön plana çıkan kayıp bir ruhun öyküsünü takip etmeyi seçer. Bazıları çok karakterli, hareket eden dinamik parçalarla yazılmış kompleks öyküleri tercih ederken bazıları iç konuşmalarla örülmüş durağan anlatılarda kendini bulur. Üslup tercihleri gibi diğer elementleri de karışıma eklediğimizde bu çeşitlilik içinden çıkılması zor bir hâl alıyor. Tüm bunların dışında, kişilerde genel bir kurmacaya kapılma yatkınlığı oluşturabilecek başka değişkenler bulunması olasılığı daha güvenli bir alan.

Emilim ya da özümseme (*absorption*) yatkınlığı literatürde bu konuda karşımıza çıkan bir kavram. Bu eğilimi yüksek kişiler daha kolay bir şekilde zihinsel temsillerine gerçeklik niteliği yükleyebiliyorlar (Tellegen ve Atkinson, 1974). Görece eski bir kavram olsa da açıklayıcı olabilecek yönleri bulunuyor. Öncelikle özümseme yatkınlığı empati ile olumlu korelasyon gösteriyor (Rivers ve ark., 2016). Ek olarak kurmaca karşısındaki immersiyonun nöral ağlardaki aktivasyon izdüşümü empati ile ilişkilendirilen alanlarda bulunuyor (Hsu ve ark., 2014). Empatinin benlik ve diğer benlikler kavramsallaştırmaları arasındaki ayrımı önemsizleştirdiği (benlik referans alanının benlikle doğrudan ilintisi olmayan bilgiyi de kapsamak için genişlemesi) ve olay belleğini yanlış bilgiye daha dirençli hâle getirdiği göz önüne alındığında (Batson ve ark., 1997; Lo, 2021), özümseme yatkınlığı yüksek kişilerin kurmaca karakterlerin perspektifinden olayları deneyimlemeye ve bu olayların kalıcılığını arttıracak şekilde onlara değer biçmeye daha meyilli olduğunu speküle edebiliriz. Bu spekülasyonu da kurmaca anılarına ait fenomenolojik değerlendirmelerin özümseme yatkınlığıyla pozitif bir ilişkisi olduğu bulgusuyla destekleyebiliriz (Çetin ve Gülgöz, 2024).

Kaçış eğilimi ve keşif motivasyonu gibi değişkenler de göz önünde bulundurulabilir. Bilgisayar oyunları özelinde bu motivasyonların arasına, rekabet, başarım, iş birliği ve bir gruba aidiyet gibi farklı motivasyonları da katmak kaçınılmaz. Öte yandan bu motivasyonların kurmaca ile etkileşime girme sıklığını arttıracağı aşikâr olsa da deneyimin yoğunluğunu uzun vadeli bir kalıcılığa sebep olacak şekilde değiştirme gücüne sahip olup olmadıkları bir soru işareti.

Kolektif Bellekte Kurmacanın İşlevleri

Otobiyografik belleğin kimlik algısını doğrulayan geri dönüş fonksiyonuna benzer şekilde kolektif belleğin içeriği de toplumsal grupların kolektif kimliği açısından bu geri dönüşü sağlıyor (Burnell ve ark., 2023). Otobiyografik belleğin geleceğe yön verme fonksiyonuna benzer şekilde kolektifler (uluslar, siyasi gruplar, dini topluluklar vb.) de kolektif bellekteki olaylar ekseninde geleceğe yönelik planlarını meşrulaştırıyor. İki bellek formu da kişisel düzeyde ya da kolektif düzeyde sosyal paylaşıma ve benzerliklerin ön plana çıkarılmasına olanak sağlıyor. Kolektif bellek ile ilgili ironik durum, içeriğinin aslında çok sayıda potansiyel kurmaca olay örgüsüne açık ve savunmasız olması. Gruplar kolektif bellek içerisindeki olayları organize ederken grup kimliğiyle uyuşan tematik anlatı şablonları kullanıyorlar (Paez ve ark., 2017). Aynı tarihi olay farklı toplumsal gruplar tarafından farklı biçimlerde kolektif bellekte depolanabiliyor; çünkü olay örgüsünün bir versiyonu gruplardan birinin şablonuyla uyumluyken diğerinin şablonu açısından bir tehdit olarak algılanıyor (Hirst, 2016). Gruplar olay detaylarını kendi grup kimliklerini huzursuz etmeyecek, aksine destekleyecek bir forma eviriyor. Bazı durumlarda ise kolektif kimlik ile çelişen olaylar kolektif belleğin dışında tutuluyor. Hatırlanma, sözlü ya da yazılı olarak tekrar edilme ve geleneksel pratiklerde kendine yer bulma frekansları düşüyor. Kolektif belleğin içeriği burada objektif tarihin içeriğinden ayrılıyor çünkü tarafsızlık kolektif belleğin bir işlevi ya da amacı değil (Merck ve Hirst, 2022). Tarihsel bilginin kendisi dahi çok sayıda durumda gerçek ile kurmacanın iç içe geçtiği ve gerçeğin nerede bitip kurmacanın nerede başladığını kestirmenin kolay olmadığı bir anlatıyla meşgul olabiliyor. Umberto Eco'nun *Gülün Adı*, *Prag Mezarlığı* ve *Foucault Sarkacı* gibi romanlarının üzerinde süzülen gölge de tam olarak bu durumun gölgesi. Tarihsel bilgi kurmaca ile gerçek arasındaki çizginin bulanıklaştığı alandan beslenebiliyor ve bu hibrit kolektifler tarafından kendi kimlikleri çerçevesinde bir adım daha öteye kurgulanabiliyor. Bu duruma işaret etmek için kurmaca bir ana karakterin gerçek olaylar ve kişilerle karşılaştığı bir tarihi kurmacadan (Eco, 1990) daha iyi bir tür olamaz sanırım.

Kolektif belleğin subjektif doğasının doğurduğu örtülü kurmacanın dışında, esas konumuz olan kurmaca eserlerin de kolektif düzeyde etkileri olduğundan söz edebiliriz. Örneğin, tarihin unutulan ve rağbet görmeyen bir dönemini ele alan etkili bir roman, bu dönem olaylarını yeniden grubun gündemine taşıyabiliyor ve kolektif belleğin içeriğine müdahale edebiliyor (Licata ve Klein, 2010). Altını çizmek gerekir ki kolektif belleğin bir grubun öngördüğü geleceği belirlemesi gibi idealize edilerek ulaşılmak istenen bir gelecek de kolektif belleğe şekil verebilir (Zaromb ve ark., 2014). Örneğin, kolektif hatırlama araçları, grubun gelecekte kavuşması hedeflenen bir kimliği meşrulaştıracak tarihi olayları öne çıkaracak biçimde düzenlenebilir. Bu ideal

kimlikle uyuşan tarihi olaylara, anıtlar, heykeller, şarkılar, ritüeller gibi hatırlama araçları yardımıyla topluluğun erişimi arttırılabilir; bu sayede bu ideal kimlikle uyuşmayan tarihsel olayların kolektif bellekteki canlılığı baskılanır. Kurmaca eserler de bu yeniden yapılandırmanın bir parçası olabilir. Grubun hedef kimliğiyle örtüşen temalar çevresinde yazılan etkileyici eserlerin olayları, kolektif belleğin bir parçası haline gelebilir.

Kurmaca kolektif bellek içeriğinin organizasyonuna nasıl etki ettiğini yakın zamandan örneklerle de açıklayabiliriz. Gündemde tutulan ve estetize edilen bilgi cazibe kazanıyor. Böylece toplumsal açıdan tarihi bilgiden daha erişilebilir hâle gelebiliyor. Amin Maalouf'un *Semerkant*'ı sebebiyle pek çok kişinin Ömer Hayyam, Hasan Sabbah ve Nizâmülmülk'ü aynı dönemde yaşamış kabul etmesi ya da yaşadığına dair kesin bir kanıt bulunmayan Ragnar Lothbrok'un *Viking*s dizisi sayesinde belki de en ünlü Viking tarihi figürü haline gelmesi bu etkiye ışık tutan örneklerdir.

Kurmaca, ulus ve jenerasyon gibi büyük kolektiflerin altında gruplanan ya da büyük kolektifler arası bir şekilde yapılanan yeni kolektifler de yaratabilir. Örneğin, bir kurmaca eserin hayranları ulusal bazda ya da uluslararası düzeyde bir gruba aidiyet duyabilir ve diğer grup üyeleriyle çevrim içi ya da yüz yüze olarak paylaşımlarda bulunabilir. Bu grupların, eserin içeriğine dair anıların yanı sıra eser çevresinde kurgulanmış teoriler ve yalnızca bu grupların üyelerinin hâkim olduğu bir jargon gibi kolektif unsurları olabilir. Kurmaca eserler çevresinde kurulan toplulukların hatırlama pratiklerinin incelenmesi kolektif bellek açısından aydınlatıcı sonuçlar doğurabilir. Örneğin, eserin yaratıcısının yıllar sonra ortaya çıkan gerçekler sonucu ya da yaratıcının yaptığı tartışmalı açıklamalar sonucu bu tarzdaki kolektiflerin üyeleri tarafından ahlaki boyutta yargılanması karşılaştığımız bir hadise. Eserin yaratıcısı ekseninde yaşanan perspektif değişiminin kurmacanın hatırlanması açısından kolektif düzeyde ve bireysel düzeyde etkilerinin ne olduğu ilginç bir çalışma konusu olabilir.

Son yıllarda *Metaverse* (sanal evren) gibi sosyal etkileşime avatarlar (sanal kimlik, kişinin grafiksel temsili) aracılığıyla imkân sağlayan sanal dünyaların gündemde yer almasının bir sonucu olarak "kolektif düzeydeki davranış süreçleri için önemli bir alan doğacak" ya da "kurmaca alanındaki çalışmalar için yeni fırsatları beraberinde getirecek" gibi ifadelerle karşılaşıyoruz. Bu ifadelerin doğruluk payı bulunsa da altını çizmeden edemeyeceğim bir konu var: Kişilerin çevrim içi olarak kişiselleştirilebilir avatarlar yardımıyla etkileşime girebildiği ve burada bulunan çeşitli alt kolektiflerin parçası olabildiği sanal dünyalar yeni bir ortam olmaktan oldukça uzak. Yirmi seneyi aşkın bir süredir bu dünyalar bilgisayar oyunları olarak yaşamımızın bir parçası. MMORPG (*massive multiplayer online role playing game*) olarak bilinen bu rol yapma oyunları en

popüler oyun türlerinden biri. Bu oyunlarda kişiler birbirleriyle iletişim kurabiliyor, ticaret yapabiliyor ya da ihtilafa düşebiliyor. Oyuncular çeşitli loncalara zanaat, ticaret, eğlence, sohbet ya da savaş gibi farklı motivasyonlarla katılabiliyor. Birbiriyle çatışma hâlindeki hizipler den birinin parçası olabildikleri gibi oyun içi etkinliklerde de zaman geçirebiliyorlar. Belirli bir meslek kolunun, bir dövüşme ekolünün, kurmaca bir etnik kökenin ya da siyasi bir fraksiyonun temsilcisi olabiliyorlar. Kolektif bellek alanında bu oyunlardaki uzun vadeli gruplara odaklanan çalışmalara pek rastlayamıyoruz. Hâlbuki kontrollü ve içsel geçerliliği görece yüksek bir kolektif bellek çalışması için biçilmiş kaftan denebilecek bir platform sunuyorlar.

Kolektif bellek ekseninde ilk göze çarpan bireysel farklılık, kişinin kolektife duyduğu aidiyet duygusunun düzeyiyle ilgili. Yüksek aidiyet duygusuna sahip kişilerin şematik anlatı şablonlarına uygun flaş bellek (önemli sonuçları olan kolektif bir olayın öğrenildiği anın son derece canlı ve detaylı olarak hatırlanan anısı) olaylarını hatırlamaya yatkın oldukları düşünüldüğünde (Sahdra ve Ross, 2007), şablonla tutarlılık içerisindeki kurmaca ürünlerini de kolektif kimliklerine daha kolaylıkla entegre edebileceklerini öngörebiliriz.

Kurmaca anılarının bireysel ve kolektif düzeyde oynadığı rol, bellek ve benlik inşası açısından dikkate değer bir öneme sahiptir. Kurmaca türlerinin sunduğu duyusal veriler, kişisel eylemlilik seviyeleri ve anlatı yapıları, bu anıların hatırlanma pratiklerini şekillendirebilir. Kurmacanın bir simülasyon olarak işlevi, bireyin hayal gücünü, empati yeteneğini ve özümseme kapasitesini harekete geçirerek, deneyimlenmeyen olayları deneyimleme fırsatı sunmak ve bu deneyimin bir kişisel yaşam öyküsündeki örüntüleri anlamlı hale getiren kaynaklardan biri hale gelmesine imkân sağlamaktır. Bu bağlamda, bireysel farklılıkların ve motivasyonların kurmaca ile etkileşimde belirleyici olduğu açıktır. Öte yandan, kolektif bellek perspektifinden bakıldığında, kurmaca olayların grupların kimliklerini pekiştirme, tarih anlatılarını şekillendirme ve gelecek planlarını meşrulaştırma süreçlerinde önemli bir rol oynadığı söylenebilir. Kurmaca ve gerçek arasındaki sınırların bulanıklaştığı bu dinamik süreç, bireysel ve toplumsal kimliğin inşasında kurmaca bilginin değerli bir düzlem olduğunu göstermektedir.

Gerçeklik çerçevesindeki incelenme alanının belirsiz karakteristiklerine karşın, kurmaca olayların gerçek olaylara benzer fonksiyonları yerine getirebildiğini savunabiliyoruz. Hem bireysel hem de kolektif düzeyde, iyi bir hikâyenin gücünü hafife almamak en doğrusu olacaktır.

Kaynaklar

Appel, M. ve Malečkar, B. (2012). The Influence of Paratext on Narrative Persuasion: Fact, Fiction, or Fake? *Human Communication Research*, *38*(4), 459–484.

Batson, C. D., Sager, K., Garst, E., Kang, M., Rubchinsky, K. ve Dawson, K. (1997). Is empathy-induced helping due to self–other merging? *Journal of Personality and Social Psychology, 73*(3), 495–509.

Breen, A. V., McLean, K. C., Cairney, K. ve McAdams, D. P. (2017). Movies, books, and identity: Exploring the narrative ecology of the self. *Qualitative Psychology*, *4*(3), 243–259.

Burnell, R., Umanath, S. ve Garry, M. (2023). Collective memories serve similar functions to autobiographical memories. *Memory*, *31*(3), 316–327.

Conway, M. A. (2005). Memory and the self. *Journal of Memory and Language*, *53*(4), 594–628.

Çetin, O. G. ve Gülgöz, S. (2024). Autobiographical phenomenology of memories of fiction. *Memory*, *32*(5), 552–565.

D'Argembeau, A. (2012). Autobiographical memory and future thinking. D. Berntsen ve D. C. Rubin (Ed.), *Understanding autobiographical memory* (1st ed.) içinde (ss. 311–330). Cambridge University Press.

Eco, U. (1990). *Foucault's pendulum*. Ballantine Books.

Ensslin, A., Bell, A., Smith, J., van der Bom, I. ve Skains, R. (2019). Immersion, digital fiction, and the switchboard metaphor. *Participations: Journal of Audience Reception Studies*, *16*(1), 320–342.

Goldstein, T. R. (2009). The pleasure of unadulterated sadness: Experiencing sorrow in fiction, nonfiction, and "in person." *Psychology of Aesthetics, Creativity, and the Arts*, *3*(4), 232–237.

Green, M. C., Garst, J., Brock, T. C. ve Chung, S. (2006). Fact versus fiction labeling: persuasion parity despite heightened scrutiny of fact. *Media Psychology*, *8*(3), 267–285.

Hartung, F., Withers, P., Hagoort, P. ve Willems, R. M. (2017). When fiction is just as real as fact: No differences in reading behavior between stories believed to be based on true or fictional events. *Frontiers in Psychology*, *8*, 1618.

Hirst, W. (2016). The (social) context of memory. C. Stoneve L. Bietti (Ed.), *Contextualizing human memory: An interdisciplinary approach to understanding how individuals and groups remember the past* içinde (ss. 209–216). Routledge/Taylor & Francis Group.

Hsu, C.-T., Conrad, M. ve Jacobs, A. M. (2014). Fiction feelings in Harry Potter: Haemodynamic response in the mid-cingulate cortex correlates with immersive reading experience. *NeuroReport*, *25*(17), 1356–1361.

Johnson, M. K., Foley, M. A., Suengas, A. G. ve Raye, C. L. (1988). Phenomenal characteristics of memories for perceived and imagined autobiographical events. *Journal of Experimental Psychology: General*, *117*(4), 371–376.

Krokos, E., Plaisant, C. ve Varshney, A. (2019). Virtual memory palaces: Immersion aids recall. *Virtual Reality, 23*(1), 1–15.

Licata, L. ve Klein, O. (2010). Holocaust or benevolent paternalism? intergenerational comparisons on collective memories and emotions about Belgium's colonial past. *International Journal of Conflict and Violence (IJCV)*, *4*(1), 45–57.

Lo, S.-Y. (2021). Empathy reduces susceptibility to false memory. *Scientific Reports, 11*(1), 22903.

Marsh, E. J. ve Yang, B. W. (2020). Broadening the autobiographical record to include memories of fiction. A. M. Cleary ve B. L. Schwartz (Ed.), *Memory quirks* (1st ed.) içinde (ss. 32–46). Routledge.

Merck, C. ve Hirst, W. (2022). Distinguishing collective memory and history: A community's identity and history are derived from distinct sources. *Journal of Applied Research in Memory and Cognition*, *11*(4), 598–609.

Oatley, K. (1999). Why fiction may be twice as true as fact: Fiction as cognitive and emotional simulation. *Review of General Psychology, 3*(2), 101–117.

Páez, D., Mathias, A., Cavalli, S., Guichard, E., Pizarro, J. J., Méndez, L. ve Sofián, E.-A. (2017). Flashbulb memories, culture, and collective memories: Psychosocial processes related to rituals, emotions, and memories. O. Luminet ve A. Curci (Ed.), *Flashbulb memories* (2nd ed.) içinde (ss. 219–239). Psychology Press.

Rivers, A., Wickramasekera, I. E., Pekala, R. J. ve Rivers, J. A. (2016). Empathic features and absorption in fantasy role-playing. *American Journal of Clinical Hypnosis*, *58*(3), 286–294.

Sahdra, B. Ve Ross, M. (2007). Group identification and historical memory. *Personality and Social Psychology Bulletin*, *33*(3), 384–395.

Speer, N. K., Reynolds, J. R., Swallow, K. M. ve Zacks, J. M. (2009). Reading stories activates neural representations of visual and motor experiences. *Psychological Science*, *20*(8), 989–999.

Tellegen, A. ve Atkinson, G. (1974). Openness to absorbing and self-altering experiences ("absorption"), a trait related to hypnotic susceptibility. *Journal of Abnormal Psychology*, *83*(3), 268–277.

Visch, V. T., Tan, E. S. ve Molenaar, D. (2010). The emotional and cognitive effect of immersion in film viewing. *Cognition & Emotion*, *24*(8), 1439–1445.

Yang, B. W., Deffler, S. A. ve Marsh, E. J. (2022). A comparison of memories of fiction and autobiographical memories. *Journal of Experimental Psychology: General*, *151*(5), 1089–1106.

Zaromb, F., Butler, A. C., Agarwal, P. K. ve Roediger, H. L. (2014). Collective memories of three wars in United States history in younger and older adults. *Memory & Cognition*, *42*(3), 383–399.

TOPLUMSAL BELLEK TEMSİLLERİ: NELERDİR, NASIL İNŞA EDİLİRLER?

Elif Ece Sözer*

Psikoloji perspektifinden toplumsal belleği anlamaya, zihnin (beynin değil) nerede başlayıp nerede bittiğini düşünerek başlayabiliriz. Bunu ise Clark ve Chalmers'ın (1998) "genişletilmiş zihin" (*extended mind*) düşünce egzersiziyle yapabiliriz. Bu egzersizde, Otto ve Inga adlı iki kişi bir müzeyi bulmaya çalışır; Otto Alzheimer hastalığı yüzünden rotayı bir deftere yazmıştır, Inga ise rotayı hatırlayabilmektedir. Genişletilmiş zihin iddiasına göre, Inga'nın zihni, hatırlama sürecini beyni üzerinden yürütürken, Otto'nun zihni not defterini de kapsayacak şekilde genişlemiştir. Birey gündelik hayatını sürdürürken uyum sağlayan ve "genişleyen" bu zihin, toplumsal düzeyde nasıl işleyebilir? Başka bir deyişle, toplumun üyeleri geçmişlerini hatırlarken, Otto'nun not defterine benzeyen hangi yardımcıları kullanırlar?

Beşerî bilimler perspektifinden, sosyal anıtlar, müzeler, kutlamalar ve anmalar toplumsal belleği şekillendirir ve toplumun ortak geçmiş temsilini bir arada tutmada rol oynar (Anderson, 2016; Connerton, 2017; Nora, 1989). Psikoloji özelinde, toplumsal bellek, bireylerin toplumsal kimlikleri ile ilgili, kendilerini ait hissettikleri grup üyeleri ile ortak olan olay temsillerinden oluşur (Hirst ve Manier, 2008), dolayısıyla "dışarının" bireyin sosyal kimliğiyle etkileşerek zihninde yarattığı yansımalar incelenir. Toplumsal bellek inşasının iki yönde ilerlediğini düşünebiliriz: Yukarıdan aşağı ve aşağıdan yukarı (Sözer ve Hirst, 2020). Yukarıdan aşağı yönde incelenen toplumsal bellek inşası, toplumsal olayların kim tarafından nasıl hatırlandığını ve bu farkların altında yatan sebepleri incelerken; aşağıdan yukarı yönde incelenen toplumsal bellek inşaları ise, toplumun üyelerinin birbirleriyle etkileşimlerinin hatırlananları nasıl etkilediğini, temsillerin benzeşmelerine veya ayrışmalarına odaklanır.

Yukarıdan Aşağı Bellek: Otobiyografik Bellek ve Toplumsal Olay Temsilleri

Toplumsal bellek ve otobiyografik belleğin (bireyin kendisi ile ilgili hatırladıkları) iç içe geçtiği noktalar, psikolojik toplumsal bellek araştırmalarının büyük bir kısmını oluşturur. Tarihsel bir olaya tanık olmak, otobiyografik belleği yeniden şekillendirir ve "tarihi-yaşama-

* Koç Üniversitesi, Psikoloji Bölümü, Dr.

etkisi" (*living-in-history-effect*) ortaya çıkarır. Önemli ve etkili kamusal olaylar günlük yaşamın dokusunu dramatik bir şekilde değiştirdiği için bireyin otobiyografik belleği için bir nirengi noktası hâline gelir (Brown, 1990; Brown ve ark., 2012; Uzer ve Brown, 2015).

Önemli (ve çoğunlukla travmatik) toplumsal olayları öğrenme ânı, detaylı ve canlı olarak hatırlanır. Flaş bellek olarak tanımlanan bu anı türünün (Brown ve Kulik, 1977) ayırt edici noktası, olayların detaylarının tam olarak doğru olmasa da çok canlı ve yüksek güvenle hatırlanmasıdır (Talarico ve Rubin, 2003). Olayı öğrenme anının doğru hatırlandığına dair bu güven, kişinin ulusal kimliği ile de alâkalıdır. 11 Eylül Saldırılarının Belçika, İtalya, Hollanda, Romanya, Japonya ve ABD ülkelerinde hatırlanmasını araştıran Curci ve Luminet (2009), benzer başlayan olay hatıralarının, zamanla duygusal ve ulusal motivasyonlarla ayrıştığını bulmuştur. ABD, ulusal kimliğiyle bütünleşmesi sebebiyle, uzun vadede 11 Eylül'ü diğer ülkeler kadar unutmamıştır, bu da ulusal kimliğin bellek üzerindeki etkisine bir örnektir.

Otobiyografik belleğin toplumsal bellekle kesiştiği bu bulguların yanı sıra, Schuman ve Scott (1989) Amerikan toplumsal belleğinin önemli olaylarını uzun vadede incelediklerinde, farklı kuşakların en çok hatırladığı olayların ayrıştığını ve bu olayların özellikle ergenlik ve erken yetişkinlik dönemlerinden geldiğini bulmuştur. Bu, birey seviyesindeki "anımsama tümseği"nin (*reminiscence bump*), yani ergenlik ve erken yetişkinlikte olan olayların daha iyi hatırlanmasının, toplumsal olaylarla bağına işaret etmektedir. Birkaç jenerasyonun sıklıkla belirttiği bir olay olan II. Dünya Savaşı, olayı yaşamış kişiler tarafından kişisel savaş deneyimleri ekseninde önemli olarak tanımlanırken, savaş başladığında henüz doğmamış katılımcılar savaş sonrasındaki farklı dünya düzenini vurgulamıştır. Özellikle savaş sonrası dünya düzeni referansının, eğitimle doğru orantılı olması, bu olayların otobiyografik bellekle desteklemekten çok öğrenilmiş bilgiler olduğunu gösterir.

Türkiye'ye gelirsek, yapılan bir araştırmada, en önemli olarak tanımlanan ilk iki olay için bir anı(msama tümseği ortaya çıkarken duygusal (mutlu, mutsuz, gurur verici, korkutucu, utanç verici) olaylar daha yakın zamanlardan seçilmiştir (Tekcan ve ark., 2017). Bu tümseğin sadece en sık verilen ilk iki olay için bulunması, olayların toplumsal belleği ne kadar etkilediğinin önemini vurgular. 2013'te toplanan bu veri setinde en sık bahsedilen önemli olay 12 Eylül Darbesi ve Marmara Depremi'dir.

Ulusların toplumsal belleği, bireyin ömrünü aşar. Ulusların kurulması ve sonrasındaki tarihi bireyin hatırlayabileceğinden eskiye uzandığından, kişi ve toplum arasında bir kopukluk oluşur. Bu zamansal kopukluğu onaran dışsal araçlardan biri, okullardan veya bir önceki nesilden tarih aktarımıdır. Bu süreç, toplumsal

belleğin, otobiyografik öğeler içeren epizodik bellekten semantik bilgiye dönüşümü olarak düşünülebilir. Epizodik bellek, zamansal unsurlar olan olay/zaman dilimlerinden ve aralarındaki ilişkilerden oluşurken, semantik/anlamsal bellek kişinin sahip olduğu düzenlenmiş bilgilerden ve aralarındaki ilişkilerden oluşur. Bu noktada Tulving'in (1972) epizodik ve semantik/anlamsal bellek ayrımı, toplumsal belleğin bilinen ve hatırlanan kısımları arasındaki fark için önemlidir.

Bu ayrım, Manier ve Hirst (2010) tarafından toplumsal bellek için formüle edilmiştir. Toplumsal epizodik bellek (*collective episodic memory*), bir grubun grup kimliğine katkıda bulunan bir olayı zamansal ve mekânsal öğelerle hatırlaması olarak tanımlanabilir, mesela milletçe izlenen futbol maçları. Toplumsal semantik/anlamsal bellek ise zaman ve mekândan bağımsız edinilmiş bilgilerden oluşur ve kendi içinde yaşanmış ve uzak toplumsal semantik bellek olarak ikiye ayrılır. Yaşanmış toplumsal semantik bellek, olay yaşanırken olayla ilgili edinilmiş bilgileri kapsarken (örn., Hatay depreminin şiddeti), uzak toplumsal semantik bellek daha eski olaylarla ilgili öğrenilmiş bilgileri kapsar (örn., Kurtuluş Savaşı kronolojisi). Buna göre, toplumsal belleğin epizodik ve (uzak) semantik boyutlarının ayrımı, toplum üyelerinin öğrenilmiş tarihsel bilgileri ile yaşanmış yakın geçmiş ayrımı olarak da düşünülebilir.

Nesiller arası aktarıma odaklanan diğer çalışmalar (Luminet ve Hirst, 2014; Svob ve Brown, 2012), anıların epizodik öğelerini zamanla kaybettiğini gösterirken, Wertsch (2008) toplumsal belleğin tarihe dönüşmesinde şematik anlatı şablonlarını (s*chematic narrative templates*) vurgular. Belçikalı ailelerin II. Dünya Savaşı ile ilgili sohbetlerini inceleyen Luminet ve Hirst, ailenin üç jenerasyonu arasındaki dinamik ilişkinin, en yaşlı jenerasyonun II. Dünya Savaşı anı ve bilgilerinin, bu konuda bilgisi olmayan en genç jenerasyona aktarılması için kritik olduğunu bulmuştur. Olayı yaşayan jenerasyon "anlatıcı" rolünü üstlenirken, orta jenerasyon hem anlatıcı hem de "danışman" rolünü üstlenerek, daha çok bilgi aktarımına neden olmuştur. Politik çatışma dönemlerinden geçen ve geçmeyen ebeveynlerin hayat hikâyelerinin aktarılmasına odaklanan Svob ve Brown (2012) ise, politik çatışma yaşamış ebeveynlerin hayat hikâyelerindeki çatışma ile ilgili olayların %25'inin çocuklarına aktarıldığını bulmuştur.

Zaman ve mekâna bağlı spesifik epizodik anlatıların yerine şematik anlatı şablonlarına odaklanan Wertsch, bu şablonların anlatıları genel olaylara kategorize eden daha geniş birimler olduğunu öne sürer. Sovyet eğitim sisteminde eğitim almış yetişkinler ile Sovyet sonrası dönemde liseyi bitiren genç katılımcıların yazdığı makaleleri analiz eden Wertsch (2008) Sovyet dönemindeki sıkı devlet kontrolünün daha homojen bir II. Dünya Savaşı anlatısına neden olduğunu, sonrasındaki görece rahatlamanın ise genç neslin kısa ve detaydan yoksun yazılarına farklı anlatıların sızmasına neden

olduğunu bulmuştur. Yamashiro ve arkadaşları (2022), Amerika'nın kuruluşu ile ilgili olaylardaki politik ve dinsel ayrışmalara baktıklarında, Amerikalı katılımcıların ağırlıklı olarak pozitif olaylar vermelerine rağmen, muhafazakârların kuruluştaki vahşeti dâhil etmediğini, dolayısıyla daha pozitif bir kuruluş tahayyülleri olduğunu bulmuşlardır. Din ekseninde ise, seküler katılımcılar Amerika'yı bağımsız bir devlet olarak tahayyül ederken, dindar katılımcılar sömürgeleştirme olaylarına referans vermiştir. Bu, kuruluş tahayyüllerinin, sosyal kimlikle uyumlanmasının bir örneğidir.

Ülkelerin kuruluşundan sonraki süreç de tarih temsillerinin anlaşılması için ülkelerin kuruluşu kadar belirleyicidir. Roediger ve DeSoto (2014), 1974, 1991 ve 2009 yıllarındaki üniversite öğrencilerinin başkan isimlerini hatırlamasında bir seri pozisyon eğrisi (*serial position curve*) ortaya çıkarmıştır: İlk başkanlar öncelik etkisi (*primacy effect*) ile daha iyi hatırlanırken, Lincoln'ün ardından bir düşüş yaşanmıştır. İç Savaş Dönemi'nde yeniden bir artış olurken, sonrasında yakın dönem etkisi (*recency effect*) ile yeniden düşüş eğilimi görülmüştür. Dolayısıyla otobiyografik ipuçları yakın dönemdeki başkan isimlerinin hatırlanmasına yardımcı olurken, ülke tarihi için önemli noktalar (Kuruluş, İç Savaş Dönemi vb.) dışında semantik bellek çok da güçlü değildir. Bu, epizodik belleğin yardımcı olduğu yakın geçmiş ile okullarda öğrenilenlerle hatırlanan uzak geçmiş arasında bir kopukluk göstergesidir.

Zaromb ve arkadaşları (2014), bilginin içeriğini başkan isimlerinin ötesinde nesiller arası hatırlama şablonlarına taşıyarak karşılaştırmıştır. Odaklandıkları nesiller II. Dünya Savaşı ve Irak Savaşı sırasında hayatta olan katılımcılar ile sadece Irak Savaşı sırasında hayatta olan katılımcılardan oluşurken, odaklandıkları şablonlar ABD tarihindeki üç büyük savaşta (İç Savaş, II. Dünya Savaşı ve Irak Savaşı) meydana gelen en önemli 10 olaydır. Her iki nesil de her savaş için şematik anlatı şablonlarına sahipken, nesiller karşılaştırıldığında genç neslin daha fazla fikir birliğine, yani daha benzer şematik anlatı şablonlarına sahip oldukları bulunmuştur. Üç savaşın hatırlanması arasındaki benzerlik karşılaştırıldığında ise, nesiller arası farklılık belirginleşir: En eski savaş olan İç Savaş, iki nesil için de semantik bilgi olduğundan en homojen anlatı şablonuna sahiptir. II. Dünya Savaşı'nı otobiyografik öğelerle hatırlayan ama semantik bilgiye de sahip yaşlı katılımcıların anlatı şablonları, bu olayı tarih kitaplarından öğrenen ve epizodik anıları olmayan genç katılımcılardan daha heterojendir. Katılımcılar tüm savaşlar arasında en az Irak Savaşı ile ilgili fikir birliğine sahiptir. Bu durum veri toplanırken savaşın henüz bitmemiş olması, yani sözgelimi İç Savaş gibi zamanla "katılaşmamış" olmasıyla açıklanmıştır.

Olay temsillerinin nesilden nesle aktarılması, Amerika dışında 1976 Askeri Cuntasını deneyimleyen genç ve yaşlı Arjantinlilerin anılarının içeriğinde de

incelenmiştir (Muller ve ark., 2016). Zaromb ve arkadaşlarına (2014) benzer şekilde, darbe sırasında hayatta olan katılımcıların daha kişisel anılara sahip olduklarını, genç neslin ise uzak anlamsal/semantik anılara sahip olduklarını bulmuşlardır. Yaptıkları içerik analizi, cuntayı ders kitapları ve medyadan öğrenenlerin daha fazla olgusal (*contextual*) bilgi kullandığını, cuntayı yaşayanların ise konuları nedensel ifadelerle bağladığını göstermiştir. İdeolojik farklar ise uzak semantik toplumsal bellekte kendini göstermiştir: Sağ görüşe yakın olanlar "Fikrim yok" cevabını verdikten sonra cuntanın olumlu yönlerini öne sürme eğiliminde yken; sol görüşlü katılımcılar, daha fazla bağlamsal ifade kullanmışlardır. Son olarak, cunta döneminde 16 yaşından büyük olanların, 16 yaşından küçük olanlara kıyasla daha fazla bağlamsal ifadeler kullanması, yaşın olayları daha derinlemesine anlamak için önemli bir faktör olduğunu göstermiştir.

Yine Türkiye'ye geldiğimizde, Mutlutürk ve arkadaşları (2023) toplumsal belleğe semantik bir bakış açısı ile yaklaşmış ve toplumsal bellekte olayların birbiri ile ilişkilendirilmesini, semantik bellek çalışmalarında yapıldığı gibi, çok boyutlu ölçeklendirme yoluyla incelemiştir. Bu çalışmalar, Tekcan ve arkadaşlarının (2017) makalesine dayanarak belirlenen 15 önemli olayın birbiri ile benzerliğinin üniversite öğrencileri tarafından değerlendirilmesi sonucunda, semantik toplumsal bellek organizasyonunu belirleyen ana bazı boyutları ortaya çıkarmıştır. Türkiye örnekleminde bu ana boyutlar; siyasal olaylar, doğal afetler ve Kürt sorunudur. Yalnızca AKP ve CHP seçmenlerine odaklanılan bu çalışmada, iki partinin doğal afet, Kürt sorunu ve göçmen politikaları ile ilgili olay temsilleri benzerlik göstermektedir. Öte yandan, Gezi olayları ve AKP'nin iktidara gelişi ekseninde politik kimlik üzerinden ayrışmalar meydana gelmiştir. CHP seçmeni katılımcıların bellek temsillerinde Gezi ve AKP'nin iktidara gelişi olaylarının komşuları Madımak Katliamı ve Suriye Savaşı iken, AKP seçmeni katılımcıların bellek temsillerinde bu olaylar 28 Şubat Dönemi, Adnan Menderes'in idamı ve Ergenekon Süreci'dir. Bu ana boyutlar zaman içinde sabit kalmasına rağmen, yakın zamanlı kritik toplumsal olayların ardından parti-bazlı olay kümelenmelerinde oynamalar olduğu gözlemlenmiştir (Mutlutürk ve ark., 2022). 15 Temmuz gibi kritik bir olay öncesi ve sonrasında toplanan bu veri (Mutlutürk ve ark., 2022), Mutlutürk ve arkadaşlarına (2023) benzer eksenler ortaya çıkarsa da darbe iktidar seçmenlerinin toplumsal bellek düzenini politik ve politik olmayan olaylar olarak tek eksene indirmiştir.

Toplumsal olayların bireylerin zihinlerindeki temsillerine odaklanan bu araştırmalar hem bireyin hayatından hem de bağlı bulunduğu toplumdan damıttığı tecrübeler ve bilgilerden arta kalanlardır. Bu temsillere ulaşma süreci ise bireysel seviyede olan *Hatırlamaya-*

bağlı-unutma paradigmasıyla anlaşılabilir. Bir sonraki başlıkta bunu irdeleyelim.

Her Temas İz Bırakır: Ortak Geçmişin İnşası

Hatırlamanın, diğer bilgiler üzerinde bir maliyeti olduğu, hatırlamaya-bağlı-unutma (*retrieval induced forgetting*) paradigmasında görülebilir (Anderson ve ark., 1994). Bu paradigma "nötr" kategorileri kullanarak (örn., elma ve armuttan oluşan bir meyve kategorisi veya hamsi ve albatrostan oluşan bir balık kategorisi), bir kategorideki elemanları tekrar etmenin (meyve-elma), o kategorinin diğer elemanlarının unutulmasına neden olduğunu gösterir (meyve-armut). Böylelikle, hatırlamaya-bağlı-unutma, bellek temsillerini güncellerken bazı bilgileri seçici olarak tekrarlamanın, diğer bilgiler üzerinde maliyeti olarak kavramsallaştırılabilir.

Bu bireysel etki, sosyal ilişkilere de uygulanabilir. Cuc ve arkadaşları (2007), katılımcı çiftlerinden birini konuşmacı, diğerini ise dinleyici olarak atadığında, iki katılımcı da konuşmacının tekrarladıklarını daha iyi hatırlarken, ilgili öğeler hem konuşmacı hem de dinleyici tarafından unutulmuştur. Konuşmacıda görülen etki bireysel hatırlamaya-bağlı-unutma (*WI-RIF*), dinleyicide görülen etki ise sosyal hatırlamaya-bağlı-unutma (*SS-RIF*) olarak adlandırılır. Bu etki, eşleştirilmiş kelime setleriyle, hikâyeler ve serbest akışlı konuşmalarla gözlemlenmiştir (Sözer ve ark., 2024; Stone ve ark., 2010). Bu sonuçlar, topluluk üyelerinin birbirleriyle konuşmalarının, konuşmacı ve dinleyicinin neyi hatırlayıp neyi unuttuğunu şekillendirebileceğini gösterir.

Hirst ve Manier'e (2008) göre bu etki, dinleyicinin konuşmacıyı dinlerken eş zamanlı olarak bahsedilen bilgiyi hatırlaması nedeniyle ortaya çıkar. Bu nedenle, sosyal hatırlamaya-bağlı-unutma, dinleyiciden konuşmacının hatırladıklarının *doğru olup olmadığını* kontrol etmesi istendiğinde bulunur; ancak *akıcılığını* kontrol etmesi istendiğinde bulunmaz. Peki, laboratuvarda yapay olarak teşvik edilen bu motivasyon gerçek hayata nasıl yansır? Laboratuvar dışında bulunabilecek bu motivasyonlar, dünya hakkında doğru bir temsil elde etme motivasyonu olan "epistemik motivasyon" (Cuc ve ark., 2007) ve ait hissedilen grup veya ulus ile ilişkilenme arzusu olan "ilişkisel motivasyon" (Coman ve Hirst, 2015) olarak sıralanabilir.

Bir grubu "öteki" olarak belirleme motivasyonu, içsel ve kolayca tetiklenebilen bir ilişkisel motivasyondur (Tajfel ve Turner, 1978). Bu doğrultuda, Coman ve Hirst (2015), konuşmacıyla aynı gruba ait olan (aynı üniversitenin öğrencisi olan) dinleyicilerin sosyal hatırlamaya-bağlı-unutma gösterdiğini belgelemiştir. Ancak, ortak bir "üst kimlik" vurgulandığında (üniversite öğrencisi olmak), ayrı okullarda öğrenci olan konuşmacı ve dinleyici çiftleri bellek temsillerini beraber unutarak senkronize etmiştir. İletişim kuran ikililer arasındaki tutum uyumu da önemlidir. Bir konuşmacıyı

dinledikten sonra, ikililer yalnızca birbirleriyle aynı fikirde olduklarında belleksel etkileri yaymışlardır (Coman ve Hirst, 2012). Grup üyeleri arasındaki etkileşim, bir konuşmacının birden fazla kişiye hitap etmesi ile ikili sohbetlerden daha geniş ölçüde de olabilir. Yamashiro ve Hirst (2019), bunu test etmek için, bir "merkez konuşmacının" dinleyicileri üzerindeki etkisine odaklanmıştır. Bir dinleyici grubuna konuşan merkezi konuşmacı, eğer dinleyiciyle aynı gruba aitse, dinleyicilerin kendi aralarında konuşması sonucunda bellek temsilleri merkezi konuşmacı ile daha fazla senkronize olurken; farklı gruplara ait olunduğunda daha az senkronize olmuştur. Bu etkilerin uzun vadede sürüp sürmediğini Sözer ve arkadaşları (2024), Markov zincirleri yoluyla simüle etmiştir. Bu simülasyonlar, merkezi konuşmacı kaynaklı unutmanın kalıcı olması için katılımcıların kendi aralarında konuşmalarının ve bilginin dinleyicilerle aynı gruptan bir konuşmacıdan gelmesinin gerekli olduğunu göstermiştir.

Ancak gerçek hayatta epistemik ve ilişkisel motivasyonlar net bir şekilde ayrılmaz; çünkü kişinin kendi cenahından birisine güvenme ve ondan gelen bilginin doğru olduğuna inanma olasılığı daha yüksektir. Sözgelimi, Echterhoff ve arkadaşları (2017) Almanların, Türklerle değil de diğer Almanlarla daha güçlü bir ortak gerçeklik yarattığını ve bunu güven aracılığıyla yaptığını bulmuştur. Bu durumun istisnası, Almanların Türk dinleyiciyle Türk biri hakkında konuşmasıdır; ancak hedef kişi bir başka Alman olduğunda bu istisna ortadan kalkar. Bu nedenle, aynı cenahtan bireyler birbirleriyle ortak bir gerçeklik yaratmaya hâlihazırda motivedir; ancak içeriğe bağlı olarak diğerleri ile de ortak gerçeklikler oluşturabilirler.

Böylelikle, ikili grupların etkileşimler yoluyla bellek temsillerini nasıl güncelleddiklerini anlamak için bilginin içeriği ve grup kimliği öne çıkar. Mesela Amerikalılar, Afgan askerler tarafından işlenen savaş suçları ve bu suçların gerekçelerini okuduğunda, Afgan askerler tarafından işlenen vahşetle ilişkili gerekçeleri belleklerinde otomatik olarak bastırsalar da vahşet Amerikan askerleri tarafından işlenince gerekçeleri bastırmanın aksine, daha iyi hatırlamışlardır (Coman ve ark., 2014). Bunun nedeni, Amerikan katılımcıların ulusal kimliğinin, kendi gruplarından/uluslarından birinin savaş suçu işlemesi ile tehdit edilmesidir. Onlar da bu tehdidi yönetmek için, grup üyelerinin işlediği savaş suçlarının gerekçelerini hatırlamaya meylederler.

Sonuç Yerine

Özetle, bireyin bellek temsillerinin dışarıdan etkilerle (bu çoğunlukla diğer insanlardır, ama medya da olabilir) güncellenmesi, grup içi dinamiklerle beraber hareket eder. Bilgi bir grup üyesinden geliyorsa ve ortak gerçekliği tehdit etmiyorsa, grup üyeleri birlikte unuturlar, ancak bilginin içeriği katılımcıların ulusal kimliği ile çatışıyorsa unutmaya direnç oluşur. Bu süreç toplumsal

bellek için önemlidir, çünkü bireylerin etkileşimi bir ulusun tarihini canlı tutar. Tarihsel bilgiler seçici olarak okullarda öğretilir (Althusser, 1970/2010), bu da ulusun kimliğiyle ilişkili genelleştirilmiş anlatılara yol açar (Wertsch, 2008) ve bu tarihsel anlatılar, bayramlar ve anıtlar aracılığıyla canlı tutulur (Roediger ve ark., 2009). Her ne kadar tekrar ede ede hatırlama, toplumsal bellek için önemli olsa da bahsedilen süreçler ile unutmak, bu sürecin politik inceliklerine ışık tutar.

Toplumsal bellek inşası ve inşa edilen temsillerin sürdürülmesi, psikoloji için görece yeni bir araştırma alanıdır. Gelişmekte olan bu alan, nötr bilgi üzerinden zihinsel mekanizmaları inceleyen geleneksel bilişsel psikolojiden farklı olarak, kişinin sosyal kimliği ile dünyayı anlamlandırması ile de ilgilenir. Bu sürecin daha sosyopolitik boyutları, yani Otto'nun defterinin toplumsal muadilleri, tarih, sosyoloji ve siyaset biliminin alanı olsa da gelişmekte olan toplumsal bellek araştırmaları, bu defterin zihinle etkileşimini anlamakta bir köprü görevi görme potansiyeline sahiptir.

Kaynaklar

Althusser, L. (2010). Ideology and ideological state apparatuses (notes towards an investigation) (1970). I. Szeman ve T. Kaposy (Ed.), *Cultural theory: an anthology* içinde (ss. 204-222). Wiley-Blackwell.

Anderson, M. C., Bjork, R. A. ve Bjork, E. L. (1994). Remembering can cause forgetting: retrieval dynamics in long-term memory. *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, and Cognition*, *20*(5), 1063-1087.

Brown, N. R. (1990). Organization of Public Events in Long-Term Memory. *Journal of Experimental Psychology: General*, *119*(3), 297-314.

Brown, N. R., Hansen, T. G. B., Lee, P. J., Vanderveen, S. A. ve Conrad, F. G. (2012). Historically defined autobiographical periods: their origins and implications. Berntsen, D. ve Rubin D. C (Ed.), *Understanding autobiographical memory*: Theories and approaches içinde (ss. 160-180). Cambridge University Press.

Brown, R. ve Kulik, J. (1977). Flashbulb memories. *Cognition*, *5*(1), 73–99.

Clark, A. ve Chalmers, D. (1998). The extended mind. *Analysis*, *58*(1), 7–19.

Coman, A. ve Hirst, W. (2012). Cognition through a social network: The propagation of induced forgetting and practice effects. *Journal of Experimental Psychology: General*, *141*(2), 321-326.

Coman, A. ve Hirst, W. (2015). Social identity and socially shared retrieval-induced forgetting: The effects of group membership. *Journal of Experimental Psychology: General*, *144*(4), 717-732.

Coman, A., Stone, C. B., Castano, E. ve Hirst, W. (2014). Justifying atrocities: The effect of moral-disengagement strategies on socially shared retrieval-induced forgetting. *Psychological Science, 25*(6), 1281–1288.

Connerton, P. (2017). Seven types of forgetting. *The present word. culture, society and the site of literature* içinde (ss. 150-165). Routledge.

Cuc, A., Koppel, J. ve Hirst, W. (2007). Silence is not golden: A case for socially shared retrieval-induced forgetting. *Psychological Science, 18*(8), 727–733.

Curci, A. ve Luminet, O. (2009). Flashbulb memories for expected events: A test of the emotional-integrative model. *Applied Cognitive Psychology, 23*(1), 98–114.

Echterhoff, G. ve Higgins, E. T. (2017). Creating shared reality in interpersonal and intergroup communication: The role of epistemic processes and their interplay. *European Review of Social Psychology, 28*(1), 175–226.

Anderson, B. (2016). *Imagined communities: Reflections on the origin and spread of nationalism*. Verso Books.

Hirst, W. ve Manier, D. (2008). Towards a psychology of collective memory. *Memory*, *16*(3), 183-200.

Hirst, W. ve Sozer, E. (2020). Psychologie–Psychology. *Handbuch sozialwissenschaftliche Gedächtnisforschung* içinde (sayfa. 1–16). Springer Fachmedien Wiesbaden.

Manier, D. ve Hirst, W. (2008). A cognitive taxonomy of collective memories. A. Erll ve A. Nünning (Ed.), *Cultural memory studies: An international and interdisciplinary handbook* içinde (ss. 253–262). De Gruyter.

Muller, F., Bermejo, F. ve Hirst, W. (2016). Argentines' collective memories of the military Junta of 1976: Differences and similarities across generations and ideology. *Memory, 24*(7), 964–978.

Mutlutürk, A., Tekcan, A. ve Boduroglu, A. (2023). The structure and organization of collective memory representations. *Memory Studies, 16*(5), 937–950.

Mutlutürk, A., Tekcan, A. I. ve Boduroglu, A. (2022). Stability and change in the organisation of collective memory representations. *Memory*, *30*(10), 1302-1318.

Nora, P. (1989). Between memory and history: Les lieux de mémoire. *Representations, 26*, 7–24.

Roediger, H. L. ve DeSoto, K. A. (2014). Forgetting the presidents. *Science, 346*(6213), 1106–1109.

Roediger, H. L., Zaromb, F. M. ve Butler, A. C. (2009). The role of repeated retrieval in shaping collective memory. P. Boyer ve J. V. Wertsch (Ed.), *Memory in mind and culture* içinde (ss. 138–170). Cambridge University Press.

Schuman, H. ve Scott, J. (1989). Response effects over time: Two experiments. *Sociological Methods & Research, 17*(4), 398–426.

Svob, C. ve Brown, N. R. (2012). Intergenerational transmission of the reminiscence bump and biographical conflict knowledge. *Psychological Science, 23*(11), 1404–1409.

Tajfel, H. ve Turner, J. C. (1978). Intergroup behavior. H. Tajfel (Ed.), *Differentiation between social groups: Studies in the social psychology of intergroup relations* içinde (ss. 149–178). Academic Press.

Talarico, J. M. ve Rubin, D. C. (2003). Confidence, not consistency, characterizes flashbulb memories. *Psychological Science, 14*(5), 455–461.

Tekcan, A. I., Boduroglu, A., Mutlutürk, A. ve Aktan Erciyes, A. (2017). Life-span retrieval of public events: Reminiscence bump for high-impact events, recency for others. *Memory & Cognition, 45*(7), 1162–1176.

Tulving, E. (1972). Episodic and semantic memory. E. Tulving ve W. Donaldson (Ed.), *Organization of memory* içinde (ss. 381–403). Academic Press.

Uzer, T. ve Brown, N. R. (2015). Disruptive individual experiences create lifetime periods: A study of autobiographical memory in persons with spinal cord injury. *Applied Cognitive Psychology*, *29*(5), 768-774.

Sozer, E. E., Yamashiro, J. K. ve Hirst, W. (2024). Simulating conversations: A Markov chain model of a central speaker's mnemonic influence over a group of communicating listeners. *Memory & Cognition*, *52*(2), 430-443.

Stone, C. B., Barnier, A. J., Sutton, J. ve Hirst, W. (2010). Building consensus about the past: Schema consistency and convergence in socially shared retrieval-induced forgetting. *Memory*, *18*(2), 170-184.

Wertsch, J. V. (2008). The narrative organization of collective memory. *Ethos, 36*(1), 120–135.

Yamashiro, J. K. ve Hirst, W. (2019). Convergence on collective memories: Central speakers and distributed remembering. *Journal of Experimental Psychology: General, 148*(12), 2179–2196.

Yamashiro, J. K., van Engen, A. ve Roediger, H. L. (2022). American origins: Political and religious divides in US collective memory. *Memory Studies, 15*(1), 78–93.

Zaromb, F., Butler, A. C., Agarwal, P. K. ve Roediger, H. L. (2014). Collective memories of three wars in United States history in younger and older adults. *Memory & Cognition, 42*, 383-399.

KOLEKTİF BELLEK: KİMLİK VE KOLEKTİF BELLEĞİN YAPILANDIRILMASI

Aysu Mutlutürk*

Bir grubun (örn., bir neslin, seçmen grubunun ya da ulusun) ortak geçmişi o gruba kim olduğunu, nereden geldiğini ve nereye doğru ilerleyeceğini söyler. Grubun kolektif belleğini oluşturan bu ortak geçmiş grup kimliğinin, normlarının, değerlerinin inşasında ve devamlılığında merkezi bir rol oynar. Kolektif bellek, 1950'lerde Halbwachs'ın çalışmalarından beri sosyolojiden siyaset bilimine uzanan çeşitli disiplinlerin literatüründe sıklıkla ele alınmıştır. Ancak kavramın, ana araştırma konularından biri bellek olan, psikoloji disiplininde dikkat çekmeye başlaması 2000'li yılları bulmuştur. Bu yazıda kolektif bellek kavramını psikoloji perspektifinden ele alacağız ve temel olarak aşağıdaki sorulara yanıt arayacağız:

1) Kolektif bellek nedir?
2) Bir grubun kolektif belleği ile kimliği ilişkili midir?
3) Aynı olay nasıl olur da farklı gruplar tarafından farklı şekillerde hatırlanabilir? Toplumsal olayları belleğimizde birebir temsil etmek yerine onu yeniden yapılandırıyor muyuz?

Kolektif Bellek Nedir?

Bilgi ve deneyimleri depolamak, bunları bellekte temsil etmek ve gerektiğinde hatırlamak bireyin zihninde gerçekleşir. Ancak hatırlananların içeriği, bireyin içinde bulunduğu sosyal ve politik bağlamın da bir yansımasıdır (Bachleitner, 2021; Wertsch ve Roediger, 2008). Bu bakımdan bir yönüyle bireysel bir süreç olan belleğin diğer bir yönüyle sosyal ve kolektif bir süreç olduğu düşünülebilir. Bireysel ve kolektif belleğin bu denli yakından ilişkili olmaları nedeniyle bu iki kavramın birbirinden ayırt edilip edilemeyeceği sıklıkla tartışma konusu olmuştur (örn., Halbwachs, 1980; Hirst ve Manier, 2008). Bu kavramları ayırt etmenin yollarından biri, bireysel belleğin bireyin *kişisel* anılarını, kolektif belleğin ise bir grubun üyelerinin belleğinde yer alan ve birlikte hatırlanan *toplumsal* olayları kapsadığını düşünmek olabilir. Ancak bazı araştırmacılar kolektif belleğin bireylerin belleğinde değil, müzeler, anıtlar, sokak ve cadde isimleri gibi kültürel ürünlerde temsil edildiğini ileri sürmüşlerdir (örn., Assmann, 1995; Olick,

* Anadolu Üniversitesi, Psikoloji Bölümü, Doç. Dr.

1999). Buna karşılık, diğer bazı araştırmacılar bir grubun geçmişine ilişkin bilgilerin o grubu oluşturan bireylerin zihninde işlendiğini, bireyin zihinsel süreçlerini hesaba katmadan kolektif bellek süreçlerini anlamanın mümkün olmayacağını vurgulamışlardır (Hirst ve Manier, 2008; Wertsch ve Roediger, 2008). Kolektif belleğin oluşabilmesi için bir olaya ilişkin kişisel bilgi ve deneyimlerin bireyler arasında aktarılması ve grup içinde dağılıp yayılması gerekir (Hirst ve Manier, 2008). Bilgi ve deneyimler grup içinde aktarılırken hem farklı bilgi ve deneyimlerle hem de diğer kültürel ürünlerle etkileşerek yeniden yapılandırılır. Böylece farklı bilgi ve deneyimler birbirine yakınlaşıp benzeşerek ortak bir belleğe dönüşür. Bu bakış açısına göre, *bellek* teriminin önündeki *kolektif* nitelemesi, toplumsal olayları kodlayan ve hatırlayan öznenin kolektif olmasından ziyade bu belleğin yapılandırılma sürecinin kendine özgü kolektif doğasına dikkat çekmektedir (Bachleitner, 2021). Kolektif belleğin kavramsallaştırılmasında bu ve benzeri tartışmalar tamamen son bulmasa da son yıllarda, kolektif belleğin *geçmişe ilişkin bilgi ve deneyimlerin grup tarafından paylaşılan bir özeti* şeklindeki tanımı üzerinde bir uzlaşı oluşmaya başladığı söylenebilir (Harris ve ark., 2008; Hirst ve ark., 2003). Bu yazıda kolektif bellek kavramı ele alınırken bu tanım benimsenmiştir.

Kolektif Bellek ve Kolektif Kimlik

Kimlik, en genel anlamıyla, kim olduğumuz ve diğer insanların kim oldukları hakkındaki anlayışımız olarak tarif edilebilir (van Stekelenburg, 2013). Kişisel kimlik bireyin kendini nitelikleri açısından tanımlamasını, grup kimliği ya da sosyal kimlik bireyin kendini sosyal gruplara üyeliği ve bu üyeliğe eşlik eden değerler ve duygularla tanımlamasını ifade eder (Tajfel, 1981). *Kolektif kimlik* ise bir bütün olarak grubun kimliğini ifade eder. Kolektif kimlik bireyin kendini nasıl tanımladığını değil, grubun kimliğini, yani bir grubun üyelerinin aynı sosyal kimliği paylaştıklarına dair ortak farkındalığını belirtir (David ve Bar-Tal, 2009). Uluslar, dinler, spor takımları, siyasi gruplar, nesiller ya da ailelerin hepsi kendilerini bir grup olarak karakterize eden tarihsel olaylara ve bu olaylara ilişkin ortak bir belleğe sahiptir (Liu ve László, 2007).

Grubun kimliği ile belleği arasındaki ilişkinin iki yönlü olduğu söylenebilir. Bir yandan grubun ortak belleği kolektif bir kimliğin oluşmasını ve sağlamlaşmasını sağlarken, diğer yandan kolektif kimlik o grubun üyelerinin hangi olayları hatırladıklarını ve bu olayları nasıl hatırladıklarını şekillendirebilir. İlk olarak, kolektif belleğin grubun ortak kimliğini nasıl şekillendirdiğine odaklanalım. Bir toplumsal olaya ilişkin bireysel bilgi ve deneyimler grubun diğer üyeleriyle paylaşılır. Söz konusu toplumsal olaya ilişkin paylaşılan bilgi ve deneyimler grubun diğer üyelerinin de katkılarıyla yeniden

şekillenerek ortak bir bellek anlatısına dönüşür. İşte bu kolektif sürecin sonunda ortaya çıkan kolektif bellek temsilleri grup üyelerine geçmişten bugüne bir grup sürekliliği duygusu kazandırır ve adeta grubun birleştirici tutkalı hâline gelir (Assmann, 1995; Hirst ve Manier, 2008; Wertsch ve Roediger, 2008). Ayrıca bireyin gruba aidiyetini ve grup dayanışmasını güçlendirerek de bir kolektif kimliğin oluşmasını ve sürdürülmesini destekler (Uzer ve ark., 2024).

Kolektif bellek ve kolektif kimlik arasındaki bağlantının dikkat çekici örneklerinden biri, Avrupa Birliği ve Avrupa'da ulusötesi bir kimliğin oluşum süreci olabilir (Mutlutürk ve Usul, 2024). Ortak bir bellek ve kimlik, Avrupa'da bir ekonomik, siyasi ve kültürel birliğin oluşması için değerli kaynaklar olarak görülmüştür (Neumayer ve Mink, 2013). Bu bakış açısının bir sonucu olarak kolektif bir Avrupa belleği fikri, *Avrupa kimliği*ni geliştirme ve Avrupa'da bir birlik oluşturma çalışmalarının tam merkezinde yer almıştır (Prutsch, 2015). 1945'ten günümüze Avrupa'da çeşitli bellek anlatıları ön plana çıkmıştır. II. Dünya Savaşı'ndan hemen sonra savaş sırasında işlenen zulümlerden Almanların sorumlu olduğu anlayışı hâkim olmuştur (Bachleitner, 2019; Neumayer ve Mink, 2013). Almanya bu yıllardan itibaren tarihsel sorumluluğu kabul etme ve geçmişle yüzleşme konusunda örnek bir model hâline gelmiştir (Zubrzycki ve Woźny, 2020). Avusturya ve Polonya gibi savaş sırasında Nazi işgali altında olan ülkeler ise savaştan sonra bu travmatik geçmiş anlatısını benimseyerek kendilerini kurban olarak konumlandırmışlardır (Bachleitner, 2019; Zubrzycki ve Woźny, 2020). 1950'lerden sonra Holokost[1] benzeri olayların tekrar yaşanmaması ve Avrupa'da kalıcı barış ve iş birliği oluşturulması için Avrupa ülkelerinin birliği vurgusu yapılmıştır (Neumayer ve Mink, 2013; Prutsch, 2015). Bu amaç doğrultusunda medya kampanyaları, eğitim programları ve politika girişimleri gibi uygulamalarla Avrupa ülkelerinin Nazi döneminde yaşanan kötü tecrübelere ilişkin ortak bir geçmiş anlatısı etrafında birleşmesine yönelik adımlar atılmıştır. Bu sayede bir *Avrupa kolektif belleği*nin yapılandırılması, Avrupa ülkelerinin demokrasi, insan hakları, ifade özgürlüğü gibi bazı ortak değerleri benimsemesi ve Avrupa kimliğinin bu çerçevede güçlendirilmesi hedeflenmiştir (Prutsch, 2015).[2]

Kolektif bellek ve kimlik arasındaki ilişkinin bir diğer yönü ise kolektif kimliğin geçmişin nasıl hatırlanacağını şekillendirmesi ile karşımıza çıkar. Grup, kolektif bir kimliğin inşası ve bu kimliğin tutarlılığını korumaya yönelik kaygıları nedeniyle ortak geçmişe ilişkin anlatıları

[1] Holokost, II. Dünya Savaşı sırasında Adolf Hitler ve Heinrich Himmler liderliğindeki SS güçleri tarafından gerçekleştirilen, başta Yahudiler olmak üzere, Romanlar, bedensel ve zihinsel engelliler de dâhil milyonlarca insanın sistematik olarak öldürüldükleri soykırımdır.

[2] Avrupa ülkelerinin ulusal belleklerinin, ulusötesi bir kolektif Avrupa belleğinin ve kimliğinin oluşumunu zorlaştırdığı örnekler de bulunmaktadır. Avrupa'yı birleştiren ve ayrıştıran çeşitli anlatılara değinen kapsamlı bir derleme için bkz. Mutlutürk ve Usul (2024).

grubun amacına ve kimliğine uygun biçimde yeniden yapılandırabilir (Wertsch ve Roediger, 2008). Bunu yaparken kolektif kimliğe uymayan bazı bilgi ve deneyimleri göz ardı ederken kimliği destekleyen bilgileri seçici biçimde kolektif belleğe dâhil edebilir (Olick, 1999; Wertsch, 2002 Wertsch ve Roediger, 2008). Bu bakış açısıyla uyumlu biçimde, tarihsel olarak benzer toplumsal olayları deneyimleyen ülkelerin kolektif belleğinde farklı olayların ön plana çıktığını gösteren bulgular mevcuttur. Çeşitli araştırmalarda katılımcılara belirli bir dönem boyunca (örn., son 70 yılda ya da son 100 yılda) dünyada gerçekleşen en önemli toplumsal olayların hangileri olduğu sorulmuştur (Corning ve ark., 2013; Schuman ve Rodgers, 2004; Schuman ve ark., 1998). Amerikalılar, Japonlar ve Ruslar II. Dünya Savaşı'nı en önemli toplumsal olay olarak hatırlarken (Corning ve ark., 2013; Schuman ve Rodgers, 2004; Schuman ve ark., 1998), Almanlar Almanya'nın yeniden birleşmesini (Schuman ve ark., 1998) ve Litvanyalılar Litvanya'nın bağımsızlığını (Corning ve ark., 2013) hatırlamışlardır. Farklı ulusların farklı toplumsal olayları dünyanın en önemli olayı olarak nitelediğini gösteren bu bulgular, belirli bir grubun ortak geçmiş anlatısının o grubun kimliği çerçevesinde şekillenebildiğine işaret etmektedir.

İnsanların hangi toplumsal olayları önemli olaylar olarak hatırladıklarının ötesinde bu olayları zihinlerinde nasıl imgeledikleri ve başka olaylarla nasıl ilişkilendirdikleri de üyesi oldukları grubun kimliğine göre farklılaşabilmektedir. Bu konudaki bulguların bir kısmı, zihinsel temsilleri ortaya çıkarıp görselleştirmeye yardımcı olan benzerlik verisi analizlerine dayanmaktadır. Bu çalışmalarda katılımcılar çeşitli toplumsal olaylar arasındaki benzerliği sayısal olarak değerlendirirler (örn., 1-Hiç benzemiyor, 7-Çok benziyor). Benzerlik verileri sayesinde hangi olayların birbirlerine benzer görüldüklerini ve benzerlik haritası üzerinde birbirlerine yakın konumlandıklarını, hangi olayların birbirlerinden farklı görüldüklerini ve haritada uzak konumlandıklarını ortaya çıkarmak mümkün olmaktadır. Bu benzerlik haritaları sayesinde, insanların olayları zihinlerinde birbiriyle nasıl ilişkilendirdikleri, olayları benzerlikleri bakımından hangi kriterlere göre değerlendirdikleri ya da nasıl sınıflandırdıkları keşfedilebilmektedir. Bu yöntemin kullanıldığı araştırmalardan birinde Liu ve meslektaşları (2012) otuz ülkeden veri toplamışlar, katılımcılardan dünya tarihindeki bir dizi toplumsal olayın benzerliğini değerlendirmelerini istemişlerdir. Sonuç olarak, insanların toplumsal olayları zihinlerinde nasıl bir ilişkiler ağı içinde anlamlandırıp imgeledikleri ülkeler düzeyinde farklılıklar göstermiştir. Örneğin, *Tarihsel Felaketler* olarak adlandırılan ve dünyadaki büyük felaketleri (örn., Asya Tsunamisi, Holokost) içeren boyutta yer alan olaylar ülkeler arası belli düzeyde benzerlik göstermiştir. Ancak "Batılı ülkeler" olarak sınıflandırılan İsviçre, Norveç, Avustralya ve Yeni Zelanda tarihsel felaketleri "korkunç olaylar" olarak nitelerken

Çin ve Tunus gibi "Batılı olmayan ülkeler" aynı olayları o kadar "korkunç" görmemekte ve bunları hayatta kalmanın ve ilerlemenin bir parçası olarak düşünmektedir. Benzer bir yöntemle Türkiye'de gerçekleştirilen çalışmada insanların toplumsal olayları temsil ederken politik eğilimlerinden de etkilenebildikleri, olayları birbirleriyle ilişkilendirip anlamlandırma biçimlerinin oy verme davranışına göre farklılıklar gösterdiği bulunmuştur (Mutlutürk ve ark., 2022; 2023). Bulgular bir bütün olarak ele alındığında, farklı grupların aynı olayları farklı şekillerde temsil edip anlamlandırabilecekleri görülmektedir.

Kolektif Bellek Temsilleri Nasıl Yapılandırılıyor?

Aynı toplumsal olayların farklı gruplar tarafından farklı şekillerde temsil edilebildiğini gösteren bulgular yeni bir soruya dikkat çekmektedir: Kolektif bellek temsilleri nasıl yapılandırılıyor? Bellek olup bitenleri birebir kaydeden bir kayıt cihazı gibi çalışsaydı aynı olayı deneyimleyen herkes olayı aynı şekilde anlamlandırmalıydı. Ancak araştırmalar geçmişin anlam, önceki bilgiler, deneyimler ya da sosyal etkileşim gibi faktörlerden bağımsız şekilde gerçeğin birebir kopyası olarak kaydedilmediğini, olaylar hakkındaki bilgi ve deneyimlerin çeşitli etkileşimler yoluyla yeniden yapılandırılarak temsil edildiğini gösteren bulgular sunmaktadır (Loftus ve Palmer, 1974; Roediger ve ark., 2001). Bu araştırmaların bir kısmı katılımcıların bilgisayar ekranında ya da kâğıt üzerinde sunulan yönlendirici bilgiler (örn., filmler, fotoğraflar, kelimeler) aracılığıyla bellekteki bilgileri yeniden yapılandırdıklarını gösterir (örn., Loftus ve Palmer, 1974; Marsh ve ark., 2006; Roediger ve McDermott, 1995). Bazı araştırmalar ise bu yaklaşımın ötesine geçerek, bir diğer katılımcının hatırladığı bilgileri de işin içine katar (örn., Congleton ve Rajaram, 2011; Cuc ve ark., 2007; Roediger ve ark., 2001). Söz konusu araştırmalar, belleğin toplumsal bağlamdaki sosyal etkileşimler yoluyla yeniden yapılandırılması ve böylece bilgi ve deneyimlerin toplumda yayılması hakkındaki süreçleri inceleme olanağı sunmaktadır.

Belleğin sosyal etkileşim yoluyla yapılandırılmasını inceleyen çalışmalarda çeşitli deneysel paradigmalar kullanılmıştır (kapsamlı bir derleme için bkz. Mutlutürk, 2020). Bu paradigmalardan biri olan *belleğin sosyal bulaşıcılığı* (*social contagion of memory*), kişilerin geçmişe ilişkin kendi hatırladıklarıyla başkalarının hatırladıklarını birleştirerek belleklerini yeniden yapılandırmalarını inceleyen bir deneysel paradigmadır. Bu deneyler genellikle üç aşamadan oluşur. İlk aşamada, katılımcı uyaranları (örn., bir dizi fotoğrafı) araştırmacının işbirlikçisi olan bir diğer katılımcıyla birlikte öğrenir. İkinci aşamada, uyaranlar bazen yanlış detaylar bildiren işbirlikçiyle birlikte hatırlanır. Üçüncü aşamada, katılımcı uyaranları tek başına hatırlar. Bu araştırmalarda elde edilen tipik bulgu, katılımcının işbirlikçi tarafından bildirilen yanlış detayları bireysel hatırlama testi sırasında belirtmesidir. Bir başka deyişle, asıl katılımcılar

işbirlikçinin yanıltıcı yönlendirmeleri doğrultusunda belleklerini yeniden yapılandırırlar ve bellek hataları yaparlar. Bazı araştırmacılar bir işbirlikçi kullanmak yerine doğrudan araştırmadaki katılımcıların birbirlerinin belleğini nasıl etkilediklerini ve sonunda her iki katılımcının da belleklerini nasıl yeniden yapılandırdıklarını gözlemlerler (Gabbert ve ark., 2003). Bu çalışmaların çoğunda katılımcıların hatırladıkları bilgilerden ne kadar emin oldukları da sorulur. Katılımcılar, hatırladıkları bilgilerden, bu bilgiler yanlış da olsa çoğu zaman emindirler. Katılımcıların bellek hatalarını diğer katılımcılarla bir aradayken değil de bireysel hatırlama testinde yapmaları ve aslında öğrenmedikleri bilgileri öğrendiklerinden emin olmaları, diğer insanların hatırladıklarına uyum göstermeyi planlı olarak seçmediklerini, diğer insanların hatırladıkları bilgileri farkında olmadan benimseyip belleklerini yeniden yapılandırdıklarını göstermektedir (Gabbert ve ark., 2003; Roediger ve ark., 2001).

Belleğin sosyal bulaşıcılığı ve diğer deneysel paradigmalar, başlangıçta fotoğraflar ya da kelimeler gibi basit uyaranlarla tasarlanmıştır. Buna rağmen, bulgular, farklı bireysel bellek temsillerinin yeniden yapılandırılıp birbirlerine yakınsayarak bir ortak bellek temsilinin oluşması konusunda aydınlatıcı olabilmektedir. Pek çok araştırmacıya göre bu bulgular, bir grubun kolektif belleğinin oluşma sürecinin altında yatan bilişsel mekanizmaları ortaya koyma potansiyeline sahiptir (Hirst ve Coman, 2018; Hirst ve Echterhoff, 2012; Roediger ve ark., 2009). Bununla birlikte, söz konusu deneysel paradigmaları kullanarak belirli bir toplumsal olayın yeniden yapılandırılması sürecini gözlemlemeyi hedefleyen çalışmalar da bulunmaktadır. Örneğin, Yaron-Antar ve Nachson (2006), İsrailli katılımcılardan Itzhak Rabin suikastını bir *ortaklaşa hatırlama* ortamında birlikte hatırlamalarını istemiştir. Ardından her bir katılımcıya "Suikast ne zaman oldu?", "Başbakan kaç kurşunla vuruldu?" gibi sorular sorulmuştur. Çalışmanın sonunda, basit uyaranlar yerine karmaşık toplumsal olaylar kullanıldığında da belleğin sosyal etkileşim ortamında yeniden yapılandırılabildiği gözlemlenmiştir.

Belleğin sosyal bağlamda yeniden yapılandırılmasına yönelik deneylerin bulguları medyada sunulan bilgilerin bellek üzerindeki rolü hakkında da aydınlatıcı olabilir. İnsanların toplumsal olayları ne şekilde hatırladıkları, sosyal etkileşimin bir parçası olarak ele alınabilecek geleneksel ya da yeni medyada olayların nasıl aktarıldığının da bir yansımasıdır (Hirst ve ark., 2009; Wang, 2019). Bu konuyu doğrudan ele alan Hirst ve meslektaşları (2009), 11 Eylül saldırıları hakkında hatırlanan bilgileri boylamsal bir çalışmada incelemişlerdir. Çalışmanın bir kısmında 11 Eylül saldırıları sırasında Amerika Birleşik Devletleri (ABD) başkanı olan George W. Bush'un olay anında nerede olduğuyla ilgili sorulara verilen yanıtlara odaklanmışlardır. Michael Moore'un Fahrenheit 9/11 adlı belgeselinde göre

(2004), Bush olay anında (saldırı haberi kendisine ulaşmış olmasına rağmen) bir anaokulundaki öğrencilere Benim Evcil Keçim (My Pet Goat) adlı kitabı okumaktadır. Araştırmacılar, bu belgeseli izleyen katılımcıların "Bush'un olay anında nerede olduğu" sorusuna verdikleri yanıtları ayrıca incelemişlerdir. Fahrenheit 9/11 belgeseli yayımlanmadan önce (olayın 11. ayında) katılımcıların sadece %60'ı soruya doğru yanıt verirken, belgesel yayımlandıktan sonra (olayın 35. ayında) katılımcıların %91'i bu soruya doğru yanıt vermişlerdir. Tipik bir hatırlama örüntüsüne göre, bir olayın üzerinden zaman geçtikçe olay hakkındaki belleğin zayıflaması beklenir. Olayın üzerinden uzun zaman (35 ay) geçtiğinde verilen doğru yanıt oranının olayın üstünden daha kısa zaman (11 ay) geçtiğinde verilen doğru yanıt oranından yüksek olması tipik hatırlama örüntüleriyle uyumlu değildir. Hirst ve meslektaşları (2009) bu bulguyu *Michael Moore etkisi* olarak adlandırmışlardır. Bu bulgu, bireylerin topluluktaki diğer bireyler ve/veya medya ile girdikleri etkileşim sonucunda toplumsal olaylar hakkında hatırladıklarını yeniden yapılandırdıklarına işaret etmektedir.

Belleğin yapılandırılma sürecinde grup kimliğini ve benlik algısını destekleyen detaylar seçici olarak belleğe dâhil edilebilir, kimliği tehdit eden detaylar ise göz ardı edilebilir. Örneğin, Coman ve Hirst (2015), bir toplumsal olay hakkında paylaşılan yanıltıcı bilginin bir dış grup üyesinden geldiği durumda bu bilginin belleğe dâhil edilmediğini, bilginin sadece iç grup üyesinden geldiği koşulda belleğe dâhil edildiğini ve belleğin bu bilgiyle yeniden yapılandırıldığını göstermiştir. Coman ve meslektaşları (2014), bir diğer çalışmada, Amerikalı katılımcılara Irak Savaşı'nda Afganistanlı ya da Amerikalı askerlerin başrolde olduğu bazı barbarca olaylar hakkında metinler ve bu olaylarla ilgili gerekçeler okutmuşlardır. Daha sonra yapılan hatırlama testinde, Amerikalı katılımcılar Amerikalı askerlerin başrolde olduğu barbarca olayların gerekçelerini hatırlamışlardır. Ancak başroldeki askerlerin Afganistanlı olduğu durumda olayların gerekçelerini hatırlamamışlardır. Bu çalışmalar, toplumsal olaylara ilişkin belleğin yapılandırılma sürecinin grup kimliğine bağlı olarak seçici biçimde gerçekleşebildiğini ortaya koymaktadır.

Sonuç

Kolektif bellek, bireylerin sosyal kimliklerini ve grup aidiyetini şekillendiren ve sosyal bağlamda yeniden yapılandırılan dinamik bir sürecin sonucudur. Geçmiş deneyimlerin paylaşılarak yeniden yapılandırılması, grup üyeleri arasında bir bütünlük hissi yaratırken, grup kimliğinin inşası sürecini de destekler. Farklı grupların aynı olayları farklı şekillerde hatırlamaları, kolektif bellek süreçlerinin sosyal bağlamla nasıl etkileşimde bulunduğunu ortaya koyar. Bu durum, kolektif belleğin nasıl şekillendiğini ve grupların geçmişle nasıl bir ilişki kurduğunu anlamak için kritik bir alan sunar. Bu bakımdan, kolektif bellek, yalnızca geçmişin anlaşılmasını

sağlamakla kalmaz, aynı zamanda günümüzdeki grup dinamiklerini ve kimlik arayışlarını da derinlemesine etkiler. Sonuç olarak, kolektif belleğin incelenmesi hem geçmişin hem de günümüzün toplumsal yapılarının daha derin bir şekilde kavranmasına olanak tanımaktadır.

Kaynaklar

Assmann, J. (1995). Collective memory and cultural identity. *New German Critique, 65,* 125-133.

Bachleitner, K. (2019). Diplomacy with memory: How the past is employed for future foreign policy. *Foreign Policy Analysis, 15*(4), 492-508.

Bachleitner, K. (2021). *Collective memory in international relations*. Oxford University Press.

Coman, A. ve Hirst, W. (2015). Social identity and socially shared retrieval-induced forgetting: The effects of group membership. *Journal of Experimental Psychology: General, 144*, 717-722.

Coman, A., Stone, C. B., Castano, E. ve Hirst, W. (2014). Justifying atrocities: The effect of moral-disengagement strategies on socially shared retrieval-induced forgetting. *Psychological Science, 25*(6), 1281-1285.

Congleton, A ve Rajaram, S. (2011). The influence of learning methods on collaboration: Prior repeated retrieval enhances retrieval organization, abolishes collaborative inhibition, and promotes post-collaborative memory. *Journal of Experimental Psychology: General, 140*(4), 535-551.

Corning, A., Gaidys, V. ve Schuman, H. (2013). Transformative events and generational memory: A case study over time in Lithuania. *Sociological Forum, 28*(2), 373-394.

Cuc, A., Koppel, J. ve Hirst, W. (2007). Silence is not golden: A case for socially shared retrieval-induced forgetting. *Psychological Science, 18*(8), 727-737.

David, O. ve Bar-Tal, D. (2009). A sociopsychological conception of collective identity: The case of national identity as an example. *Personality and Social Psychology Review, 13*(4), 354-379.

Gabbert, F., Memon, A. ve Allan, K. (2003). Memory conformity: Can eyewitnesses influence each other's memories for an event?. *Applied Cognitive Psychology*, *17*(5), 533-543.

Halbwachs, M. (1950/1980). *The collective memory*. Harper Colophon Books.

Harris, C. B., Paterson, H. M. ve Kemp, R. I. (2008). Collaborative recall and collective memory: What happens when we remember together? *Memory, 16*(3), 213-230.

Hirst, W. ve Coman, A. (2018). Building a collective memory: The case for collective forgetting. *Current Opinion in Psychology, 23*, 88-92.

Hirst, W. ve Echterhoff, G. (2012). Remembering in conversations: The social sharing and reshaping of memories. *Annual Review of Psychology, 63*, 55-79.

Hirst, W., Phelps, E. A., Buckner, R. L., Budson, A. E., Cuc, A., Gabrieli, J. D., ... ve Meksin, R. (2009). Long-term memory for the terrorist attack of September 11: Flashbulb memories, event memories, and the factors that influence their retention. *Journal of Experimental Psychology: General, 138*, 161-176.

Hirst, W. ve Manier, D. (2008). Towards a psychology of collective memory. *Memory, 16*(3), 183-200.

Hirst, W., Manier, D. ve Cuc, A. (2003). The construction of a collective memory. B. Kokinov ve W. Hirst (Ed.), *Constructive memory* içinde (ss. 111-116). New Bulgarian University.

Liu, J. H., Paez, D., Hanke, K., Rosa, A., Hilton, D. J., Sibley, C. G., ... ve Suwa, K. I. (2012). Cross-cultural dimensions of meaning in the evaluation of events in world history? Perceptions of historical calamities and progress in cross-cultural data from thirty societies. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, *43*(2), 251-272.

Liu, J. H. ve László, J. (2007). A narrative theory of history and identity: Social identity, social representations, society, and the individual. *Social representations and identity: Content, process, and power* içinde (ss. 85-107). Palgrave Macmillan.

Loftus, E. F. ve Palmer, J. C. (1974). Reconstruction of automobile destruction: An example of the interaction between language and memory. *Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior, 13*, 585-589.

Marsh, R., Cook, G. ve Hicks, J. (2006). Gender and orientation stereotypes bias source-monitoring attributions. *Memory*, *14*(2), 148-160.

Mutlutürk, A. (2020). Bilişsel psikoloji bakış açısından sosyal etkileşimin toplumsal bellek üzerindeki rolü. *Psikoloji Çalışmaları, 40*(2), 285-316.

Mutlutürk, A., Tekcan, A. I. ve Boduroglu, A. (2022). Stability and change in the organisation of collective memory representations. *Memory*, *30*(10), 1302-1318.

Mutlutürk, A., Tekcan, A. İ. ve Boduroglu, A. (2023). The structure and organization of collective memory representations. *Memory Studies*, *16*(5), 1343-1359.

Mutlutürk, A. ve Usul, A. R. (2024). Kamu diplomasisinde kolektif hafızanın rolü: Avrupa hafızası, Avrupa kimliği ve Avrupa Birliği. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 24*, 147-168.

Neumayer, L. ve Mink, G. (2013). Introduction. G. Mink ve L. Neumayer (Ed.), *History, memory and politics in East Central Europe: Memory games* içinde (ss. 1-11). Palgrave Macmillan.

Olick, J. K. (1999). Collective memory: The two cultures. *Sociological Theory, 17*(3), 333-348.

Prutsch, M. J. (2015). *European historical memory: Policies, challenges and perspectives*. European Parliament. https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2015/540364/IPOL_STU(2015)540364_EN.pdf

Roediger III, H. L. ve McDermott, K. B. (1995). Creating false memories: Remembering words not presented in lists. *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, and Cognition, 21*(4), 803-814.

Roediger III, H. L., Meade, M. L. ve Bergman, E. (2001). Social contagion of memory. *Psychonomic Bulletin and Review, 8*, 365-71.

Roediger III, H. L., Zaromb, F. M. ve Butler, A. C. (2009). The role of repeated retrieval in shaping collective memory. P. Boyer ve J. Wertsch (Ed.). *Memory in mind and culture* içinde (ss. 29-58.). Cambridge University Press.

Schuman, H. ve Rodgers, W. L. (2004). Cohorts, chronology, and collective memories. *Public Opinion Quarterly, 68*(2), 217-254.

Schuman, H., Akiyama, H. ve Knauper, B. (1998). Collective memories of Germans and Japanese about the past half-century. *Memory, 6*(4), 427-454.

Tajfel, H. (1981). *Human groups and social categories*. Cambridge University Press.

Uzer, T., Akdağ, S., Dalmış, T., Özdemir, T. V., Demirtaşoğlu, D., Hekimci, İ., ... ve Şenyurt, S. (2024). Measuring functions of remembering public events: Development of a functions of collective memory questionnaire. *Applied Cognitive Psychology, 38*(3), e4213.

van Stekelenburg, J. (2013). Collective identity. D. Snow, D. Della Porta, B. Klandermans ve D. McAdam (Ed.), *The Wiley-Blackwell encyclopedia of social and political movements* içinde (ss. 219-225). Wiley-Blackwell.

Wang, Q. (2019). The individual mind in the active construction of its digital niche. *Journal of Applied Research in Memory and Cognition, 8*(1), 25-28.

Wertsch, J. V. ve Roediger III, H. L. (2008). Collective memory: Conceptual foundations and theoretical approaches. *Memory, 16*(3), 318-326.

Wertsch, J. V. (2002). *Voices of collective remembering*. Cambridge University Press.

Yaron-Antar, A. ve Nachson, I. (2006). Collaborative remembering of emotional events: The case of Rabin's assassination. *Memory*, *14*(1), 46-56.

Zubrzycki, G. ve Woźny, A. (2020). The comparative politics of collective memory. *Annual Review of Sociology, 46*, 175-194.

BELLEĞİN AKTARDIKLARI VE KOLEKTİF BELLEĞİN İZLERİNDE KADIN OLMAK

Eylem Yıldırımçakar*

Belleğin Aktardıkları

Bellek bizi acılarımıza ilmek ilmek diken iğne, travmalarımızla uyutan, uyandığımızda ise üzerimizden atamadığımız huzursuzluk... Gerçekleşmeyen beklentilerimizin, sindiremediğimiz yokluların ya da varlıkların kulaklarımızdaki sesi. Geçmişimiz, hatıralarımız ve onlarla yoğurulan hamur: Biz.

Bellek olmadan bir insanın herhangi bir yaşam belirtisi gösterilebileceği düşünülemez. Çünkü bir insanın yaşam belirtileri deneyimlerinin sayısı kadardır. Acı hatıraları olmadan bir insan nasıl söyleyebilir ki bir şarkıyı içli içli? Birikmiş öfkeleri olmadan kim nasıl dışa vurabilir ki yoğunluğunu? Uzunca zamanlar maruz bırakılmamışsa gerginliğe insan nasıl erir ki huzurun sıcağına? Üzüldüklerinin izlerini belleğinde taşımayan bir insan nasıl güler ki kıymet bilerek? Sınanarak büyütülmüş biri nasıl bağlanabilir ki kaygısız? Sevdiklerinin yokluğu hissettirilmiş biri nasıl kaçınmaz ki kaygılı? Geçmişinde taşıyabileceğinden fazla sorumluluk yüklenmemiş biri çıkarabilir mi bireyselleşebilmenin tadını? Sallanmasaydık yanlış idollerin beşiğinde ve taşımasaydık tüm bu örüntüleri bellekle, çeker miydik hayatımıza olgunlaşmamış, oturmamış kişilikli sözde yetişkin bireyleri?

Bu sorular ve cevapları bizi belleğe götürür. Bu da kanımca gösterir ki kimliğimizi inşa eden ve yaşantımızı şekillendiren, yani bizi biz yapan belleğimizdir. Çünkü bellekte aktarılanlarla kurarız ilişkilerimizi, mutlu eder ya da üzeriz yanımızdakileri, kimliklerimizi bellekle inşa eder, rollerimizi belleğin getirileriyle konumlandırırız. Kalıp yargılarımız, tutumlarımız, ailelerimizin bıraktığı miraslar ve geçmiş deneyimlerimiz... Hayatımıza huzur getirecek, sağlıklı ve koşulsuz sevebilecek, milyonda bir ihtimalli, o kişiyle karşılaşmış olsak bile sonunda bu miraslar ve deneyimlerin aktarımlarıyla, anlamsız bahanelerle, farkında bile olmadan sabote ederiz o sağlıklı ilişkilerimizi ve tabii aslında kendimizi... Ama bellekle taşınanlar sadece olumsuzluklar olmasa gerek. Sorsanız, "keşke hatırlamasaydım," diyeceği yığınla anısı olan ne çok insan vardır tabii. Ama vardır o kişilerin de çapa atıp demlendikleri hatıraları. Her güzelin vardır bir kusuru derler; belleğin de hatırlattığı için

* Psikolog

mutlu eden, egoyu doyuran sakladıkları olduğu gibi hatıra getirdikçe midede kramplar oluşturduğu da vardır...

Ama bu güzelin kusurları öyle pek yadsınamaz da bu arada. Çünkü bellek ile olur savaşlar, bellek ile manipüle edilir toplumlar: Nefret, ırkçılık, öfke ve intikam rüzgârı bellek aracılığıyla estirilir taze dimağlarda. Yoksa nasıl akardı ceninlerin damarlarından kinli kanlar?

Bu sorulara, okurken sizlerin zaten yanıt verdiğini düşündüğümden soruları açmak yerine bu soruları akla getiren bellek başlığını açmayı seçtim.

Bellek terimsel hâliyle alamet anlamındaki "bel" kökünden türer, "belle"mek öğrenmek anlamındadır. Bellek, edinilenlerin, yaşanılanların saklandığı yerleştirildiği depo, hafızadır (Gülensoy, 2011). Bellek, dünle bugün ortasında bir köprü kurarak yaşadıklarımızla, edindiğimiz deneyimlerle, öğrendiklerimizle yoğurulur ve dünümüzü yarına taşır. Ancak sadece bizim değil, diğerlerinin de deneyimlerini ve hatırladıklarını ortak bir kültür içinde toplayıp ileri doğru sürükler (Zelan, 2022). Medina Pérez'e göre bellek bizim deneyimlerimizden ibaret değildir, kontrolünün bizde olmadığı güçlerle de şekillenir belleğimiz. Diğer insanların travmalarını da yükler bize ve hatırlama yalnızca bireysel bir hareket olmaz. Hatırlama kolektif bir çabadır. Bireyin hatırlaması, kolektif bellekle aktarılan ve ancak toplumun çizdiği sınırları çevreleyecek şekilde gerçekleşir (akt. Zelan, 2022).

Kolektif bellek her toplum ve toplulukta başka başka veya ortak birçok algı aktarmıştır insanlara. Kölelik hissinden kaçarken renksizleşenlere otorite korkusunu, Japonlara Amerikan bombası tedirginliğini, uzak doğululara Vietnamlılar gibi küllere karışma korkusunu, Hintlilere tuzun tadını, azınlıklara tükenme korkusunu, Almanlara, ezen taraf olmalarına rağmen Nazi yaftası korkusunu... Ve bellek aracılığıyla aktarılan bu algılar bireylerde, kitlelerde ve bahsi geçen nesillerin torunlarında birçok çıktı oluşturmuştur (Pasin, 2015).

Kimi nesil hep hazırlıklı olma ve savunma gücü oluşturma gerekliliği dürtüsüne sahip olmuşken kimi nesil öfke ile ilgili izleri taşımıştır belleğinde. Kimi nesil kurban psikolojisine girmişken kimi nesil ezen taraf oldukları bilgisinin belleklerde taşınmasıyla otorite olma güdüsüne alışmış hâle gelmiştir. Kitlesel kabuller, kolektif hareketler, savaş deneyimleri... Sonraki nesiller köklerinin yaşadığı bu radikal deneyimlerin, travmaların etkilerini belleklerinde ve dolayısıyla bünyelerinde taşımışlardır. Hatta bu etkiler kişilerde travmatik marazlar bırakmıştır (Güner, 2008).

Sonraki nesillerde travmatik marazlar bırakan savaş deneyimleri yaşayan milletlere önemli bir örnek, Almanlardır. Almanlar üzerine eğilinirse görülecektir ki Alman kolektif belleği üzerinde savaş travmalarının

radikal bir yeri vardır. Bu bellek aktarımı, Alman ailelerin yapısını şekillendirmiştir. Bu şekillendirmede ailelerin belleklerinden akıttığı ayrıntıların sonraki nesillere iletilmesinde önemli bir pay vardır (Öztürk, 2020). Aktarılanlar üzerinde durulduğunda görülür ki aktarımların önemli bir kısmı Alman ailelerin savaş döneminde acı ve yoksullukla dolu deneyimler yaşamak zorunda bırakıldığı üzerinedir. Erkeklerin belleklerinde Nazilik, kadınlarınkinde ise Nazi baskısı ve yoksulluk yer kaplamaktadır. Savaşta Alman aileleri ölüm, uzuv kaybı, sakatlanma, ruhsal yaralanma, psikolojik sağlıklarının bozulması gibi travmalar görmüş ve bu travmaların olumsuz etkilerini belleklerinde muhafaza edip bir miras gibi sonraki nesillere aktarmıştır (Topdemir Koçyiğit, 2016).

Bu savaş travmaları aslında belirli bir zamanda belirli bir toplumda, belirli bir kesimin birebir maruz kaldığı travmalardır. Ancak sonraki nesiller incelendiğinde görülür ki köklerinin yaşadığı geçmiş travma, olay ve durumların etkisini bellek aracılığıyla yeni nesiller de tutum ve davranışlarında yaşatırlar. Dolayısıyla bellek ile taşınanların yaşamımızda önemli bir yeri ve davranışlarımızda önemli bir etkisi olduğunu görmek mümkündür (Öztürk, 2023).

Aile aracılığıyla aktarılanlara kalıplar ve kabullerle sosyal çevrenin de aktardıkları da eklenince çocuğun "epistemik güveninde" kalıcı tahribatlar oluşması gibi marazlar doğmaktadır. Çocukların düşünme yolları bu aktarılanlarla şekillenip işlevsiz bağlar kurmalarına sebep olur (Fonagy ve Allison, 2014).

Holl ve Taubner'e göre savaş travmaları incelendiğinde savaşın zorlu deneyimleri ve travmalarına maruz kalan kitlelerde savaş psikolojisinin yarattığı izler, bellek aracılığıyla sonraki kuşaklara aktarılıp onların anlamlandırma ve bağlanma yetileri üzerinde olumsuz etkiler bırakır. Bu olumsuz etkilere maruz kalan sonraki nesillerdeyse baskıcı devletler tarafından kontrol altına alınma, boyun eğmenin daha kolay benimsenmesi gibi yatkınlıklar gözlemlenmiştir (akt. Hamburger, 2021). Çocukların psikolojik olarak bir kimlik inşa edebilmeleri, benliklerine bir öz oluşturabilmeleri için ebeveynlerinin zihinsel anlamlandırma örneklerine ihtiyaçları vardır. Şiddet ve travmatik zorluklarla dolu savaş deneyimleriyle örselenmiş yetişkinlerin ise bu örseleyici durumları bellekleriyle çocuklarına aktarmalarıyla sonraki nesiller bu tahribatların etkilerini yaşar (Hamburger, 2021).

Ayrıca savaş yaşayan toplumların kontrol hissine sahip olmaya çalışma amacı ile çocuklarını daha şiddet odaklı öğretilerle ve çocuk için sağlıklı olmayan yaklaşımlarla yetiştirmeye meyilli oldukları gözlemlenir. Bu sağlıksız, şiddet odaklı yetiştirme ile kuşaklararası travma ve dissosiyasyon geçişi oluşmaktadır (Öztürk, 2023).

Kolektif Belleğin İzlerinde Kadın Olmak

Peki acaba bir cinsiyetin de tarihte maruz kaldıklarının bellekle aktarımı, o cinsiyetin sonraki nesillerini olumsuz etkilemiş olabilir mi?

Neden en büyük bilim insanları erkeklerden çıkıyor? Neden büyük icatlar kadınlar değil de erkekler tarafından icat edilmiştir? Neden tarihin bilinen ünlü isimleri kadınlardan çıkmadı da erkeklerden çıktı hep? Erkeklerden bu gibi sorularla örtük aşağılamalara maruz bırakılmıştır sıklıkla kadın cinsiyeti. Kadınlara da bu ithamları üstlenip sebepleri konusunda bir sorgulamaya girmek gerekliliği doğar. Sebepleri ise geçmişten bahsetmeyi gerektirir.

Geçmişten günümüze kadına bakılırsa görülecekler: Orta Çağda yakılan kadınlar, Arap toplumunda gömülen kadınlar, cariye yapılan kadınlar, baş örtüsü takınca eğitim hakkı elinden alınan kadınlar, istediği gibi giyinince dövülen kadınlar... Cinsel olarak objeleştirilip diğer özelliklerine önemini yitirten algılar... Her çağda ve neredeyse her toplumda cinsiyeti yüzünden çeşitli baskılanmalara maruz kalmıştır kadın (Parlak, 2017). Toplumumuzda ise dönemler boyunca kadınlar, tedirgin eden ve sakınılması gereken varlıklar şeklinde tasvir edilir. Ziya Gökalp'in kelimeleriyle ifade edilecek olunursa, "ilkel toplumlarda kadın tekin değildir, ona yaklaşan ya da dokunan erkeği çarpar. Eski toplumlarda kadının tabu olması birçok ekonomik ve hukuksal sonuçlar doğurmuştur" (Gökalp, 1991).

Edebi hazineye bakıldığında da hazineye de kadın pek katkı yapmaya yanaşmamış gibi görünmektedir. Ancak hazine üretmek için ışıltılı kimyasallar yetmez; o kimyasalları koyabilecek kırık dahi olsa bir tezgâha ve işleme süresinin sabırla beklenebileceği bir de zamana ihtiyaç vardır. Ancak kadın kendisine biçilmiş görevleri yapmak zorundadır. Yazılarını işlemek için zaten bir odaya, masaya, zamana ve gerekli tüm koşullara sahip olan, edebiyat yapması normal olan, yazınca, çizince kınanmayansa erkektir. Erkek varken nasıl olurdu da kadın işgal ederdi erkeğin yerini, oturup erkeğin masasına bir de alıp kalemi elin de söz bırakırdı dünyaya? Vaziyet böyleyken edebi tekel de erkek hegemonyasındaydı (Durukoğlu ve Erol, 2018). Bu vaziyet sebebiyle de edebi üretime kadınlar çok sınırlı eser verebilmişlerdi. Bu şartlar ise şöyle bir sorun yaratmıştır: Kitlelerin belleklerindeki kadına ait edebi kimlikler böylece erkek bakış açısı tarafından şekillendirilmiş, edebiyattaki kadın algısı kadın olmayanlar tarafından çeşitli mitlerin varlığını koruduğu spekülasyonlarla şekillenmiştir (Berktay, 1996). Kitlelerin sahip olduğu kadın olgusu denkleminin bileşenleri aile ve evdir. Bu bileşenlerin etrafındaki parantezler ise aile ve ev bileşenlerindeki sorumluluklar çerçevesinde açılır. Ancak bu parantezlerin içinde yer verilmemek için söz edilmeyen nitelikler de vardır ki bunlar; politika, eğitim, sanat ve bilimdir (Ün, 2023).

1837 yıllarında İngiltere'de Viktorya Dönemi rüzgârları esmeye başlamışken, Sanayi Devrimi'nin de getirilerinin etkisi sürüyorken toplum algıları yeniden şekillendiriyor; tabular, dallanıp budaklanıp yeniden ve daha sağlam yeşerme fırsatı buluyordu. İngiltere'de hâlihazırda zaten varlık gösteren sınıf ayrımları artık daha keskin, yokluk çekenlerin en *yok*larda, varlık sahiplerinin en *var*da olduğu bir vaziyet almıştı. Bu adaletsiz rüzgâr işçi sınıfının tamamını çok zorlamış olsa da en çok kadınlara esmekteydi (Özkaya, 1970). Guater'e göre, kadınların yoksul olanlarının hayatta kalabilmek için başvurabileceği tek yol fuhuş olmuştu. Aristokrat kesimden kadınlarınsa ancak erkeklerinin belirlediği sınırlar içinde rahatta olduğu bir dönem mevcuttu. Kadınların sıhhati erkeklerin tutacağı saflara göre değişecekti. Erkeklerin safları ise para ve politikanın kendilerine hangi kutupta daha kâr bırakacağına göre değişecekti. Aristokrat kadınlar erkeklerinin hazırladığı altından kafeslerinde onların tarafsızca yazdığı romanlardan hayatı öğreniyor(!), dış dünyayı erkeklerinin gözünden görüyordu (akt. Taşdelen ve Koca, 2015). Babaları veya kocalarının uygun gördüğü ortamlara giriyor ve aristokrat bekâr kadınlar ise o ortamdan yine en yakınlarındaki erkeklerin uygun gördüğü diğer erkeklerle evlenme şanına erişiyordu. Kadının sorumluluğu erkeğiydi. Kadın, erkeğinin isteklerine uyup onun rahatını düşünecek ve onun için doğurduğu çocuğun ahlaklı yetişmesinden ibaret olacaktı. Orta çağda kadınlar toprak sahibi olamazlar ve erkeklerinin malı sayılmaktadırlar. Bunun sebebiyse Hristiyanlığın erkeğin üstünlüğünün altını çizmesinde yatar (Berktay, 1996).

Viktorya dönemi kadınları ne kadar zor da olsa her şeyi göze alıp elbette buna bir dur demek için ayaklanmış, hakları için savaşmış, meslek sahibi olmak istemiş, evlerden çıkıp hayata karışmak istemişlerdi ve evdeki iffet sahibi ya da dışarıdaki kötü kadın olmak yollarından birini seçmek zorunda bırakılmak istemiyorlardı (Varal, 2021). Ancak kadınların bilimle uğraşmalarına izin verilmesi, yasalar önünde istedikleri değere sahip olmaları ve yazmalarına izin verilmesi için çok bedeller ödemeleri, erkeklerin aldığından çok daha az ücretleri kabul edip erkeklerin çalıştığından daha uzun saatler çalışıp emeklerini hak ettiğinden çok daha azı bir karşılık için satmaları gerekmişti. Bunca zorluklara katlanmakla sınırlı kalmayıp bir de çalıştıkları için tacize maruz kalmış ve ahlaksızlıkla itham edilmeye başlanmışlardı. Ancak bu korkuya rağmen tutunmaları gerekiyordu... (Gisela, 2017; Taşdelen ve Koca, 2015).

Elbette tüm insan ırkı için düşünürsek sonsuz özgürlük beklentisi bir fantezidir ve sınırsız özgürlüğe sahip olabileceğimizi düşündüğümüz her konuda bu durumu çürüten başka bir sınırlılık durumu kanıt gösterilebilir. Ancak bu sınırlılıklar ortaktır ve her iki cinsiyet için de dünyayı anlamlandırabilme açısından ortak baş edilmesi gereken zorluklardır (Karakaya, 2010). Ancak bir cinsiyet diğerine asırlar boyunca bu ortak zorluklara

ikramiye olarak kendi arzuları, ihtiyaçları, fantezileri ve menfaatlerince bahaneler üreterek veya bahanelere dahi sığınmaya ihtiyaç duymadıkları bir küstahlıkla kurallar koymuş, sınırlar çizmiş, emirler vermiş ve kadınlar, kendi iradelerini kullanmak istediklerinde tehdit edilip fiziksel veya ruhsal olarak zarara maruz bırakılmıştır. Ve kadınlar, bünyelerinde bu zararların marazlarını taşımışlardır (Yıldırım, 2022). Cinsiyetçiliğin çıktılarını günümüzde görmeye devam ederiz. Yapılan bir araştırmada kadınlara göre erkeklerin daha iyi bir siyasetçi olacağı fikri katılımcılardan %71'inin katıldığı bir fikir olmuştur ve kadının erkeğin sözünden çıkmaması, erkeğe itaat etmesi gerektiği fikrine ise erkek katılımcıların %69'unun, kadın katılımcıların ise %59'unun katıldığı görülmektedir (Ersoy, 2009). Alewwel'in değindiği iş yaşamı ve toplumda cinsiyet rolleri üzerinde duran bir çalışmada, günümüzdeki erkek merkezli çalışma hayatında biyolojik cinsiyetin erkek olmasının ve erkeksi olmanın gelir ve kariyer basamaklarını tırmanabilmede pozitif etkisi saptanmıştır. Tarih boyunca bu gibi cinsiyetçiliklerin ve toplumsal rollerin kadınlar üzerinden dayatılması sürmüştür. Bu dayatmaların türlü fiziksel ve psikolojik şiddetler aracılığıyla yapılması kadın cinsiyetine sahip kişilerin belleklerinde bu travmatik deneyimlerin kökleşmesine ve sonraki nesil kadınlara da aktarılmasına sebep olur (akt. Tarhan, 2019).

Günümüz medeni toplumlarına bakıldığında, eğitimli, ekonomik özgürlüğünü eline alabilmesine izin verilmiş kadınların önünde eskiye nazaran çok daha güçlü imkânlar bulunmakta ve kadınlar da bu imkânları değerlendirme gayretindedirler (Yorgun, 2010). Ancak bilinir ki imkânlar kadar algılar da çok güçlüdür ve kişiyi imkânlar içinde imkânsız bırakabilir. Kadınların kariyer basamaklarını tırmanmaları ve iş hayatındaki yerlerini bulabilmeleri için gösterdikleri gayretin artık sonuç bulabileceğini ve yeni dünyada bir yer edinme isteklerinin yeterince karşılık bulabileceğini düşünürüz. Çünkü artık kadınların iş dünyasında olabilmeleri için imkânlar ve fiziksel şartlar geliştirilmektedir (Yorgun, 2010). Ancak görülür ki şartların sağlanması yeterince gelişimi yordamamaktadır. Çünkü günümüzde dahi, hâlâ geçmişin aktardıklarının kadınlar üzerindeki olumsuz etkilerini görürüz. Yeni yüzyılda yapılan bir araştırma sonuçları incelendiğinde kadınlar üzerinden aktarılan algıların sonraki nesiller üzerinde olumsuz etkilerini görmek hâlâ mümkündür. Toplumsal cinsiyet rollerinin iş yaşamındaki başarıya olan etkisini inceleyen bu araştırmaya göre iş yaşamında maskülen özelliklere sahip olan kadınların daha başarılı olabildiği gözlemlenmiştir. Feminenlik hâlâ iş yaşamında başarı için engel olarak görülmektedir. Görülür ki günümüzdeki kadınlar üzerinde, dönemler boyunca birikmiş ve aktarılmış travmatize kadınlık deneyimleri ve toplumsal cinsiyet rollerinin etkisi sonraki nesil kadınların iş yaşamındaki başarısı üzerinde hâlâ negatif bir güce sahiptir (Tarhan, 2019).

Sonuç Yerine

Tarihsel perspektifte kadın kimliğine konumlandırılmış rol ve misyonlar, kolektif belleğe kodlanarak gerek dönem tarihselliği gerek fütüristik tarihsellik kanatlarında kadın için dramatik bir netice doğurmuştur. Kolektif bellek ile kadın kimliğinin ikincil bir pozisyonda olduğu kabulü nesilden nesle kısmi revizyonlara tâbi tutulsa bile aktarılıp etkisini sürdürmeyi bırakmamıştır (Ün, 2023). Kadınlar sürüne sürüne de olsa istedikleri haklar için çabalamış ve çeşitli kazanımlar elde etmişlerdir ancak buna erkeklere kıyasla çok daha geç kavuşmuşlardır. Sefasını sürmek için öncelikle o sürünmelerin bıraktığı yaraları iyileştirmeleri, korkularını bir kenara bırakmayı öğrenmeleri gerekmiştir. Dolayısıyla kolektif belleğinde bunca maraz taşıyan bu cinsiyete "neden yeterince başarılı olamadınız" diye sormak boş laftır.

Kaynaklar

Berktay, F. (1996). *Tek tanrılı dinler karşısında kadın: Hristiyanlıkta ve İslamiyet'te kadının statüsüne karşılaştırmalı bir yaklaşım.* Metis Yayınları.

Durukoğlu, S. ve Erol, İ. H. (2018). Kadının kurmaca edebiyatta ikincil statüde kalması üzerine bir deneme (Virginia Woolf–kendine ait bir oda eseri örneği). *AKRA Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi*, *6*(15), 135-144.

Ersoy, E. (2009). Cinsiyet kültürü içerisinde kadın ve erkek kimliği (Malatya örneği). *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 19*(2), 209-230.

Fonagy, P. ve Allison, E. (2014). The role of mentalizing and epistemic trust in the therapeutic relationship. *Psychotherapy, 51*(3), 372–380.

Gisela, B. (2017). *Avrupa tarihinde kadınlar* (Z. A. Yılmazer, Çev.). Literatür. (Orijinal yayın tarihi 2004).

Gökalp, Z. (1991). *Türk uygarlığı tarihi.* İnkılâp Kitabevi.

Gülensoy, T. (2011). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe sözcüklerin köken bilgisi sözlüğü.* Türk Dil Kurumu Yayınları.

Güner, A. U. (2008). *Soğuk Savaş sonrası dönemde değişen güvenlik algılamaları ve bir güvenlik sorunu olarak başarısız devletler* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Selçuk Üniversitesi.

Hamburger, A. (2020). Social trauma: A bridging concept. IA. Hamburger, C. Hancheva ve V. D. Volkan (Ed.), Social trauma - An interdisciplinary textbook içinde (ss. 3–15). Springer International Publishing AG.

Karakaya, T. (2010). Varoluşçu felsefede "başkası ve özgürlüğün sınırı" problemi. İ. Serin (Ed.), Birinci Uluslararası Felsefe Kongresi: *Özgürlük, Eşitlik ve Kardeşlik içinde*, (ss. 82-91). ASA.

Özkaya, G. (1970). *Tutsaklıktan özgürlüğe kadınların savaşı*. Garanti.

Öztürk, E. (2020). Psikotarih, travma ve dissosiyasyon: Çocukluk çağı travmaları, savaşlar ve dissosiyasyonun anamnezi. E. Öztürk (Ed.), *Psikotarih* içinde (ss.1-21). Türkiye Klinikleri.

Öztürk, E. (2023). Dissoanalitik psikotarih: Soykırımların, baskıların, çocuk istismarlarının ve savaş travmalarının dissoanalizi. E. Öztürk (Ed.), *Savaş psikolojisi* içinde (ss. 1-35). Türkiye Klinikleri.

Parlak, S. (2017). Ortaçağ'da kadın olmak. *Doç. Dr. Numan Durak AKSOY anısına* içinde (ss. 1-13). Gaziantep Üniversitesi Matbaa ve Basımevi.

Pasin, E. G. E. (2015). Gojıra filminde temsil mekanizmasının tarihsel ve ideolojik çözümlemesi. *Atatürk İletişim Dergisi,* 9, 177-196.

Tarhan, E. (2019). *Kadın akademisyenlerin sınırsız ve çok yönlü kariyer tutumları: Kişilik ve toplumsal cinsiyet rolleri açısından bir inceleme* [Yayımlanmamış doktora tezi]. Ankara Üniversitesi.

Taşdelen, P. ve Koca, C. (2015). Viktorya dönemi İngiltere'sinde kadın bedeni politikaları ve kadınların spora katılımı. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, 32*(1), 205-214.

Topdemir Koçyiğit, O. (2016). Savaşın torunları: Travmatik belleğe kuşaklar ötesi bir bakış. *Mobile Culture Studies: The Journal. 2,* 31-53.

Ün, B. (2023). Viırgıınıa Woolf'un "Kendine Ait Bir Oda" isimli eseri bağlamında feminist bir manifesto olarak bellek. *Kadın ve Toplumsal Cinsiyet Araştırmaları Dergisi, 7*(1), 44-53.

Varal, S. (2021). 'Nesne'olmaktan 'özne'olmaya: Elizabeth Barrett Browning ve Christina Rossetti'nin sonelerinde Petrarca sone geleneğinin kadın bakış açısıyla yeniden yazımı. *Rumeli Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 9, 193-203.

Yıldırım, S. (2022). *Kadına yönelik şiddet ve ataerkillik*. Eğiten Kitap.

Yorgun, S. (2010). Sömürü, koruma ve pozitif ayrımcılıktan çalışma hayatının egemen gücü olmaya doğru kadınlar: 21. yüzyıl ve pembeleşen çalışma hayatı. *Sosyoekonomi*, *11*(11), 169-190.

Zelan, Z. (2022). Yeni medyanın kültürel bellek aktarım aracı olarak kullanımı: Kültür portalı örneği. *Eren*, *1*(1), 14-31.

"BİRLİKTE" HATIRLAYIŞIN VE UNUTUŞUN BİLİMİ: KOLEKTİF BELLEK OLGUSUNA SOSYAL PSİKOLOJİDEN YAKLAŞMAK

Merve Çavuşoğlu*

Bireysel belleğin her zaman sosyal bir bağlam içinde işlediği düşüncesine dayanan "kolektif bellek" kavramı, sosyal bilimlerde köklü bir geçmişe sahiptir. Maurice Halbwachs'ın (1925/1992), kolektif belleği bir çalışma alanı olarak tanıtması, bu alandaki araştırmaların hızla gelişmesine öncülük etmiştir. Halbwachs'a göre bireylerin anıları, topluluk içinde inşa edilir ve gruba özgü bir karakter taşır. Bu anlayış, kolektif belleğin birey-üstü bir yapı olarak ele alınmasına yol açmıştır. Kolektif belleğin bireysel bellekten farklı bir kavramsal çerçevede ele alınması gerektiğini vurgulayan Halbwachs, sosyal bağlamın hatırlama üzerindeki belirleyici rolünü ön plana çıkarmıştır. Yirminci yüzyılın başlarındaki bu gelişmeler, hatırlamanın toplumsal ve kültürel etkilerden bağımsız olmadığına dair bir anlayışın oluşmasına zemin hazırlamıştır. Bu doğrultuda, kolektif belleğin incelenmesi başta sosyoloji, siyaset bilimi, antropoloji, tarih, edebiyat ve psikoloji gibi sosyal bilimler olmak üzere çeşitli disiplinler arasında giderek yaygınlaşmıştır (Hirst ve Manier, 2008). Bazı disiplinler kolektif belleği bireysel süreçlerin bir yansıması olarak görürken diğerleri bireyi dışlayarak daha makro düzeyde toplumsal yapılarla ilişkilendirmiştir. Genellikle paradigmatik bir yaklaşımı benimsemeyen kavramsallaştırmalar disiplinler arasında konuya yaklaşım açısından birbiri ile uzlaşamayan "iki ayrı kültür" oluşmasına yol açmıştır (Olick, 1999). Yakın zamanda, genişletilmiş zihin (*extended mind*, Clark ve Chalmers, 1998) ve dağıtık biliş (*distributed cognition*, Hutchins, 1995) gibi kavramlar aracılığıyla felsefe ve bilişsel bilimler de bu alana önemli katkılar sunmaktadır (Barnier ve Sutton, 2008; Hirst ve Stone, 2015). Bu gelişmelerle birlikte zihinsel süreçlerin yalnızca bireyin zihniyle sınırlı olmadığı, bunun ötesine geçerek sosyal çevreyle ve bireylerin etkileşimde bulundukları ortamlarla bir bütün oluşturduğu görüşü savunulmaktadır (Hirst ve Stone, 2015). Genel olarak bu konuya ilişkin literatür, kolektif belleğin farklı boyutlarını ve işlevlerini ele alarak bireyin geçmişle olan ilişkisini bireysel deneyimlerin ötesine taşımayı amaçlamaktadır (Olick ve ark., 2011).

* Uludağ Üniversitesi, Psikoloji Bölümü, Dr. Öğr. Üyesi

Tarihsel Bağlam

Psikoloji araştırmacıları sosyal etkileşimlerin bellek üzerindeki etkilerini ele alma yöntemleri konusunda farklı yaklaşımlar benimsemişlerdir. Ebbinghaus (1885/1913, akt. Hirst ve ark., 2014), belleği dış dünyanın "karıştırıcı" etkilerinden arındırarak incelemeyi hedefleyen araştırmalarında, uyaranları sosyal bağlamlarından bağımsız hâle getirmek için anlamsız heceler kullanmış ve bu tercihiyle bireyci ve deneysel yöntemin öncüsü olmuştur. Bununla birlikte, psikolojinin erken döneminde sosyal etkilerin önemine dikkat çeken yaklaşımlar da geliştirilmiştir. Örneğin, Vygotsky, tüm pratiklerin hem psikolojik hem de sosyal düzlemlerde eş zamanlı olarak gerçekleştiğini savunmuş ve belleğin kültürel ve tarihsel yapılar tarafından biçimlendirildiğini öne sürmüştür. Ona göre bellek, topluluk üyeleri arasında sözel olarak paylaşılan bir form kazanır (Olick ve ark., 2011). Benzer şekilde, Bartlett (1932/1995, akt. Hirst ve ark., 2014), hatırlama sürecinin bağlamından etkilendiğini ve sosyal faktörlerin göz ardı edilmesinin belleği anlamayı önemli ölçüde sınırlandıracağını vurgulamıştır.

1950'lerin ortalarından itibaren bilgi-işlem yaklaşımının psikoloji alanındaki bellek araştırmalarına dâhil edilmesiyle birlikte, Ebbinghaus'un bireyci ve deneysel yöntemi hâkim paradigma hâline gelmiştir. Bu çalışmalarda temel olarak bireyin zihninde gerçekleşen süreçler incelenmiş; sosyal bağlamları içeren "dünyada yer alan" unsurlar ise birbirleriyle ilişkili olsalar da birbirlerinden bağımsız işleyen yapılar olarak değerlendirilmiştir (Hirst ve ark. 2014; Manier ve Hirst, 2008). Bu yaklaşımın etkileri yakın döneme kadar devam etmiş olsa da zamanla bazı itirazların ortaya konulduğu görülmektedir (Hirst ve Manier, 1996). Bilişsel bilim felsefesinde, zihinsel süreçlerin sosyal bağlamlarla ayrılmaz bir şekilde bağlantılı olduğu fikri giderek daha fazla kabul görmektedir. Bu alandaki bazı filozoflar, bilişin yalnızca bireyin zihninde değil, aynı zamanda bireyler arasındaki etkileşimler ve çevresel ağlar boyunca dağıldığını savunmaktadır (Clark ve Chalmers, 1998; Hutchins, 1995). Sutton ve meslektaşları (2010), bireylerin bilişsel süreçlerinin dış kaynaklar—gruplar, medya, kültürel kurumlar ve sosyal ağlar—tarafından sürekli olarak desteklendiğini ve bu kaynakların bireyin bilişsel yapılarının ayrılmaz bir parçası hâline geldiğini ileri sürmüştür. Bu bakış açısı, sosyal boyutun önemini göz ardı eden psikolojik yaklaşımların eksikliklerini açıkça ortaya koymaktadır. İnsanlar sadece kişisel yaşamlarındaki olaylarla ilgili değil, içinde yaşadıkları topluluklarla ilgili olaylara dair de anılar oluştururlar. Birçok durumda bu anılar topluluğun sadece birkaç üyesi tarafından değil, bir bütün olarak topluluk tarafından sahiplenilir ve topluluğun kolektif anılarını oluşturur. Kolektif anılar o topluluğun kimliğini şekillendirir ve topluluk üyelerinin ortak anıları olarak kavramsallaştırılmaktadır (Hirst ve Manier, 2008).

Psikolojide kolektif bellek çalışmaları nispeten yeni bir alan olmakla birlikte toplulukların ortak geçmişlerini nasıl temsil ettiklerine dair önemli bulgular ortaya koymaktadır. Hirst ve meslektaşları (2018) günümüzde bu alandaki psikoloji araştırmalarının iki temel yaklaşım ekseninde şekillendiğini ileri sürerler: *Yukarıdan aşağıya* (*top-down*) ve *aşağıdan yukarıya* (*bottom-up*) yaklaşımlar. Yukarıdan aşağıya yaklaşım, *mevcut* kolektif anıları ele alarak bu anılarla ilgili bilişsel mekanizmalara odaklanırken aşağıdan yukarıya yaklaşım, bilişsel mekanizmaların bir kolektif anının oluşum sürecindeki etkilerine odaklanır.

Yukarıdan Aşağıya Yaklaşımlar

Bu yaklaşımın temel amacı, kolektif anıların hangi unsurlardan oluştuğunu ve neden bazı kolektif anıların diğerlerine kıyasla daha fazla öne çıktığını anlamaktır. Yaklaşım, mevcut bir topluluğu temel alır ve topluluğun hangi anıları paylaştığını ve bu anıların neden kolektif bellekte yer aldığını açıklamaya odaklanır. Bu doğrultuda ulusların ve tarihin sosyal temsilleri, ulusal anlatı şablonları, flaş anılar, tarihsel olayların ve tarihsel olarak anlamlı kişisel anıların kuşaklar arası aktarımı bu araştırma alanının ana başlıkları arasında yer alır (Hirst ve Merck, 2024). Örneğin, dünya tarihinin sosyal temsillerine odaklanan çalışmalarda katılımcılardan dünya tarihi için en önemli gördükleri bir veya birkaç olayı listelemeleri istenir. Bu tür çalışmalarda genellikle katılımcılar, yakın tarihli, güç ilişkilerini ve sosyal pratikleri yansıtan olaylara vurgu yapmaktadır (Liu ve ark., 2005). Bunun yanı sıra, temsiller üzerine yapılan araştırmalar topluluklar içinde çelişkili tarihsel temsillerin var olduğunu da ortaya koymaktadır (Licata ve ark., 2018).

Bu alandaki bir diğer önemli inceleme konusu, ulusların kendi tarihsel temsillerine odaklanır. Ulusların tarihi, ulusal kimliği tanımlayan ve ulusal tutumları etkileyen normatif ve dinamik özelliklere sahip önemli "kurucu olaylar" (*charter events*) ile şekillenir (Hilton ve Liu, 2008). Wertsch'e (2008) göre, ulusların tarihi, "şematik anlatı şablonları" olarak adlandırılan yapılarla çerçevelenir. Şematik anlatı şablonları aynı temel olay örgüsünü takip eden birden fazla spesifik anlatının oluşturulmasını sağlayan genel yapılardır. Bu şablonlar, tarihsel olayları belirli bir düzen ve anlam içinde anlatmayı kolaylaştırır. Örneğin, bazı ülkelerin tarihsel anlatı şemaları barışçıl bir başlangıcı, dış düşmanların saldırısını, kahramanca bir savunmayı ve nihai zaferi içerirken diğer ülkeler, zulüm ve mağduriyet temaları etrafında şekillenen anlatılar benimseyebilir. Bu şematik anlatı yapısı, bireylerin geçmiş olayları hatırlamalarını ve bugünkü olayları anlamlandırmalarını kolaylaştıran bir çerçeve sunar. Bu, geçmişin sadece hatırlanması değil, aynı zamanda toplumsal değerlerle uyumlu şekilde yeniden yapılandırılmasıdır. Bu şemalar, kuşaklar boyunca büyük ölçüde istikrarını korur ve genellikle *bilinçsiz* bir şekilde uygulanır. Wertsch (2008),

şematik anlatı şablonlarının muhafazakâr yapısını, bu şemaların derin kolektif anılarda (*deep collective memory*) kökleşmiş olmalarıyla açıklar. Bu şablonlar, soyut ve genel yapıları nedeniyle fark edilmesi zor ve sorgulamaya dirençlidir. Ayrıca, zamanla bazı detaylar değişebilse de şemaların genel yapıları (örn., "kahramanca savunma ve zafer" gibi) büyük ölçüde sabit kalır ve tarihsel süreklilik gösterir. Wertsch'e (2008) göre, derin kolektif anılar ve bu anıların etrafında örgütlendikleri anlatı araçları, geçmişin yorumlanmasında gruplar arasında- sanki farklı gezegenlerdeymiş gibi- bir ayrışmaya neden olur. Böylece kolektif bellek, tarihsel anlatılarda da etkili olarak farklı ulusların kendi tarihlerini yorumlama biçimlerini ve bu yorumların kültürel farklılıklarla nasıl şekillendiğini açıklar. Wertsch'e (2008) göre gruplar arasındaki bu uçurumu aşmanın en umut verici -belki de tek- yolu, resmi tarihin sorgulama ve söylem biçimlerini, derin kolektif belleği biraz daha arka plana itecek şekilde kullanmaktır.

Öte yandan konu uzak ve yakın tarihsel olaylar arasındaki ayırım dikkate alındığında biraz daha karmaşıklaşmaktadır. Uzak geçmişte gerçekleşmiş ve dolaylı olarak öğrenilen olaylara dayanan kolektif anılar ile bireyin yaşadığı dönemde (yakın geçmiş) gerçekleşen kamusal olayları doğrudan ya da dolaylı deneyimlemesi, niteliksel olarak farklı kolektif anılar ortaya çıkarır (Manier ve Hirst, 2008). Bu farklılık, bireylerin söz konusu olayları nasıl anlamlandırdığı, yorumladığı ve kolektif anılarına nasıl entegre ettiğiyle şekillenir (Hirst ve Merck, 2024). Bu konudaki literatürde kuşak etkisi (*cohort effect*), tarihte yaşama etkisi (*living in history effect*) ve flaş anılar (*flashbulb memory*) üzerine yapılan çalışmalar yer almaktadır. Kolektif bellek üzerine yapılan çalışmalarda, geniş çaplı toplumsal ve kültürel dinamikler ele alınırken, kuşak farklılıkları da sıklıkla araştırılan bir konu olmuştur. Schuman ve Scott (1989), farklı kuşaklardan Amerikalıların gençlik dönemlerinde yaşanan ulusal olayları veya dünya olaylarını farklı şekilde hatırladıklarını belirlemişlerdir. Bu bulgu, kolektif belleğin kişisel ve kültürel bağlamlara bağlı olarak şekillendiğini ve aynı olayların farklı kuşaklar tarafından farklı anlamlarla yorumlanabileceğini göstermektedir. Bu durum, kuşakların geçmişe dair algılarının kendi yaşam deneyimleri ve toplumsal bağlamlarına göre değiştiğini ortaya koyar. Tarihte yaşama etkisi (Brown ve ark., 2009) üzerine yapılan çalışmalarda, önemli geçiş dönemlerinden geçmiş ülkelerden gelen katılımcıların bu dönemlerdeki kamusal olayları kişisel olaylarını tarihlendirmek için bir referans noktası olarak kullandığı görülmektedir. Sonuç olarak kuşak etkisi ve tarihte yaşama etkisi bulguları, kolektif belleğin dinamik ve değişken bir yapıya sahip olduğunu, aynı zamanda kültürel bağlamın bu süreç üzerindeki belirleyici rolünü vurgular. Bu durum, bireylerin toplumsal tarihe nasıl katıldıklarını ve bu tarihsel olayları kendi yaşam deneyimleriyle nasıl bütünleştirdiklerini anlamamıza katkı sağlar.

Kişisel deneyim ile tarihsel olayın kesiştiği nadir örneklerden biri olan flaş anılar bireyin duygu yüklü, şaşırtıcı kamusal bir olayı öğrendiği duruma ilişkin ana dair belleğinde canlı kalan anılardır (Brown ve Kulik, 1977). Her birey için kendine özgü bir içeriğe sahip olsalar da flaş anılar, bireyin belirli bir topluluğa aidiyetini simgeleyen bir işaret olarak değerlendirilir (Berntsen, 2018; Neisser, 1982). Bu nedenle, yalnızca bireysel belleğin bir parçası değil, aynı zamanda toplumun kolektif belleğini şekillendiren önemli bir unsur olarak görülürler (Hirst ve Phelps, 2016).

Kolektif anıların korunmasında anma törenleri, tarih eğitimi, kitle iletişim araçları, mekânlar, kalıntılar, çevre düzenlemeleri, anıtlar ve kentsel mimari unsurlar kritik bir rol üstlenir (Wertsch, 2008). Bu unsurlar, toplulukların tarih algılarını şekillendirme ve ortak bir geçmiş inşa etme süreçlerini anlamada önemli bir araçtır. Geleneksel olarak bu konudaki çalışmalar, sosyal olgular ile sosyal pratikler arasındaki ilişkileri sosyolojik bir bakış açısıyla ele almıştır (Assmann, 1995). Bietti (2024) ise Buenos Aires ve Berlin gibi şehirleri inceleyerek kentlerin kolektif hatırlama süreçlerinde merkezi bir rol oynadığını göstermiştir. "Bilişsel etnografi" metodolojisini kullanan Bietti (2024), bireylerin anıtlarla kurdukları etkileşimlerin kolektif anılar üzerindeki etkilerini değerlendirmiştir. Bu yaklaşım, anıtları sadece fiziksel yapılar olarak değil, aynı zamanda insan zihninin dış bellek sistemleriyle kurduğu etkileşimlerden doğan bilişsel ağların bir parçası olarak ele alır. Böylece anıtların hem hatırlanan olayların sınırlarını çizdiği hem de bu olaylara anlam kattığı dış bellek sistemleri olarak işlev gördüğünü vurgular.

Aşağıdan Yukarıya Yaklaşımlar

Bu yaklaşım, kolektif anıların topluluk üyelerinin kişiler arası etkileşimleri yoluyla nasıl inşa edildiğini inceler. Geçmişe dair iletişimler gibi kısa süreli sosyal pratiklere odaklanan bu inşa süreci yalnızca hatırlamanın değil, unutmanın da rolünü vurgular. Araştırmalar, belleğin temel psikolojik işleyiş süreçlerini, ikili etkileşimlerin anıları nasıl şekillendirdiğini ve bu etkilerin grubun geneline nasıl yayıldığını incelemektedir (Hirst ve Merck, 2024). Görgül çalışmalara dayanan sosyal biliş literatürü, bu yeniden yapılanma özelliğine odaklanarak dinleyiciler ve konuşmacılar arasında bir konuşma sonrasında anı ortaklığının nasıl sağlandığını ve bu etkilerin topluluğun diğer üyelerine yayılarak geçmişin benzer bir yorumunu nasıl oluşturduğunu inceler. Bu süreçle şekillenen kolektif bellek hem kolektif kimliklerin inşasına hem de toplumsal bağların oluşumuna ve güçlenmesine katkıda bulunur (Hirst ve Echterhoff, 2012). İnsanlar, ortak bir olay (örn., bir doğal afet veya spor karşılaşması) hakkında konuşarak, bireysel anıları birlikte yeniden yapılandırır. Bu tür sohbetler, bireylerin birbirlerini daha iyi anlamalarına ve güven oluşturmalarına katkı sağlar. Hirst ve Echterhoff (2012) bu tür bireysel etkileşimlerin sosyal ağlar üzerinden

yayılabileceğini ve sonunda kolektif belleğin oluşumuna katkıda bulunabileceğini vurgular.

Bireysel belleğin işleyiş mekanizmasına ilişkin en net bulgulardan biri anıların zaman içinde yeniden yapılanma özelliği taşımasıdır. Hirst (2010), bu özelliğin bazı araştırmacılar tarafından olumsuz bir nitelik (bir tür "günah") olarak görülürken diğerleri tarafından sosyal ve dolayısıyla olumlu bir işlev olarak değerlendirildiğini belirtir. Bu önemli araştırmacıya göre, belleğin bu özelliği ayrı bireysel anıların zamanla ortak olmasını sağlayarak kolektif anıyı teşvik edebilir.

Hatırlama genellikle bir iletişim bağlamında, özellikle de konuşmalar sırasında gerçekleşir. Bu tür bağlamlarda konuşmacıların hem dinleyicilerin hem de kendi anılarının üzerindeki dönüştürücü etkisine odaklanmış araştırmaları derleyen Hirst ve Echterhoff (2012) üç psikolojik süreç tanımlamıştır: Tekrar (*rehearsal)*, sosyal bulaşma (*social contagion*) ve geri çağırma kaynaklı unutma (*retrieval induced forgetting*). Tekrar mekanizması, anıların oluşturulması ve sürdürülmesini mümkün kılmaktadır (Roediger ve ark., 2009). Elizabeth Loftus'un olay sonrası yanlış bilgi etkisi deneyleri bağlamında ortaya çıkan sosyal bulaşma (Roediger ve ark., 2001) ise bireylerin ortak bir gerçeklik inşa etmelerinde önemli bir mekanizma olarak değerlendirilmektedir (Cuc ve ark., 2006). Bu süreçte, bireylerin anılarına dışsal kaynaklardan gelen bilgiler dâhil edilmekte ve bu da kolektif anının yeniden yapılandırılmasına yol açmaktadır**.** Geri çağırma kaynaklı unutma ise konuşmalar sırasında dile getirilmeyen bilgilerin hem konuşmacının hem de dinleyicinin anısında değişikliklere neden olduğunu göstermektedir (Cuc ve ark., 2007). Bu çalışmalara göre konuşmalarda söz edilmeyen bilgiler, söz edilenlerin tekrarlanma avantajına bağlı olarak daha kolay unutulmaktadır. Bu durum, kolektif anının oluşumunda belirleyici bir rol oynamaktadır. Grup içi (örn., statü, sosyal kimlik) ve gruplar arası dinamikler hem sosyal bulaşma hem de geri çağırma kaynaklı unutma süreçlerinde belirleyici bir rol oynamaktadır (Andrews ve Rapp, 2014; Coman ve Hirst, 2015). Son olarak ikili etkileşimlerin yanı sıra araştırmacılar sosyal ağların işleyiş dinamiklerine de odaklanmakta, bilgisayar simülasyonları ile sanal toplumlar yaratılarak kolektif anıların oluşum dinamikleri incelenmektedir (Coman ve ark., 2012). Sosyal medya, çevrim içi etkileşim ve sanal gerçeklik alanlarındaki baş döndürücü gelişmeler de dikkate alındığında kolektif bellek çalışmalarının yakın zamanda ne denli hızla gelişeceğini öngörmek zor değildir. Örneğin, sanal müzeler ve çevrim içi hafıza mekânları, tarihi olayları ve kültürel mirası dijital ortamda erişilebilir kılarak kolektif belleğin daha geniş kitlelere aktarılmasını sağlar. Ayrıca, kullanıcıların çevrim içi platformlarda geçmişe dair kişisel hikâyelerini paylaşması veya artırılmış gerçeklik teknolojisiyle tarihi mekânların yeniden canlandırılması, belleğin yeniden inşasında ve yorumlanmasında yeni yollar açmaktadır. Bu dijital araçlar, hem bireylerin kolektif belleğe

katılımını kolaylaştırmakta hem de geçmişin dinamik ve çok boyutlu bir şekilde yeniden şekillendirilmesine olanak tanımaktadır.

Öte yandan, konuşmanın kolektif anı oluşumu ve sürdürülmesi üzerindeki etkisine dair deneysel yaklaşımlar, konuşmacıların ve dinleyicilerin anılarındaki değişiklikleri etkileyen bilişsel mekanizmalar (örn., sosyal bulaşma, geri getirme etkileri vb.) ve kişiler arası sosyal etkileşim süreçleriyle (örn., ortak gerçeklik/anlayış geliştirme motivasyonu, mesajın dinleyicinin varsayılan bilgisine veya beklentilerine göre uyarlanması vb.) sınırlıdır (Hirst ve Echterhoff, 2012). Bu süreçte konuşmacı ve dinleyiciler arasında farklı anıların paylaşılması, hatırlama ve unutma gibi mekanizmalar aracılığıyla kolektif bir bellek oluşumuna katkıda bulunur. Ayrıca, bu etkiler yalnızca bireyler arasındaki etkileşimlerle sınırlı kalmaz; kalabalık kitlelere hitap eden konuşmalar ya da topluluk içinde sürekli devam eden ilişkiler yoluyla daha geniş gruplara yayılır ve topluluk genelinde bir fikir birliği veya kolektif bellek oluşumunu destekler (Coman ve Hirst, 2012).

Sonuç

Günümüz psikolojisinde aşağıdan yukarı ve yukarıdan aşağı olmak üzere iki temel yaklaşım ekseninde şekillenen kolektif bellek araştırmaları yeni bir alan olarak hızla gelişmektedir. Bu çalışmalar, psikolojik süreçler ile makro düzeydeki toplumsal dinamikler arasındaki bağlantılara ilişkin bilgiler sağlaması açısından büyük önem taşımaktadır. Bu kuramsal ve metodolojik yenilikler, yalnızca kolektif anıların nasıl oluştuğunu ve sürdürüldüğünü anlamaya yönelik bir çabanın da ötesine geçmektedir. Öte yandan, kendi içlerine sıkışmış bir görüntü sergileyen bu iki yaklaşımın bütünleştirilmesi için bazı ek teorik girişimlere ihtiyaç duyulduğu da açıktır. Sosyal psikoloji alanındaki görece yeni teorik çerçevelerin (örn., Sosyal Kimlik Kuramı, Sosyal Baskınlık Kuramı ve Sistemi Meşrulaştırma Kuramı) bu açıdan yararlı olacaklarını ileri sürmek mümkün görünmektedir (Çavuşoğlu ve Kuşdil, 2023; Devine-Wright, 2003).

Kolektif bellek konusundaki aşağıdan yukarı ve yukarıdan aşağı yaklaşımları sosyal psikolojinin çok düzeyli kuramları kapsamında bütünleştirmek olguyu daha net bir şekilde incelemek ve açıklamak açısından önemli faydalar sağlayabilir. Faydalardan önde geleni, psikolojideki kolektif bellek çalışmalarının en ciddi sorunu gibi görünen indirgemecilik eğilimini kırmaktır. İndirgemecilik, kolektif belleğin kapsayıcı, dinamik ve çok sesli doğasına aykırı olduğu için hem akademik araştırmalarda hem de toplumsal uzlaşma süreçlerinde ciddi sorunlara yol açar. Doise (1986), psikoloji genelindeki indirgemecilik sorununu aşmak için, farklı düzeylerden kavramları birleştiren daha bütüncül, eleştirel ve çok katmanlı kuramların kullanılmasını önermektedir. Bu çözüm, bellek süreçlerini yalnızca bireysel düzeyde değil, aynı zamanda kişiler arası, konumsal (bir bireyin veya grubun sosyal, ekonomik,

politik ya da kültürel sistemler içindeki konumu), toplumsal ve kültürel düzeylerde de ele almayı mümkün kılabilir. İlişkili bir diğer fayda da aşağıdan yukarı ve yukarıdan aşağı yaklaşımlarla üretilen bilgilerin bütünleştirilmesinde ortaya çıkacaktır. Bireylerin bellek süreçleri, toplumsal deneyimlerin bireysel düzlemde anlamlandırılmasından (içsel-kişisel düzey), kişiler arası ilişkilerdeki yakın bağlama dayalı etkilere (kişiler arası-durumsal düzey), toplum içindeki sosyal konumların etkilerine (konumsal düzey) ve genel toplumsal inanışlar ile kültürel normların biçimlendirici rolüne (ideolojik/kültürel düzey) kadar uzanan çok katmanlı bir yapıda işlerlik sergilemektedir.

Konuya böyle yaklaşıldığında sosyal psikolojinin bu tür çalışmalar için teorik açıdan artık hazır olduğu görülmektedir. Böyle bir yaklaşımın örnekleri literatürde yavaş yavaş görülmeye başlamıştır. Örneğin, Çavuşoğlu, Özdemir ve Kuşdil (2021), 15 Temmuz 2016 darbe girişimi gecesine ilişkin flaş anıları nitel ve nicel yöntemlerle incelemiş, bu anıların bireyler arasında yaygın olarak paylaşıldığını ve kolektif bellekte kalıcı bir yer edindiğini göstermiştir. Araştırma, güçlü flaş anılara sahip bireylerin, olayın sosyal temsillerinde daha belirgin ve zengin içerikler sergilediğini saptamıştır. Bu bulgu flaş anıların yalnızca bireysel bir hatırlama biçimi olmadığını, aynı zamanda toplumsal düzeyde paylaşılan anlamlar ve anlatılar ürettiğini göstermektedir. Bu bağlamda flaş anılar, sadece bireyin hafızasında özel bir yer tutan olaylar değil, aynı zamanda toplumsal bellek süreçlerinin bir parçası olarak, geçmişin nasıl hatırlandığını ve geleceğin nasıl şekillendirildiğini etkileyen önemli araçlardır.

Liu ve meslektaşları (2021) tarafından yürütülen bir çalışmada, farklı ülkelerden katılımcılar, kendi toplumları üzerinde en büyük etkiye sahip olduğunu düşündükleri tarihsel olayları sıralamaları istenmiştir. Bu kültürel-düzey araştırmanın bulguları, katılımcıların bildirdiği tarihsel olayların sayısının düşük sosyal baskınlık yönelimi[1] ve düşük sistem meşrulaştırma eğilimi[2] ile güçlü bir ilişki gösterdiğini ortaya koymuştur. Özellikle gelişmekte olan ülkelerde, grup eşitliği talebinin yakın dönem tarihsel anılarda yaygın bir tema olduğu ve bu durumun ulusal kimlik inşasını desteklediği görülmüştür (örn., bağımsızlık mücadeleleri, sömürgecilikten kurtuluş hareketleri, demokratikleşme süreçleri). Bununla birlikte, daha az gelişmiş ülkelerdeki tarihsel anılar, ulusal ilerleme hedefleriyle birlikte küresel sistemdeki düşük statüye yönelik eleştirileri (örn., Batı merkezli ekonomik eşitsizlikler) de içermektedir.

Çavuşoğlu ve Kuşdil (2024) tarafından yapılan ve 15 Temmuz darbe girişimine ilişkin anıları konu alan bir

[1] Sosyal baskınlık yönelimi bireylerin sosyal hiyerarşiyi ve grup eşitsizliğini ne derece desteklediklerini açıklayan bir kişilik özelliğidir (Sidanius ve Pratto, 1999),

[2] Sistemi meşrulaştırma eğilimi bireylerin içinde bulundukları sosyal, ekonomik veya politik sistemi haklı, adil ve meşru olarak algılama eğilimini ifade eder (Jost ve Banaji, 1994).

başka çalışma ise, kolektif belleğin önemli bir bileşeni olan flaş anıların işlev ve özelliklerinin, bireylerin toplumsal sistemi meşrulaştırma eğilimlerinden önemli ölçüde etkilendiğini ortaya koymuştur. Var olan toplumsal sisteme bir tehdit niteliği taşıyan darbe girişimi, özellikle sistemi meşrulaştırma eğilimi yüksek olan bireylerde hem yapısal (önem, bireyin yaşamı için sonuç üretme derecesi ve duygusal değer) hem de işlevsel (benlik tutarlılığı, sosyal bağ kurma ve yönlendirme) açılardan daha güçlü bir anı niteliği sergilemiştir. Böylesi bulgular, flaş anı özelinde kolektif anların oluşum ve sürdürülme süreçlerinin sadece yukarıdan (örn., kurumlardan) ya da aşağıdan (örn., bilişsel süreçlerden) hareketle anlaşılamayacağına işaret etmektedir. Bireylerin eşitsizliklerle dolu toplumsal sistemlere ilişkin algılarının flaş anı gibi bireysel temelleri çok güçlü olan otobiyografik anılarda bile hatırlamayı (ya da unutmayı) etkiliyor olması kolektif bellek olgusunun çok daha geniş çaplı bir teorik çerçeveyi hak ettiğini göstermektedir.

Yukarıda da bahsedilen çok düzeyli teorik çerçeveler bu yöndeki girişimler için önemli ve ilgi çekici katkılar sunabilir (bellek araştırmalarında analiz düzeyleri uygulamaları ile ilgili bazı öneriler için bkz. Çavuşoğlu ve Kuşdil, 2023; Devine-Wright, 2003). Kolektif bellek konusundaki araştırmalar açısından henüz ciddi adımların atılmadığı bilinen gruplar arası ilişkiler alanının da bu türden bütünleştirici girişimlerden fayda sağlayacağını ileri sürmek mümkündür. Dolayısıyla, çok da uzak sayılmayacak bir gelecekte, bugüne kadar birbirlerinden uzak kalmış olan bu iki disiplinin insan gruplarının sosyal gerçeklik inşalarını birlikte keşfetmeye yönelecekleri öngörülmektedir.

Kaynaklar

Andrews, J. J. ve Rapp, D. N. (2014). Partner characteristics and social contagion: Does group composition matter? *Applied Cognitive Psychology, 28*(4), 505–517.

Assmann, J. (1995). Ancient Egyptian antijudaism: A case of distorted memory. D. L. Schacter, G. D. Fischbach, J. T. Coyle, M.- M. Mesulam ve L. E. Sullivan (Ed.), *Memory distortion: How minds, brains, and societies reconstruct the past* içinde (ss. 365–376). Harvard University Press.

Barnier, A. J. ve Sutton, J. (2008). From individual to collective memory: Theoretical and empirical perspectives. *Memory*, *16*(3), 177–182.

Berntsen, D. (2018). Flashbulb memory and social identity. O. Luminet ve A. Curci (Ed.), *Flashbulb memories: New challenges and future perspectives* içinde (ss. 112–134). Psychology Press.

Bietti, L. M. (2024). Memorials: Collective memory, distributed cognition and urban environment. *URBEãctïo. Revista de Urbanismo, Territorio y Arquitectura. 1*(1), 5–15.

Brown, N. R., Lee, P. J., Krslak, M., Conrad, F. G., Hansen, T. G. B., Havelka, J. ve Reddon, J. R. (2009). Living in history: How war, terrorism, and natural disaster affect the organization of autobiographical memory. *Psychological Science*, *20*, 399–405.

Brown, R. ve Kulik, J. (1977). Flashbulb memories. *Cognition*, *5*, 73–99.

Çavuşoğlu, M. ve Kuşdil, M. E. (2023). Bellek çalışmalarının (a)sosyalliği: Ana akım bakış açısının sosyal kimlik yaklaşımı ışığında değerlendirilmesi. Y. Bayar ve M. Kavaklı (Ed.), *Cumhuriyetin 100. yılına armağan sosyal ve beşeri bilimler: Psikoloji* içinde (ss. 7–46). Necmettin Erbakan Üniversitesi Yayınları.

Çavuşoğlu, M. ve Kuşdil, M. E. (2024). Flashbulb memories in the context of group hierarchies: Effects of gender, system justification, and social dominance orientation on negative private and public flashbulb memories. *Frontiers in Psychology, 15*(1), 1–16.

Çavuşoğlu, M., Özdemir, G. ve Kuşdil, M. E. (2021). Can flashbulb memory characteristics predict prototypicality in social representations? A Study on a Turkish sample's recollections of the 2016 Coup Attempt. *Papers on Social Representations*, *30*(2), 1–24.

Clark, A. ve Chalmers, D. (1998). The extended mind. *Analysis*, *58*, 7–19.

Coman, A. ve Hirst, W. (2012). Cognition through a social network: The propagation of induced forgetting and practice effects. *Journal of Experimental Psychology: General*, *141*(2), 321–336.

Coman, A. ve Hirst, W. (2015). Social identity and socially shared retrieval-induced forgetting: The effects of group membership. *Journal of Experimental Psychology: General*, *144*, 717–722.

Coman, A., Kolling, A., Lewis, M. ve Hirst, W. (2012). Mnemonic convergence: from empirical data to large-scale dynamics. S. J. Yang, A. M. Greenberg ve M. Endsley (Ed.), *Social computing, behavioral-cultural modeling and prediction* içinde (ss. 256–265). Springer-Verlag.

Cuc, A., Koppel, J. ve Hirst, W. (2007). Silence is not golden: A case for socially- shared retrieval-induced forgetting. *Psychological Science, 18,* 727–733.

Cuc, A., Ozuru, Y., Manier, D. ve Hirst, W. (2006). On the formation of collective memories: The role of a dominant narrator. *Memory & Cognition*, *34*, 752–762.

Devine-Wright, P. (2003). A theoretical overview of memory and conflict. E. Cairns ve M. D. Roe (Ed.), *The role of memory in ethnic conflict* içinde (ss. 9–33). Palgrave Macmillan.

Doise, W. (1986). *Levels of explanation in social psychology*. Cambridge University Press.

Halbwachs, M. (1925/1992). *On collective memory.* (L. A. Coser, Çev.). University of Chicago Press.

Hilton, D. J. ve Liu, J. H. (2008). Culture and intergroup relations: The role of social representations of history. R. Sorrentino ve S. Yamaguchi (Ed.), *Handbook of motivation* and *cognition across cultures* içinde (ss. 343–368). Academic Press.

Hirst, W. (2010). A virtue of memory: The contribution of mnemonic malleability to collective memory. P. A. Reuter-Lorenz, K. Baynes, G. R. Mangun ve E. A. Phelps (Ed.), *The cognitive neuroscience of the mind: A tribute to Michael S. Gazzaniga* içinde (ss. 1–23). MIT Press.

Hirst, W. ve Echterhoff, G. (2012). Remembering in conversations: The social sharing and reshaping of memories. *Annual Review of Psychology, 63*, 55–79.

Hirst, W. ve Manier, D. (1996). Remembering as communication: a family recounts its past. *Memory*, *4*(4), 379–394.

Hirst, W. ve Manier, D. (2008). Towards a psychology of collective memory. *Memory*, *16*, 183-200.

Hirst, W. ve Phelps, E. A. (2016). Flashbulb memories. *Current Directions in Psychological Science, 25*(1), 36–41.

Hirst, W. ve Merck, C. (2024). Memory for salient shared events: A Top-down approach to collective memory. M. J. Kahana ve A. D. Wagner (Ed.), *The Oxford handbook of human memory* içinde (ss. 2139–68). Oxford University Press.

Hirst, W. ve Stone, C. (2015). A unified approach to collective memory: Sociology, psychology, and the extended mind. S. Kattago (Ed.), *The Ashgate research companion to memory studies* içinde (ss. 103–115). Ashgate.

Hirst, W., Coman, A. ve Coman, D. (2014). Putting the social back into human memory. T. Perfect ve D. S. Lindsay (Ed.), *The SAGE handbook of applied memory* içinde (ss. 273–291). SAGE.

Hirst, W., Yamashiro, J. K. ve Coman, A. (2018). Collective memory from a psychological perspective. *Trends in Cognitive Sciences*, *22*(5), 438–451.

Hutchins, E. (1995). *Cognition in the wild.* MIT Press.

Jost, J. T. ve Banaji, M. R. (1994). The role of stereotyping in system-justification and the production of false consciousness. *British Journal of Social Psychology*, *33*(1), 1–27.

Kuşdil, M. E. ve Çavuşoğlu, M. (2023). Kolektif travma, kolektif bellek ve sosyal temsiller. *Varlık Dergisi*, *1387*, 14–18.

Licata, L., Khan, S. S., Lastrego, S., Cabecinhas, R., Valentim, J. P. ve Liu, J. H. (2018). Social representations of colonialism in Africa and in Europe: Structure and relevance for contemporary intergroup relations. *International Journal of Intercultural Relations, 62,* 68–79.

Liu, J. H., Goldstein-Hawes, R., Hilton, D., Huang, L. L., Gastardo-Conaco, C., Dresler-Hawke, E., Pittolo, F., Hong, Y.-Y., Ward, C., Abraham, S., Kashima, Y., Kashima, E., Ohashi, M. M., Yuki, M. ve Hidaka, Y. (2005). Social representations of events and people in world history across 12 cultures. *Journal of Cross-Cultural Psychology, 36,* 171–191.

Liu, J. H., Zeineddine, F. B., Choi, S. Y., Zhang, R. J., Vilar, R. ve Paez, D. (2021). Living historical memory: associations with national identity, social dominance orientation, and system justification in 40 countries. *Journal of Applied Research in Memory and Cognition*, *10*, 104-116.

Manier, D. ve Hirst, W. (2008). A Cognitive taxonomy of collective memories. A. Erll, A. Nünning ve S. B. Young (Ed.), *Cultural memory studies* içinde (ss. 253-262). Walter de Gruyter.

Neisser, U. (1982). Snapshots or benchmarks? U. Neisser (Ed.), *Memory observed: Remembering in natural contexts* içinde (ss. 43–48). W. H. Freeman.

Olick, J. K. (1999). Collective memory: The two cultures. *Sociological Theory*, *17*(3), 333–348.

Olick, J. K., Vinitzky-Seroussi, V. ve Levy, D. (Ed.). (2011). *The collective memory reader*. Oxford University Press.

Roediger, H. L., Meade, M. L. ve Bergman, E. T. (2001). Social contagion of memory. *Psychonomic Bulletin & Review, 8*(2), 365–371.

Roediger, H. L., Zaromb, F. M. ve Butler, A. C. (2009). The role of repeated retrieval in shaping collective memory. P. Boyer ve J. V.

Wertsch (Ed.) *Memory in mind and culture* içinde (ss. 138–170). Cambridge University Press.

Schuman, H. ve Scott, J. (1989). Generations and collective memory. *American Sociological Review, 54*(3), 359–381.

Sutton, J., Harris, C.B., Keil, P.G. ve Barnier, A. J. (2010). The psychology of memory, extended cognition, and socially distributed remembering. *Phenomenology and the Cognitive Sciences, 9*, 521–560.

Wertsch, J. V. (2008). Collective memory and narrative templates. *Social Research*, *75*, 133–156.

GEÇMİŞ, BUGÜN VE GELECEK İLİŞKİSİNİN OTOBİYOGRAFİK BELLEK VE BENLİK ÜZERİNDEN İNCELENMESİ

Demet Kara*

Sevgilinizle ilk tanıştığınızda üzerindeki kıyafetin rengi neydi? İlkokul öğretmeninizin adını hatırlıyor musunuz? Ya o şarkı, melodisi aklınızda ama adı neydi, sözleri nasıldı? Peki, en yakın arkadaşınızın doğum günü? Aradan yıllar geçti; hâlâ bisiklet sürebileceğinizi düşünüyor musunuz? Ya da daha basit bir soru soralım: Anahtarlarınızı en son nereye bıraktınız?

Bu sorulardan bir veya birkaçını kendinize pek çok kez sormuş olabilirsiniz. Bazı yanıtlar kolayca zihninizde canlanabilir. Peki, gerçekten hepsini hatırlayabilir misiniz? Bu soruların cevapları zihninizde saklı, görünmeyen bir köşede kalmış olabilir mi? Belki de gizli değiller ama doğru ipucunu bir türlü bulamadınız.

İnsanların geçmişi nasıl hatırladığı sorusu, Ebbinghaus'un (1850-1909) çalışmalarından bu yana araştırılmakta olan bir konudur. O zamandan bu yana yapılan birçok çalışma, belleği anlamamıza, işleyişine dair teoriler geliştirmemize ve hatırlama sırasında beyindeki nöral ağların nasıl etkinleştiğini keşfetmemize yardımcı olmuştur. Ayrıca belleğin sosyalleştirilmesinin nasıl sağlandığı ve kültürden nasıl etkilendiğine dair önemli sorulara da yanıtlar sunmuştur. Bu yazının ana konusu ise, epizodik belleğin bir türü olarak değerlendirilen otobiyografik bellek ve bu belleğin geçmişi, bugünü ve geleceği nasıl bir araya getirdiğidir.

Otobiyografik Bellek Nedir?

Otobiyografik bellek, kişinin geçmişte yaşadığı, kişisel olarak önemli ve duygusal açıdan yoğun anıları açık bir şekilde hatırlamasıdır (Nelson ve Fivush, 2004). Bu tür anılarda, kişi genellikle kendisini merkeze alarak olayları geçmişle bugünü bağlama ve anlama çabasıyla hatırlar ve başkalarına aktarır. Epizodik belleğin bir parçası olan otobiyografik anılarda, çoğunlukla "ne zaman, nerede, kim vardı, ne oldu, neden oldu, nasıl oldu" gibi soruların yanıtları bulunabilir (Bauer ve ark., 2007).

Otobiyografik bellek çalışmalarının odak noktası genellikle belleğin nasıl geliştiği (Howe ve Courage, 1997), hangi işlevleri yerine getirdiği (Bluck ve Alea, 2002;

* Antalya Bilim Üniversitesi, Psikoloji Bölümü, Dr. Öğr. Üyesi

Hyman ve Faries, 1992), kimliğimiz hakkında neler söylediği (McAdams ve McLean, 2013) ve yaşam senaryoları olarak ortaya nasıl çıktığı (Berntsen ve Rubin, 2004) gibi konular olmuştur. Elbette, bu alan bir cümleye sığmayacak kadar geniş birçok başka konuyu da inceler. Son zamanlarda ise, bu alanlara yeni bir araştırma konusu eklenmiştir: Belleğin, gelecekte yaşanması beklenen olaylarla veya gelecek projeksiyonlarıyla ne kadar ve nasıl ilişkili olduğu.

Otobiyografik Belleğin Bugünle ve Gelecekteki Olaylarla İlişkisi

Otobiyografik belleğin, bugünkü benliğin ve kimliğin şekillenmesinde önemli bir rol oynadığı uzun zamandır bilinmekte ve çeşitli çalışmalarla ortaya konulmaktadır (Wilson ve Ross, 2003). Belleğin temel işlevlerinden biri, kişinin kendini anlaması ve ifade etmesi, anıları üzerinden geçmişteki benliğiyle aynı olup olmadığını sorgulaması ve bugün ile bağları kurabilmesidir (Bluck, 2003). Conway (2005), sıklıkla alıntılanan benlik-bellek sistemini (*self-memory system*) ele aldığı çalışmasında, geçmişi kişinin benliği için bir veri bankası olarak tanımlamış ve benliğin geçmişte sahip olduğu, bugün alabileceği ve hatta gelecekte olabileceği her hâlin geçmiş kaynaklı anlaşılabileceğini savunmuştur. Bu sisteme göre, kişinin bugünkü benliği (*working self*), kendine dair otobiyografik bilgi tabanından (*autobiographical memory knowledge base*) elde ettiği bilgilerle şekillenir.

Bu çalışmalara son 20 yılda eklenen yeni alan, belleğin gelecekle olan ilişkisidir. Bilindiği kadarıyla bu kavramı ilk olarak alanyazına kazandıran derleme, Atance ve O'Neill (2001) tarafından yazılmıştır. Burada, "epizodik gelecek düşünmesi" (*episodic future thinking*) olarak çevirebileceğimiz bu kavram, "bir olayı önceden deneyimlemek için kendini geleceğe yansıtma" şeklinde tanımlanmıştır. Araştırmacılar, bu çalışmada bu kavramın plan yapma, karar verme ve hedef gerçekleştirme gibi ilgili diğer kavramlardan farkını da açıklamışlardır. Gelecek deneyiminde kişinin, kendisini o gelecekte hissetmesi, olaya dair görsel ve işitsel detayları aktarabilmesi ve olayı önceden yaşıyormuş gibi hissetmesi gerekmektedir.

Her ne kadar geçmiş ve gelecek ilişkisine dair çalışmalar son 20 yılda hız kazansa da bu ilişkiyi yıllar önce bir hastalıktan veya kazadan sonra beyninin bir bölümüne hasar alan hastalarda yapılan çalışmalar da göstermiştir. Endel Tulving'in (1985) üzerinde çalıştığı ve belleği türlerine (semantik, epizodik, prosedürel) ayırmasına olanak tanıyan ünlü hasta K.C. ile gerçekleştirilen birkaç görüşmeyi incelemek, bu konuyu anlamak için yeterli olacaktır.

K.C.'nin durumuna kısaca bakacak olursak, kendisi geçirdiği bir motosiklet kazasından sonra hafıza kaybı yaşayan bir amnezi hastasıdır. Kazadan sonra K.C., bilişsel fonksiyonlarının çoğunu kullanabilen, hatta geçmişteki birçok şeyi hatırlayabilen bir durumdadır.

Örneğin, kısa süreli belleğini kullanabilmekte ve geçmişte öğrendiği bilgileri hatırlayabilmektedir. Ancak K.C.'nin en belirgin sorunu, geçmişte yaşadığı epizodları hatırlayamamasıdır; K.C. geçmişteki olaylara dair anılarına ulaşamaz. Aşağıdaki örnek, K.C.'nin epizodik hafızasının kaybının geleceğe dair beklentilerini de etkilediğini göstermektedir. Bu, geçmişi hatırlamanın gelecekteki beklentileri şekillendirdiğine dair belki de ilk kanıttır. Bu konuyla ilgili olarak beyin ve nöral ağları inceleyen birçok çalışma tasarlanmıştır. Örneğin, Okuda ve arkadaşlarının (2003) PET kullanarak gerçekleştirdiği bir çalışmada, katılımcıların geçmişi hatırladıklarında ve gelecekle ilgili projeksiyon yaptıklarında frontal ve medial temporal loblarında farklı oranlarda da olsa benzer aktivasyonlar görülmüştür. Bu aktivasyonlar, katılımcıların semantik bilgilerini kullanmaları gereken başka bir görev sırasında gözlemlenmemiştir. Ayrıca, Addis ve arkadaşlarının (2007) gerçekleştirdiği bir beyin görüntüleme çalışmasında, katılımcıların geçmişi ve geleceği detaylı bir şekilde hatırlaması sırasında beyinlerinin medial sol prefrontal ve parietal aktivitelerinde çarpıcı benzerlikler bulunmuştur. Bu ve benzeri çalışmalar, beynin epizodik geçmiş ve gelecek olaylarını hatırlama esnasında nasıl benzer bir şekilde çalıştığını göstermektedir.

Endel Tulving ile hasta K.C. arasındaki konuşma alıntısı

E.T.: "Gelecek hakkında soruyu tekrar deneyelim. Yarın ne yapıyor olacaksın?"
(*15 saniyelik bir duraklama olur*.)
K.C. hafifçe gülümser, ardından "Bilmiyorum." der.
E.T.: "Soruyu hatırlıyor musun?"
K.C.: "Yarın ne yapacağım hakkında mı?"
E.T.: "Evet. Bunu düşünmeye çalıştığında zihnindeki durumu nasıl tanımlarsın?"
(*5 saniyelik bir duraklama*.)
K.C.: "Sanırım boş."

Not. Endel Tulving ile hasta K.C. arasındaki konuşma alıntısı. Tulving'den (1985) uyarlanmıştır.

Geçmişi hatırlamanın ve geleceğe projeksiyon yapmanın ilişkili olduğunu öne süren diğer bulgular, yaşın etkisini inceleyen çalışmalardan elde edilmiştir. Örneğin, Addis ve arkadaşları (2011) yürüttükleri bir çalışmada, kişilerin geçmiş ve gelecek olayları anlatma biçimlerinin yaşa bağlı olarak paralellikler gösterdiğini bulmuşlardır. Yaşlı yetişkinler, genç yetişkinlere göre geçmiş olayların özüne dair daha az detay vermişlerdir. Üstelik aynı örüntü, gelecekteki olaylar için de gözlemlenmiştir. Bu durum, geçmiş ve geleceğin birbiriyle bağlantılı olduğunu ve yaş faktörü gibi dış mekanizmalardan aynı düzeyde etkilendiğini göstermektedir. Devam eden bölümlerde, bu benzerliklere dair farklı çalışmalara yine değinilecektir.

Gelecekte Yaşanması Beklenen Olayların Özellikleri

Peki, gelecekte gerçekleşmesi beklenen bu olayların özellikleri nedir? Şimdi bunu okumaya ara verip sizden gelecekte olmasını beklediğiniz birkaç olay yazmanızı

istesem, acaba ortaya ne çıkar? Belki gerçekten de okumaya kısa bir ara verip bunu deneyebilirsiniz.

Çalışmalardan elde edilen bilgilere bakıldığında, gelecekte gerçekleşmesi beklenen olayların, geçmiş olaylarla bazı benzerlikler taşıdığı, ancak yer yer onlardan ayrıştığı söylenebilir. İlk olarak, gelecekte gerçekleşmesi düşünülen olayların büyük ölçüde olumlu bir nitelik taşıdığı dikkat çekmektedir. Buna dair yapılan birçok çalışmada, gelecekteki olayların duygusal olarak diğer olaylardan (geçmiş olaylar, karşı olgusal düşünceler [*counterfactual thoughts*]) daha olumlu olduğu bulunmuştur (Berntsen ve Bohn, 2010; Özbek ve ark., 2020). Bununla birlikte, bu olaylar görsel ve işitsel detaylar açısından geçmiş olaylara göre daha düşük bir değerlendirme almıştır. Aynı çalışmalarda ortaya konan bir başka özellik ise gelecekte gerçekleşmesi beklenen olayların kültürel yaşam senaryolarıyla (kültürel olarak paylaşılan ve bir kişinin yaşamında belirli bir zaman çizelgesinde yaşanması beklenen olaylar [*cultural life scripts*; Berntsen ve Rubin, 2004]) uyumlu temalar sunmasıdır. Örneğin, göçmenlerle yürütülen bir çalışmada en sık karşılaşılan temalar, çocukların geleceği, çocuk yapmak, ev satın almak, kalıcı izin veya oturum izni almak, emeklilik, seyahat ve akademik yaşam etrafında şekillenmiştir (Kara ve Bohn, 2023). Buna karşın, sağlık problemleri veya ölüm gibi temalar ise listenin sonlarında ve nadiren yer almıştır.

Bu ilişkiye diğer yönden baktığımızda da benzer bir etkinin görüldüğünü söylemek mümkündür. Birbirini takip eden iki çalışmada, araştırmacılar hayali gelecek ve geçmiş senaryolarının bireylerin hatırlama performansı üzerindeki etkisini incelemişlerdir. Sonuçlar, geçmiş veya gelecekteki hayali olayların olumlu olduğu durumlarda katılımcıların hatırlama performanslarının daha iyi olduğunu göstermiştir. Ancak bu olaylar olumsuz olduğunda, hatırlama performansında bir düşüş yaşandığı gözlemlenmiştir (Ünal ve Beşken, 2020).

Peki, kişilerin gelecek olayları bu kadar olumlu bir şekilde değerlendirmelerinin nedenleri neler olabilir?

Bir açıklama, bireylerin olumluluk illüzyonu içerisinde olmalarıdır (Berntsen ve Bohn, 2010). Geleceğe dair beklentilerinin daha olumlu olması, bireylerin motivasyonlarını artırıcı etkiler gösterebilir ve bu durum, hayatın her alanında daha aktif ve girişken hamlelerde bulunmalarına katkı sağlayabilir. Şüphesiz ki, bunun yaşamsal bir önemi vardır. Yapılan bir çalışmada, kişilerin geleceğe dair beklentilerinin benliği yükseltme/yüceltme (*self-enhancement*) ihtimaline dair testler gerçekleştirilmiştir (Salgado ve Berntsen, 2020). Bu çalışmada, katılımcılardan kendileri ve tanıdıkları için geleceğe dair çeşitli olaylar üretmeleri istenmiştir. Sonuçlara göre, katılımcılar hem kendileri hem tanıdıkları için, ama özellikle kendileri için, sıkça olumlu olaylar tasarlamışlardır. Ayrıca, katılımcılar gelecekte gerçekleşmesi beklenen olayların olumlu olduğunda bugüne

daha yakın, olumsuz olduğunda ise bugünden daha uzak olacağına dair atıflarda bulunmuşlardır. Bu da olumluluk illüzyonunun yanı sıra, gelecekteki olayların olumlu olmasının benliği koruma ve yükseltme rolü üstlendiğini göstermektedir.

Gelecek olaylarının ne kadar geleceğe atfedildiği de önemli bir konudur. Araştırmalar, katılımcıların ortalama olarak 6-7 yıllık bir süre zarfında geleceğe atıfta bulunduklarını göstermektedir (Salgado ve Berntsen, 2020). Burada yalnızca kaç yıl ileriye gidildiği değil, aynı zamanda bu olayların özelliklerinin nasıl değiştiği de dikkate değerdir. Yukarıda da belirtildiği gibi, beklenen olayların süresi kısaldıkça olumlu değerlendirme oranları artmaktadır. Ancak, olayların yıl aralığı uzadıkça, yani daha ileri bir gelecekte gerçekleşmesi beklendikçe, canlılık ve görsel-işitsel detaylar gibi bazı özelliklerde de belirgin bir düşüş gözlemlenmektedir (Berntsen ve Bohn, 2010).

Gelecek olaylarının bir diğer önemli özelliği, kişinin benliğindeki merkeziyetine ilişkindir. Gelecek ve geçmiş olayları karşılaştıran çalışmalar, katılımcılara bu olayların hayatlarında ne kadar önemli olduğunu ve hayat hikâyelerinde veya kimliklerinde ne kadar merkezi bir yere sahip olduğunu ölçmek için çeşitli takip soruları yöneltmiştir. Elde edilen sonuçlar hem geçmiş hem de gelecek olaylarının bu sorularda benzer değerlere sahip olduğunu (Özbek ve ark., 2020) veya gelecek olaylarının daha yüksek değerlere işaret ettiğini göstermiştir (Berntsen ve Bohn, 2020). Yani, kısmen de olsa gelecekte yaşanması beklenen olaylar benlik için daha büyük bir öneme sahiptir.

Bu sonuçlar, geçmiş ve geleceğin şimdiki benlikle olan ilişkisini anlamak için yol göstericidir. Yukarıda da belirtildiği gibi, bir kişinin şu anda kendisini nasıl gördüğü, geçmiş deneyimlerinde saklıdır. Kişi, şu anda kim olduğunu anlayabilmek için geçmişteki otobiyografik bilgilere başvurur (Wilson ve Ross, 2003). Dolayısıyla, kişinin mevcut benlik tanımları geçmişte yaşadıklarıyla ilişkilidir. Örneğin, bir çalışmada katılımcıların bir kısmına sosyal bir dışlanma deneyimledikleri bir anıyı, diğer gruba ise tersine, bir gruba dâhil edildikleri bir anıyı hatırlamaları görevi verilmiştir. Sonuçlar, dışlanma anısı hatırlayanların benlik devamlılığının (kişinin geçmişteki ile aynı kişi olduğu ve zaman içerisinde bir devamlılığa sahip olduğu inancı [Sedikides ve ark., 2023]) dâhil olma anısını anlatanlara göre daha düşük olduğunu göstermiştir (Jiang ve ark., 2021). Geçmiş ve mevcut benlik arasındaki ilişkinin incelendiği bir başka çalışmada ise, katılımcıların benlik farkındalığı (kişinin kendine dair inançlarının ne ölçüde açık ve güvenli bir şekilde tanımlandığı, benliğin zaman içinde bir düzeyde istikrarlı ve tutarlı kaldığı inancı [Campbell ve ark., 1996]) manipüle edilerek, otobiyografik anı veya toplumsal anı yazmaları istenmiş ve hangi tür anıyı yazmak istediklerine dair tercihleri ölçülmüştür (Jiang ve ark., 2020). Sonuçlar, benlik farkındalığı manipüle

edilerek düşürülen grubun otobiyografik anı yazmayı daha çok istediklerini ortaya koymuştur. Bu durumda, kişilerin mevcut benliklerine olan inançları sarsıldığında, geçmişlerine dönüp bunu geri kazanma veya onarma ihtiyacı hissettikleri anlaşılmaktadır.

Görüldüğü gibi, bu ilişki tek yönlü değildir. Kişinin şu anki benliği, geçmişten neyi hatırladığı ve nasıl hatırladığını şekillendirir. Örneğin, kaygı ve/veya depresyon gösteren hastalarla sağlıklı bireylerin geçmişi nasıl hatırladığı ve geleceğe dair projeksiyonlarının karşılaştırıldığı bir çalışmada ilginç bulgular elde edilmiştir (Mathersul ve Ruscio, 2019). Katılımcılardan bir hafta boyunca elde edilen verilere göre, klinik gruptaki katılımcıların kontrol grubuna kıyasla negatif duygulanım içerikli anıları, pozitif duygulanım içerikli anılara göre daha çok hatırladığı görülmüştür. Aynı etki, geleceğe dair beklentiler için de geçerlidir. Yani, klinik gruptaki kişiler, geleceklerinde daha çok negatif duygulanımlı olay beklerken, klinik olmayan grup pozitif duygulanımlı olaylar için yüksek beklenti göstermiştir. Bu çalışma, şimdiki benliğin geçmişi ve geleceği şekillendirdiğini önemli bir şekilde ortaya koymaktadır.

Kişinin şu anki benlik anlayışı, sadece geçmişi nasıl hatırladığını değil, aynı zamanda gelecek beklentilerini de etkiler. Kişiler, şu andan itibaren gelecekte nasıl bir hayatları olacağına dair beklentilere girerler ve bu durum, mevcut hayatlarıyla doğrudan ilişkilidir. Yapılan bir dizi çalışmada, kişilerin mevcut özgüven seviyelerinin gelecekte yaşamayı bekledikleri olayların olumluluğunu yordadığı (D'Argembeau ve van der Linden, 2012) ve gelecekte yaşanması beklenen olayları daha kolay ve detaylı hatırlayabilmelerine yardımcı olduğu (D'Argembeau ve Mathy, 2011) gösterilmiştir. Yani, kişinin şu anki benlik algısı, gelecekteki olayları öngörebilmesine ve gelecekten olumlu olaylar beklemesine etki etmektedir.

Sonuç

Sonuç olarak vaka analizlerinden başlayıp beyin görüntüleme ve davranışsal ölçümlerle devam eden çalışmalar, geçmiş, bugün ve geleceğin birbiriyle derin bir bağ içinde olduğunu göstermektedir. Geçmiş deneyimlerimiz bugünkü benliğimizi şekillendirirken, bugünkü benliğimiz de geçmişi ne şekilde hatırladığımızı ve nasıl yorumladığımızı etkiler. Öte yandan, bugünkü benliğimiz geleceğe dair beklentilerimizi şekillendirir; gelecekteki olaylar da bugünkü benliğimiz açısından daha merkezi bir konumda algılanır. Bu bulgular, geçmiş ve geleceğin bugünkü benlik üzerinden birbirine bağlı olduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca, yapılan araştırmalar geçmiş ve gelecek arasında doğrudan bir paralellik olduğunu, özellikle epizodik hatırlamanın geleceğe dair projeksiyonlarla yüksek bir benzerlik taşıdığını desteklemektedir. Otobiyografik belleğin, son yıllarda hız kazanan bir alanı olan "gelecek olay beklentisi," deneyimlerimizin bugünü ve geleceği nasıl belirlediğini görmemize olanak tanır. Bu çalışmalar hem teorik

yaklaşımlarımızı hem de beynin yapısına ve beyin-bellek ilişkine dair bilgilerimizi derinleştirirken, geleceğe olumlu bakmanın işlevsel yönlerini değerlendirmemizi sağlamaktadır.

Kaynaklar

Addis, D. R., Roberts, R. P. ve Schacter, D. L. (2011). Age-related neural changes in autobiographical remembering and imagining. *Neuropsychologia*, *49*(13), 3656-3669.

Addis, D. R., Wong, A. T. ve Schacter, D. L. (2007). Remembering the past and imagining the future: Common and distinct neural substrates during event construction and elaboration. *Neuropsychologia*, *45*(7), 1363-1377.

Atance, C. M. ve O'Neill, D. K. (2001). Episodic future thinking. *Trends in Cognitive Sciences*, *5*(12), 533-539.

Bauer, P. J., Burch, M. M., Scholin, S. E. ve Güler, O. E. (2007). Using cue words to investigate the distribution of autobiographical memories in childhood. *Psychological Science*, *18*(10), 910-916.

Berntsen, D. ve Bohn, A. (2010). Remembering and forecasting: The relation. *Memory & Cognition*, *38*(3), 265-278.

Berntsen, D. ve Rubin, D. C. (2004). Cultural life scripts structure recall from autobiographical memory. *Memory & Cognition*, *32*(3), 427-442.

Bluck, S. (2003). Autobiographical memory: Exploring its functions in everyday life. *Memory*, *11*(2), 113-123.

Bluck, S. ve Alea, N. (2002). Exploring the functions of autobiographical memory: Why do I remember the autumn?. J. D. Webster ve B. K. Haight (Ed.), *Critical advances in reminiscence work: From theory to application* içinde (ss. 61–75). Springer Publishing.

Campbell, J. D., Trapnell, P. D., Heine, S. J., Katz, I. M., Lavallee, L. F. ve Lehman, D. R. (1996). Self-concept clarity: Measurement, personality correlates, and cultural boundaries. *Journal of Personality and Social Psychology*, *70*(1), 141-156.

Conway, M. A. (2005). Memory and the self. *Journal of Memory and Language*, *53*(4), 594-628.

D'Argembeau, A. ve Mathy, A. (2011). Tracking the construction of episodic future thoughts. *Journal of Experimental Psychology: General*, *140*(2), 258-271.

D'Argembeau, A. ve van der Linden, M. (2012). Predicting the phenomenology of episodic future thoughts. *Consciousness and Cognition*, *21*(3), 1198-1206.

Howe, M. L. ve Courage, M. L. (1997). The emergence and early development of autobiographical memory. *Psychological Review*, *104*(3), 499-523.

Hyman, I. E. ve Faries, J. M. (1992). The functions of autobiographical memory. M. A. Conway, D. C. Rubin, H. Spinnler ve J. W. A. Wagenar (Ed.), *Theoretical perspectives on autobiographical memory* içinde (ss. 207-221). Kluwer Academic.

Jiang, T., Chen, Z., Wang, S. ve Hou, Y. (2021). Ostracism disrupts self-continuity. *Personality and Social Psychology Bulletin*, *47*(9), 1390-1400.

Jiang, T., Chen, Z. ve Sedikides, C. (2020). Self-concept clarity lays the foundation for self-continuity: The restorative function of autobiographical memory. *Journal of Personality and Social Psychology*, *119*(4), 945-959.

Kara, D. ve Bohn, A. (2023). Personal future projections of immigrants: What is the effect of remembering the past? *Special Interest Conference on Narrative Identity: Insights from Research to Practice* [Poster Bildiri]. University of Lille.

Mathersul, D. C. ve Ruscio, A. M. (2020). Forecasting the future, remembering the past: Misrepresentations of daily emotional experience in generalized anxiety disorder and major depressive disorder. *Cognitive Therapy and Research*, *44*(1), 73-88.

McAdams, D. P. ve McLean, K. C. (2013). Narrative identity. *Current Directions in Psychological Science*, *22*(3), 233-238.

Nelson, K. ve Fivush, R. (2004). The emergence of autobiographical memory: A social cultural developmental theory. *Psychological Review*, *111*(2), 486-511.

Okuda, J., Fujii, T., Ohtake, H., Tsukiura, T., Tanji, K., Suzuki, K., ... ve Yamadori, A. (2003). Thinking of the future and past: The roles of the frontal pole and the medial temporal lobes. *Neuroimage*, *19*(4), 1369-1380.

Özbek, M., Bohn, A. ve Berntsen, D. (2020). Characteristics of personally important episodic memories, counterfactual thoughts, and future projections across age and culture. *Applied Cognitive Psychology*, *34*(5), 1020-1033.

Tulving, E. (1985). Memory and consciousness. *Canadian Psychology/Psychologie Canadienne*, *26*(1), 1-12.

Salgado, S. ve Berntsen, D. (2020). My future is brighter than yours: The positivity bias in episodic future thinking and future self-images. *Psychological Research*, *84*(7), 1829-1845.

Sedikides, C., Hong, E. K. ve Wildschut, T. (2023). Self-continuity. *Annual Review of Psychology*, *74*(1), 333-361.

Ünal, B. ve Besken, M. (2020). Blessedly forgetful and blissfully unaware: a positivity bias in memory for (re)constructions of imagined past and future events. *Memory*, *28*(7), 888-899.

Wilson, A. ve Ross, M. (2003). The identity function of autobiographical memory: Time is on our side. *Memory*, *11*(2), 137-149.

TİKSİNTİ VE DUYGUSAL BELLEK: AKADEMİK BİR DENEME

Sinem Söylemez*

Bu deneme yazısında tiksinti duygusuna ilişkin (en azından şimdilik) kanıtlanma ihtiyacı duymayan ama kanıtlardan yola çıkarak sahip olduğum fikirlere ve birikimlere yer verdim.[1] Doktora sürecimde ve sonrasında üzerine deneyler yürütmüş olmanın yanı sıra, bu duygu benim için kişisel bir merak, belki de bir gizem konusu diyebilirim. Bu yazıyı akademik bir metinden ayıran ve *deneme* niteliği kazandıran da bu öznelliktir. Ayrıca akademik metinlerde yer alan bilgilerin içerdiği katılık ve spesifiklik bu yazıların sadece sınırlı bir kesim tarafından okunmasına neden oluyor. Bu sebeple, bu yazı daha sade bir biçimde tiksinti duygusunu tanıtma ve bellek ile ilişkisini inceleme amacındadır. Bu amaçla ilk olarak tiksinti duygusu ele alınmış, devamında ise tiksinti ve bellek ilişkisi detaylandırılmıştır.

Tiksinti

Kısaca bir tanım yapacak olursak, tiksinti, patojenlerden kaçınma fonksiyonuna sahip olan temel bir duygudur. Aynı zamanda ahlaki, cinsel uzantıları olan karmaşık bir duygu olduğunu belirtmek gerekir. Kendisine has özellikleri olan tiksintinin en karakteristik özelliği *bulaşıcı* bir yapıya sahip olmasıdır. Daha açık bir ifadeyle, tiksinç nesne temas ettiği nesnelere tiksinti değeri kazandırmaktadır. Durum temasla da sınırlı kalmamakta, sırf tiksinç bir nesneye benzediği için hiçbir patojen içermemesine veya patojen içeren nesne ile temas etmemesine rağmen bazı nesneler de tiksinti uyandırabilmektedir. Örneğin, bazıları için jelimsi yapısından dolayı bamya yemeği yemek zordur ve bu sümüksü yapı aslında bamyanın kendi özünün patojen içermesi ile ilgili bir mesaj vermemektedir. Fakat söz konusu olan tiksinti olunca en küçük temaslar veya benzerlikler, aslında tamamen nötr, hatta pozitif yapıya sahip bir nesnenin *özünü bozabilmekte* ve tiksinç hâle getirmektedir. Belki siz de kendi deneyimlerinizden yola çıkarak bu tür örnekler bulabilirsiniz.

* Celal Bayar Üniversitesi, Psikoloji Bölümü, Dr. Öğr. Üyesi.

1 'Tiksinti'ye ilişkin literatür taramasının yer aldığı, sevgili hocam Doç. Dr. Aycan Kapucu ile kaleme aldığımız makaleye (Söylemez ve Kapucu, 2024b) şuradan ulaşabilirsiniz: *https://link.springer.com/article/10.1007/s10339-024-01180-6* (Son Görüntüleme Tarihi: 18.12.2024)

Diğer temel duygulardan (korku, mutluluk, öfke, şaşırma, üzüntü) farklı olarak tiksinti *insana özgü* bir duygu olarak değerlendirilmektedir. Eğer bu noktada, aklınıza, sevmediği bir yiyeceği kokladığı esnada kusma tepkisi veren kedi-köpek sahneleri geliyorsa hayvanların verdiği bu tepkilerin tiksinti değil, tiksintinin ilkel versiyonu olan *tat beğenmeme* olarak adlandırıldığını belirtmek isterim. Tat beğenmeme, tiksintinin köklendiği ve sonradan daha karmaşık bir hâl aldığı basit bir tepkidir. Bebekler beğenmedikleri veya bozulmuş bir yiyecek yediklerinde kusma tepkisi verirler, tıpkı örnek verdiğimiz kedi-köpek gibi. Söz konusu bebeğin Müslüman veya Hristiyan olması bu durum için bir farklılaşma yaratmayacaktır. Ama Müslüman ve Hristiyan iki yetişkin, domuz etine farklı tepkiler vereceklerdir. Aslında patojen bulaşının söz konusu olmadığı bu durumda (domuz eti yemek) Müslüman yetişkin domuz etine tiksinti tepkisi verecektir. Bu farklılık her iki yetişkinin de içinde yetiştiği kültürü özümsemesinin ve bu kültür içerisinde gerçekleşen farklı öğrenmelerinin sonucudur. Dolayısıyla bebek örneği tat beğenmeme konseptini, domuz eti örneği ise daha karmaşık bir süreci içeren tiksinti konseptini temsil etmektedir. Tiksinti öğrenmeleri bu bakımdan topluma ve kültüre duyarlıdır. Hayvanlardan, tıpkı bebekler gibi, Müslüman bir aileye üye oldukları için domuz etinden uzak durmasını bekleyemezsiniz. Hatta daha ileri giderek şunu da söyleyebiliriz: Müslüman bir yetişkin domuz şeklinde yapılmış normal (yumurta-şeker-un içerikli) bir pastaya bile tiksinti tepkisi verebilmektedir. Her ne kadar bunun normal bir pasta olduğunu bilse de gönül rahatlığıyla yiyemeyebilir. Çünkü, tiksinti düşünsel süreçleri içeren, bilinçli düşünceyle kolayca müdahale edilemeyen, karmaşık ve bu nedenle de insani bir yapının ürünüdür.

Tiksintinin insani değerinden bahsederken aklıma gelen şu çarpıcı örneği vermek isterim: Nazi subaylarla yapılan görüşmelerde onlara insan kıyım sürecinin detayları sorulmuş ve onlar da esirlerin zor koşullar altında artık psikolojik teslimiyet noktasına geldiklerini ve bazılarının tuvalet alışkanlıklarını terk ettiklerini belirtmişlerdir. İlginç olan nokta ise subayların kıyımlara tuvalet alışkanlığını bırakan esirlerle başladıklarını çünkü onları daha az insan olarak gördüklerini ifade etmiş olmalarıdır. Bu örnek, tiksinti duygusuna ilişkin bence birçok önemli bilgi içermektedir. Tiksinti ilgi çekici bir duygudur, çünkü insani bir değer katmaktadır diyebiliriz. Bununla ilgili olarak yine azınlıklara yönelik yürütülen dışlama politikalarına dikkat ederseniz, en çok tiksinti duygusu kullanılarak bu gruplar ötekileştirilmeye çalışılır. Öteki olan bu gruplar genellikle 'kötü kokarlar', 'yemek yemeyi bilmezler', 'hijyenine dikkat etmezler', 'sokakları kirletirler', 'kaba ve hatta çirkindirler'. Bu şekilde yürütülen kampanyalarla hedef kitlenin söz konusu kitleyi daha az insan olarak görmesi ve daha az empati kurması hedeflenir.

Tiksintiyi ilgi çekici yapan bir diğer nokta ise *sınırlar* çizen bir duygu olmasıdır. Tam bu noktada tiksintiye ilişkin temel, ahlaki ve cinsel olarak alt sınıflandırmaların yapıldığını belirtelim. Temel tiksinti çürümüş bir yiyeceğe, dışkıya yani patojen içermesi muhtemel nesnelere yönelik olarak ortaya çıkarken ahlaki tiksinti toplumsal olarak kabul edilmeyen durumlara (örn., ensest, tecavüz) ve cinsel tiksinti de cinsel birliktelik yaşama ihtimaliniz bulunan ama birlikte olmak istemediğiniz birine yönelik olarak ortaya çıkmaktadır. Bu kısa özetten sonra tiksintinin fiziksel ve psikolojik sınırlar çizerek istenmeyeni dışarıda tutan yapısını detaylandırabiliriz. Söz konusu bu duygu patojenlere, ahlaki olarak uygunsuz bulunan davranışlara ve cinsel birliktelik kurulmak istenmeyen partnerlere yönelik sınırlar yaratmakta, sonra da bu sınırları korumak için güçlü bir kaçınma motivasyonu tetiklemektedir. En son zehirlendiğiniz bir yemeği düşünün. Benzer şekilde, bir tecavüzcüyle tokalaşmak zorunda kaldığınızı veya hiç çekici bulmadığınız biriyle öpüştüğünüzü düşünün. Veyahut da sabah programlarında izlediğiniz hikâyeleri düşünün. Sanırım yüzünüz ekşidi bile. Hayali süreçlerinin dahi bu kadar güçlü etki yaratabildiği bu duygu fiziksel organizmayı zararlı patojenlerden ve bir benliğe sahip olan insanı da *sosyal* tehlikelerden koruyarak insanı (sosyal) hayatta tutmaya yarar. Sahip olduğumuz değerlere göre bizi sınırlarımız içerisinde tutan elektrikli tel sistemi gibi çalışır, aşılan sınırlar durumunda ise bizi katı şekilde uyarır.

Bahsettiğimiz gibi tiksinti fiziksel varlığınızı korumak için patojenlere karşı muhafızlık yaptığı gibi *sosyal benliğinize* ve hatta yavrularınıza aktaracağınız *genlerinize* de muhafızlık yapmaktadır. Şimdi tiksintinin sosyal benlik sahibi insanı koruyan yapısının ne şekilde işlediğini derinleştirelim, çünkü işler bu kısımda daha ilgi çekici bir hâl alıyor. Bu noktada utanç duygusuna bir giriş yapalım.

Utanç, olumsuz bir durum sonucunda kişinin benliğini hatalı bulması ile ilişkili olan ve “ben kötüyüm” bilişi ile yerin dibine girmek, kaçıp kurtulmak ve yok olmak motivasyonları yaratan bir duygudur (derleme için bkz. Söylemez ve ark., 2018). Utanç bilişsel süreçleri sekteye uğratmakta ve daha başka acı verici etkilere yol açabilmektedir. Utancın bu denli acı verici olmasının nedenini Lewis (1971) şöyle açıklamıştır: Utanç durumunda hatalı, kusurlu görülen benliktir ve bu benliği değerlendirmesi, onarması gereken de yine buradaki kusurlu benliktir. Dolayısıyla utanç durumunda bir benlik bölünmesi ortaya çıkmaktadır ve bu da olumsuz durumu kişi için içinden çıkılamaz bir hâle getirmektedir. Evinizi temizlemek istediğinizi ama temizlik suyunun kirli olduğunu düşünün, temizlik kolay olmayacaktır. Utanca değinmemizin nedeni utancın bazı araştırmacılar tarafından aynı zamanda *öz-tiksinti* olarak değerlendirilmesidir (Terrizzi ve Shook, 2020). Utanca öz-tiksinti denilmesini Lewis’in bahsettiğimiz açıklaması ile anlamlandırmak daha kolaydır. Tiksintinin sınırlara

ilişkin bir duygu olduğu iddiamızı düşünürsek benliğe, öze yönelik bir sınır koyarak benliği korumak elbette acı verici olacaktır. *Burada bulaşın kaynağı zaten benliktir*. Travmatik deneyimlerden sonra kişilerin utanç ve tiksinti duygularını sıkça raporladıkları görülmektedir (Jones ve ark., 2020). Yaşanan bu olumsuz deneyim kendimize yönelik inşa ettiğimiz sınırların aşılmasına, benliğimize yönelik sahip olduğumuz öz algısının zarar görmesine neden olabilmektedir. Tiksintinin aynı zamanda özü bozan, *kötüyü* bulaştıran bir karakteristiğe sahip olduğu göz önünde bulundurularak bu gibi durumlarda hasar görmüş benliğin onarımı yapılmaya çalışılmalıdır. Dolayısıyla, kişilerin bu deneyimlerinin yapısını kavrayabilmek, bu duyguların ortaya çıkardığı bilişsel süreçlerin anlaşılması ile mümkün olacaktır. Travmatik bir deneyimden sonra kişilerin kendiliklerine yönelik sınırlarının belirginleştirilmeye çalışılması ve bu sınırlar onarıldıktan sonra olumsuz deneyimlerle baş edilmesi müdahale aşamasında olumlu sonuçların alınmasına katkı sağlayabilir.

Son olarak, cinsel tiksintinin işlevini ise genlerimizin muhafızlığı olarak özetlemek yanlış olmayacaktır. Bu konuda verilen bariz örneklerden biri *ensest*tir. Her sağlıklı birey ensesti tiksinç bir durum olarak tanımlayacaktır. Ahlaki boyutunun dışında enseste duyulan tiksinti sağlıklı yavruların elde edilmesine hizmet etmektedir. Şu nokta önemlidir: Her ne kadar tiksintiye ilişkin ayrımlar yapılsa da aslında tiksintinin alt türleri birbirinden bağımsız değildir. Örneğin, cinsel tiksinti aynı zamanda ahlaki tiksinti ve patojen tiksintisi ile eş zamanlı ortaya çıkabilmektedir. Nihayetinde cinsel birleşme sırasında birçok patojenin transferi söz konusudur ve toplumda cinsel yaşama ilişkin birçok kural bulunmaktadır.

Duygusal Bellek ve Tiksinti

Fiziksel ve psikolojik bir muhafız olarak tanımladığımız tiksinti duygusu "bellekte" ne şekilde işlenmektedir? Tiksinti deneyimleri diğer duygu deneyimlerine göre daha farklı mı hatırlanmaktadır? Bu soruları yanıtlamak için önce duygu ve bellek ilişkisine bir göz atalım.

Evrimsel süreçte duygular, organizmayı hayatta tutmak için ortaya çıkmış biyolojik silahlardır. Önemli olaylara hızlı ve etkili tepkilerin verilmesini sağlayan duygular çeşitlidir ve her duygunun hizmet ettiği işlevler farklıdır. Korku organizmayı tehlikelerden, tiksinti patojenlerden korurken mutluluk organizmaya neyi daha fazla yapması gerektiği yönünde bilgi verir. Duygular bilişsel süreçler üzerinde etkin söz sahibidir. Duyguya yönelik özelleşmiş beyin alanı olan amigdala, duygusal bir deneyim sırasında hızla aktive olarak beyinde gerçekleşen diğer süreçleri de etkiler (Klüver ve Bucy, 1937). Amigdala aktivasyonu beyne o sırada gerçekleşen olayın önemli olduğu ve daha iyi işlenmesi gerektiği yönünde sinyal verir. Bu sayede önemli olaylar bilişte belirgin hâle getirilerek hayatta kalma başarısı artırılmaya çalışılır. Bununla birlikte evrim dürüst, gerçeğe bağlı

organizmalar yaratma hedefinde değildir. Daha ziyade hayatta kalma uğruna her şeyin mübah olduğu düsturuyla işleyen bir sistem hedefindedir. Bu uğurda gerçeklerin saptırılması gerekiyorsa bunu seve seve yapacaktır. LeDoux (1996) duygusal deneyimlerin amigdalaya doğru iki ayrı yolak izlediğini ve bunlardan birinin bilinçli süreçlerden sorumlu korteksten geçerken diğerinin buraya uğramadan kestirme bir şekilde amigdalaya ulaştığını belirtir. LeDoux bu ikinci yolu *hızlı ve kirli yol* diye adlandırmıştır. Kestirme olduğu için hızlıdır ama bilince uğramadığı için burada neler olduğu bilinmez. Bu yüzden de kirlidir. Dolayısıyla duygusal deneyimlere ilişkin bilişsel deneyimlerin doğruluğu şaibelidir.

Duygusal deneyimler bellekte de ayrıcalıklı işlenmektedir ve diğer birçok deneyim arasından öne çıkarak daha kolaylıkla hatırlanabilir. Terfi aldığınız günü, istediğiniz bölümü kazandığınızı öğrendiğiniz ânı diğer sıradan günlere kıyasla daha canlı şekilde hatırlarsınız. Bununla birlikte, yapılan çalışmalar (Boğa ve ark., 2021; Dougal ve Rotello, 2007; Kapucu ve ark., 2008; Söylemez ve ark., 2021) kişilerin bu duygusal deneyimleri doğru hatırladıklarına yönelik yüksek öz güvene sahip olsalar da aslında birçok detayı yanlış ve yanlı şekilde hatırladıklarını göstermektedir. Özellikle görgü tanıklığı vakalarında bu durum önem arz etmektedir; çünkü tanıklar emin olsalar da olayın duygusal yükü belleklerini çoktan yanıltmış olabilir (Loftus ve Palmer, 1974). Diğer bir ifadeyle, bilişimizde meydana gelen birçok yanılsamadan belleğimiz de muaf değildir ve işin içine duygu girdiğinde, zihnin blöfüne aldanmak çok daha kolaydır. Özetle, duygular belleği yönlendirerek bazı anıların öne çıkmasına neden olur ve bunu yaparken doğru hatırlama yönünde güven verse de bu çoğunlukla içi boş bir vaattir.

Birçok görevi üstlenen, müdahale edilmesi zor ve inatçı olan tiksinti duygusunun bellek söz konusu olduğunda da farkını ortaya koyduğunu tahmin edebiliriz: *Garcia Etkisi* (Garcia ve Koelling, 1967) olarak bilinen yiyecek kaçınması, tiksintinin bellek üzerindeki etkisini betimlemekte bize yardımcı olabilir. Öğrenme teorilerine güçlü bir muhalefet oluşturan, tat kaçınması olarak da bilinen bu kuram, tek bir deneme ile bile öğrenmelerin güçlü bir şekilde ortaya çıktığını ve sönmeye karşı direnç gösterdiğini ortaya koyuyordu. Yani tat kaçınması, öğrenmeleri hem daha hızlı gerçekleşiyordu hem de bellekte daha güçlü hâle getiriyordu. Dolayısıyla Garcia Etkisinin ortaya konması ile tiksinti hem öğrenme hem de bellek literatüründe kendisine has birer parantez açtı.

Bilişsel açıdan duyguların incelenmesi nispeten yeni bir çalışma alanıdır, ancak tiksinti üzerine yapılan araştırmalar daha da yakın tarihlidir. Çok da uzak olmayan bir tarihe kadar tiksintinin bir duygu olarak değerlendirilip değerlendirilemeyeceği bile tartışma konusuydu. Örneğin, Royzman ve Sabini'ye (2001) göre tiksinti

bilişsel sistemlerin değerlendirmesi sonucu değil, daha ziyade bir dürtü veya refleks olarak ortaya çıkmaktadır. Öte yandan tiksinti son yıllarda bilişsel çalışmalarda sıkça üzerinde durulan bir konu hâline gelmiştir. Bu duygunun resim, video gibi uyaranlar kullanılarak diğer duygulara kıyasla laboratuvarda daha kolay uyandırılması da alınan sonuçların daha başarılı olmasını sağlamaktadır. Bellek çalışmalarına baktığımızda da (Boğa ve ark., 2021; Chapman ve ark., 2013; Matson ve ark., 2024; Schienle ve ark., 2021; Söylemez ve Kapucu, 2024a) bu konunun çok eskiye dayanmadığı ama gittikçe daha çok çalışılan bir alan hâline geldiği görülmektedir.

Tiksinti ve Duygusal Bellek Üzerine Güncel Bazı Araştırmalar

Tiksintiye ilişkin olarak son yıllarda yapılan bellek çalışmaları da tiksintinin bellekte daha kalıcı olduğunu ve bellekte yanlılıklara yol açarak olası riskleri engellemek amacıyla belleği yönlendirdiğini göstermektedir (Boğa ve ark., 2021; Chapman ve ark., 2013; Schienle ve ark., 2021; Söylemez ve Kapucu, 2024a). Bu yönlendirme tiksinti içerikli uyaranların hem daha doğru hem de daha yanlı hatırlanması şeklinde görülmektedir. Yani katılımcılar aslında deney sırasında öğrenme aşamasında maruz kalmadıkları tiksinti uyaranlarını daha önce gördükleri yönünde yanlış yanıtlar verme eğilimi göstermişlerdir. Daha açık bir ifadeyle, evhamlı olarak nitelendirdiğimiz bu duygu belleği yönlendirmektedir ve bir nesnenin patojen içerdiği yönünde küçük belirsizlikler yaşadığımız sırada kararımız *'evet içeriyor'* tarafına kaymaktadır. Araştırmalarda öne çıkan bir diğer bulgu da tiksintinin bellekteki avantajının hemen yapılan testlerde ortaya çıkmayabiliyorken, kodlama aşaması ile bellek testi arasına daha uzun zaman girdiğinde belirgin hâle geldiğidir. Bu araştırmalarda tiksintinin bellek avantajı, 10 dakika sonrasındaki hatırlamada ortaya çıkmazken (Chapman ve ark., 2013), 45 dakika ve 1-3 hafta gibi daha uzun sürelerde belirginleşmektedir (Boğa ve ark., 2021; Chapman, 2018).

Tiksintinin gözle görülemeyen patojenlere karşı savaştığının ve bu nedenle de bellekte avantaja sahip olduğunun ve belleğin evhamlı davrandığının altını çizdik. Tiksintinin bellek ile ilişkisini incelerken işleri biraz daha ilgi çekici hâle getirelim ve bu duygunun spesifik bir özelliğinin bulaşıcılık olduğunu da göz önünde bulunduralım. Bu durumda tiksinti ile ilişkilendirilmiş uyaranlar bellekte nasıl işlenir? Tiksintinin bulaşıcılık özelliği nedeniyle nötr uyaranlara bile uzun sürelerde bellek avantajı sağlayabileceği iddia edilmektedir (Chapman ve ark., 2013). Ancak, tiksinti ile ilişkilendirilmiş nötr uyaranlar üzerine yapılan çalışmalar sınırlıdır. Bu yönde yapılan bir çalışmada Fernandes ve arkadaşları (2021), kirli ellerde sunulan nötr nesnelerin daha iyi hatırlandığını bulmuştur. Bir diğer çalışmada ise Bonin ve arkadaşları (2019) patojen riskinin belleği

güçlendirdiğini göstermiştir. Bu konuyu genişletmek amacıyla yürüttüğüm doktora tezimde de tiksinti ile eşleşmiş nötr uyaranların bellekte ayrıcalıklı hâle geldiğini bir dizi deney ile ortaya koyduk (Söylemez ve Kapucu, 2024a). Hem tiksinti içerikli hem de tiksinti ile eşleştirilmiş nesnelerin bellekte avantajlı hâle gelmesi ve bu avantajın zaman geçtikçe belirginleşmesi bu duygunun insan yaşamı için adaptif önemini desteklemektedir.

Sonuç Yerine

Tiksinti temel olduğu kadar karmaşık bir duygudur. Bilişsel psikoloji alanında son yıllarda daha fazla üzerinde durulan bu duygunun sahip olduğu yapının ve karakteristiklerinin anlaşılması psikolojinin diğer alanlarında da karşılık bulacaktır. Bu duygunun evrimsel değeri bellek süreçlerinde de karşımıza çıkmakta ve gözle görülemeyen yabancıya karşı fiziksel yapımızı, sosyal benliğimizi ve hatta aktaracağımız genleri koruyacak şekilde işlemektedir. Umuyorum ki bu yazı tiksinti duygusuna ilgi duyan okuyucu için bilgilendirici ve merak uyandırıcı bir kaynak görevi görür. Nitekim bu duygunun bilişsel, davranışsal ve sosyal anlamda bize yol gösterecek birçok bilgiye sahip olduğu inancındayım.

Kaynaklar

Allport, G. W. (1954). *The nature of prejudice.* Addison-Wesley.

Antonsich, M., (2010). Searching for belonging-an analytical framework. *Geography Compass, 4*(6), 644-659.

Astor, A. (2016). Social position and place-protective action in a new immigration context: Understanding anti-mosque campaigns in Catalonia. *International Migration Review, 50*(1), 95-132.

Berry, J. W. (1997). Immigration, acculturation, and adaptation. *Applied Psychology: An International Review, 46*, 5-68.

Bettin, C. (2011). The role of the holy place in memory and nostalgia: the immigration of Italian Jews to Israel before and after WWII. *Forum Italicum* (Vol. 45, No. 2) içinde (ss. 357-372). Sage Publications.

Bilgin, N. (2011). Sosyal düşüncede kent kimliği. *İdealkent, 2*(3), 20-47.

Bowlby, J. (1973). *Attachment and loss: Separation, anxiety and anger* (Vol.II). The Hogarth Press and the Institute af Psycho-Analysis, 1-429.

Conway, M. A., Singer, J. A. ve Tagini, A. (2004). The self and autobiographical memory: Correspondence and coherence. *Social cognition,* 22(5: Special issue), 491-529.

Gülgöz, S. (2018). Otobiyografik bellek: Tanımı ve temel kavramlar. S. Gülgöz, B. Ece ve S. Öner (Ed.), *Hayatı hatırlamak: Otobiyografik belleğe bilimsel yaklaşımlar* içinde (ss 13-26). Koç Üniversitesi Yayınları.

Güven, S. (2021). Mekândaki diller: Misafirlik ve yerleşiklik arasında göçmenler. S. Güven ve G. Tekdemir (Ed.), *Bireyden topluma: Kent*

ve dil ilişkisi üzerine içinde (ss, 125-141). İstanbul Üniversitesi Yayınları.

Haslam, S. A., Reicher, S. D. ve Platow, M. J. (2011). *The new psychology of leadership: Identity, influence and power*. Psychology Press.

Hewstone, M. (2009). Living apart, living together? The role of intergroup contact in social integration. *Proceedings of the British Academy*, 162, 243-300.

Hornsey, M. J. (2008). Social identity theory and self-categorization theory: A historical review. *Social and Personality Psychology Compass*, *2*(1), 204-222.

Johnston, R. J. Gregory, D. ve Smith, D.M. (2001). *The dictionary of human geography*. Blackwell.

Kağıtçıbaşı, Ç. (1999). *Yeni insan ve insanlar*. Evrim Yayınevi.

Knez, I. (2006). Autobiographical memories for places. *Memory*, *14*(3), 359-377.

Knez, I. (2014). Place and the self: An autobiographical memory synthesis. *Philosophical Psychology,* 27(2), 164-192.

Mäkinen, V., Liebkind, K., Jasinskaja-Lahti, I. ve Renvik, T. A. (2019). A teacher-led vicarious contact intervention in culturally mixed classrooms with in-and outgroup role models of intergroup friendship. *Journal of School Psychology*, *75,* 27-40.

Nicolais, C., Perry, J. M., Modesti, C., Talamo, A. ve Nicolais, G. (2021). At Home: Place Attachment and Identity in an Italian Refugee Sample. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, *18*(16), 8273.

Pettigrew, T. F. (1998). Intergroup contact theory. *Annual Review of Psychology*, 49, 65-85.

Proshansky HM (1978) City and self-identity. *Environment and Behavior 10,* 147-169.

Rousseau, J. J. ve Günyol, V. (2007). *Toplum sözleşmesi.* Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Tajfel, H. ve Turner, J.C. (1985): The social identity theory of intergroup conflict. W. G. Auistin ve S. Worchel (Ed.), *Social psychology of intergroup relations* içinde (ss.7-24). Brooks/ole.

Taylor, C. (1996). *Çokkültürcülük*. Yapı Kredi Yayınları.

Tchoukaleyska, R. (2016). Public space and memories of migration: Erasing diversity through urban redevelopment in France. *Social & Cultural Geography*, *17*(8), 1101-119.

Turner, J. C., Hogg, M., Oakes, P., Reicher, S. ve Wetherell, M. (1987). Rediscovering the social group: A self-categorization theory. *American Journal of Sociology, 94*(6) 1514-1516.

BELLEK ARAŞTIRMACILARIYLA SÖYLEŞİLER

Hazırlayan:

Beril Sercem Şengül*

Söyleşi I ● H. İlyas Göz**

Bu söyleşi, yazılı olarak gerçekleştirilmiştir.

Bellek konusunda kendi çalışmalarınızdan bahsedebilir misiniz?

Şimdiye kadar bellek yanılması (*false memory*) konusunda çalıştım ama yakınlarda Türkçeye yönlendirilmiş unutma (*directed forgetting*) olarak çevrilen ve en az bellek yanılması kadar merak uyandıran bir konuya yöneldim: Deneysel yöntemle "Unut!" dediğimiz uyarımlar, "Hatırla!" dediğimiz uyarımlardan daha az anımsanıyor. Yani, "unutmak istediklerimizi unutuyoruz" gibi görünüyor; peki, sahiden de öyle mi? Bu olasılık, "nahoş anıların isteğe bağlı unutulması" gibi bin renkli bir umuda kapıları ardına kadar açıyor. İşte yönlendirilmiş unutmanın asıl çekiciliği, bu şekilde, belleği kontrol edebileceğimiz izlenimi vermesinden ileri geliyor. Bu olgunun açıklamalarından birisinin isminin de "İnhibisyon hipotezi" (Bjork, 1989) olmasının nedeni tam olarak budur: "İstiyoruz ve nahoş anılarımızın aklımıza gelmesini engelliyoruz!" Çok keyifli tabi ama en sıradan günlük deneyimlerimiz bile bu hayalimize hiç uymuyor: Mutlaka aklımızda tutmak istediğimiz birçok şeyi unutmaya engel olamıyoruz ama aklımızda tutmaya hiç niyet etmediğimiz bazı çok gereksiz ayrıntılar aklımızda kalıyor; bu nasıl mümkün olabiliyor? Bunun en zahmetsiz ama aynı zamanda en ikna edici açıklaması şu olabilir: Belleğimiz bizim düşündüğümüz gibi değil, tersine, bizim henüz anlamaya çok uzak olduğumuz bir şekilde çalışıyor; yani, onun çalışma prensiplerini keşfetmeye henüz yaklaşamadık. Bunu söylemekle belleğin unutma işlevi olduğunu inkâr etmiyorum; benim söylediğim, bu işlemin yönergeyle (niyetle) ilişkisinin olduğuna dair bulguların ve açıklamaların zayıflığıdır. Nahoş anıların unutulduğunu bildiğimiz bir tek olgu var (Freudyen anlamda bilinçaltına itme) ama bilinçaltına itme işlemi *bilinç dışı* bir işlemdir (klinik psikologlar ve bilişsel psikologlar dâhil birçok meslektaşımızın gayet rahat birbirinin yerine kullandığı apayrı iki kavram); yani kişinin

* Üsküdar Üniversitesi, Psikoloji Bölümü, Arş. Gör.
** Üsküdar Üniversitesi, Psikoloji Bölümü, Prof. Dr.

isteğiyle olması bir yana, tam tersine, kişinin bu itme işleminden haberi bile yoktur; yani, isteyerek unutmayla (yönlendirilmiş unutma ile) arasında duvar var, nicelik değil, nitelik farkı var. Oysa yönlendirilmiş unutma olgusunun çok daha basit bir tekrar farkından (selective rehearsal) kaynaklanıyor olabileceğini (MacLeod, 1975) kuvvetle düşündüren yerleşik (*established*) bulgular var: *İşleme seviyeleri*yle (Craik ve Lockhart, 1972), dizideki yer etkisi (*serial position effect*) olguları (örn., Robinson ve Brown, 1926) bu çok daha sade açıklamayı destekliyor (Occam'ın usturası). "Hatırla" veya "unut" yönergelerinin etkisini bu kadar kolay açıklayabilme olanağını ve olasılığını bertaraf edemeden bir de bağlam değişikliği gibi yeni bir açıklamayla gayet güzel zaman geçiriyoruz (Sahakyan ve Kelley, 2002). Benim, doktora öğrencilerimle birlikte yakınlarda başlattığım birkaç araştırmamın amacı işte bu kodlama farklılığı açıklamasını test etmektir; mademki araştırmada öncelik daima mevcut açıklamaların sınırlarına varmaktır o zaman bu ilkenin gereği de yapılmalıdır. Bu temel ilkeyi gözden kaçırıp ses getirecek "Flaş" mekanizmalar elde etme hevesimize yenilirsek daha yakınlarda flaş anı (*flashbulb memory*, Brown ve Kulik, 1977) ile yaşadığımız hayal kırıklığını tekrar tekrar yaşamaktan kurtulamayız (bkz., McCloskey ve ark., 1988).

Size göre bilişsel psikoloji alanında bellek çalışmalarının en zayıf ve en güçlü yanları nelerdir? Bu açıdan Türkiye'de dünden bugüne neler değişti?

Hem güçlü hem de zayıf yönünü aynı değişken açısından açıklamayı seçiyorum ki bu değişkenin ne kadar önemli olduğunu hatta bellek (genel olarak da zihin) araştırmalarındaki başarının (ve başarısızlığın) belirleyicisi olduğunu en öne çıkarabileyim: *Kontrol*.

Bellek araştırmalarının hem en güçlü hem de en zayıf yönlerinden birisi değişimlenen değişken(ler)in dışında ama sonuçların iç geçerliğini düşürebilecek faktörlerin etkisini en aza indirecek önlemlerin alınmasıyla ilgilidir. Kısaca "kontrol" dediğimiz bu önlemleri almada bellek araştırmaları başı çekmektedir çünkü daha 1885 yılında Hermann Ebbinghaus unutma konusunu deneysel olarak araştırmıştır. Yani belleğin deneysel araştırmalarının yaklaşık 140 yıllık bir geçmişi vardır. İşte bellek araştırmalarının güçlü yanı bir bakıma bu uzun kontrol geçmişiyle ilişkilidir. Ebbinghaus deneysel bellek araştırmalarında dahiyane bir kontrol yöntemi kullanmıştır: Anlamsız heceler. Psikoloji alanında deney tasarlayan her araştırmacının önündeki en yüksek engel, bulgularının geçerlik düzeyini belirleyen kontroldür. Ebbinghaus bu "Gordion düğümü"nü, anlamsız heceler kullanarak tek hamlede çözmüştür; artık materyalin çağrışım gücü ortadan kalkmıştır. Anlamsız heceler, bellek alanında çalışan hemen her araştırmacının imrendiği bir yaratıcılığın ürünüdür. Deneylerini tek kişi (kendisi) üzerinde yapmış olması ise, bulgularının geçerliğini düşürmek bir yana, daha da yükseltmiş, bellek deneylerinde sonuçları etkilediği iyi bilinen (örn.,

Alavez, 2016) ve seçkisiz atamayla aştığımızı varsaydığımız bireysel farkları ortadan kaldırmıştır (Daha B. F. Skinner'in "Geçerlik açısından bin denekten birer veri almaktansa bir denekten bin veri almak daha iyidir" demesine yaklaşık 70 yıl var). Ebbinghaus'un bellek alanında elde ettiği bulguların günümüzde hâlâ takdir edilmesinin (örn., Murre ve Chessa, 2023) temelinde işte bu yüksek düzeyde kontrol vardır.

Öte yandan, bellek araştırmalarının en zayıf yönü de yine bu kontrol yeteneğindeki sınırlılıktır. Sonraki yıllarda belleği etkilediği bilinen deney materyalinin çeşitli özelliklerine ait normlar oluşturulmuş ve araştırmacıların kullanımına sunulmuş olsa da (örn., Kucera ve Francis, 1967; Tekcan ve Göz, 2005; Thorndike ve Lorge, 1944; Yüvrük ve ark., 2019) bu sorun hâlâ ilk sıradadır. Aynı materyali aynı koşullarda farklı deneklere sunuyoruz ve sanki o denekler aynı kişilermiş gibi işlem yapıyoruz. Oysa 50 öğrenci aynı konuyu aynı kişiden ve aynı koşullarda dinlediği halde, açık uçlu bir sınavda her birisinin farklı cevaplar vermesini olağan karşılıyoruz. Olağan karşılayacağız çünkü o 50 öğrencinin zihinsel kapasitesi, konuya dair önceki bilgileri, o andaki bedensel koşulları (aç, yorgun, uykusuz ...), duygu durumları (kaygılı, mutlu, öfkeli ...) ... farklıdır. Ve öğretim üyesinin kullandığı her bir ifadenin ve hatta her bir kelimenin her bir öğrencide yol açtığı zihinsel ve duygusal çağrışımlar başka başkadır. Bunu gayet iyi bildiğimiz hâlde deneyde farklı katılımcıların aynı materyali aynı şekilde işlediğini (proseslediğini) varsayıyoruz. Yansız atama yapınca, normal dağılım bulunca, aynı materyali ve prosedürü kullanınca kontrol sağladığımıza inanıyoruz ama bence temel sorun gözümüzün önünde cevap bekliyor: Katılımcı örneğin, araştırmacının verdiği ipucunun uyandırdığı bilemediğimiz sayıdaki ve nitelikteki anıları arasından neden bir başka anısını değil de *o anıyı* seçti? Aynı ipucunu vermiş olmak, bu sorunun cevabı gibi görünmüyor çünkü aynı ipucunun farklı kişilerde ve aynı kişide farklı zamanlarda farklı çağrışımlara yol açarak farklı anılara götüreceğini günlük deneyimlerimizden dahi biliyoruz. Yine aynı yere geliyoruz: "Betimleme ile açıklama arasında bağlantı kurulmalıdır" (Barrett, 2009). Bunları söylerken elbette kullandığımız yöntemleri küçümsemiyorum. Ben kaynağını bulamadım ama Yılmaz Özakpınar'dan defalarca duydum: "Hiçbir bilimsel araştırma, mümkün olanı yapmış olmakla suçlanamaz." Bugünkü deney tekniklerimiz bu kadarına izin veriyor. Ben sadece, bana yöneltilen sorunun gereğini yapıyorum ve bellek alanındaki araştırmaların henüz üstesinden gelemediği en temel zayıflığı işaret ediyorum.

Bu söylediklerimi, yani bellek araştırmalarının güçlü ve zayıf yönlerini spesifik bir örnek üzerinde daha kolay görebiliriz. Bellek yanılmaları, bellek araştırmaları içinde önemli bir yer tutar çünkü teorik açıdan araştırmacıları zorladığı gibi uygulama alanında da (adlî alanda) önemli sonuçlar doğurmaktadır. Bellek araştırmacıları bellek yanılmalarını araştırmak için güçlü bir

deney tekniği geliştirmiştir: Deese-Roediger-McDermott (DRM) tekniği. Bu teknikte katılımcı, kendisine sunulan kelime listesinde olmayan bir kelimeyi listede gördüğünü iddia eder. Örneğin, *döviz, maaş, banka, cüzdan*, ... gibi bir kelime listesini dinledikten sonra, aklında kalanları söylerken listede olmadığı hâlde *para* kelimesinin de listede olduğunu hatırlayabilmektedir (!) (Roediger ve McDermott, 1995). Benzer şekilde, kendisine slayt veya video olarak sunulan bir trafik kazası olayında DUR levhası görmüş olduğu halde YOL VER levhası gördüğünü iddia edebilmektedir (Loftus, 1979; Loftus ve ark., 1978). Yani bellek araştırmacıları katılımcılarda bellek yanılması doğurmada çok başarılıdır. Bu çok iyi ama sıra bu bulguları, yani bellek yanılmalarını doğuran mekanizmayı açıklayacak teorilere gelince (örn., yapısalcılık, Bartlett, 1932; kaynak izleme, Johnson ve ark., 1993; bulanık iz teorisi, Reyna ve Brainerd, 1995) başarının yerini tatminsizlik alıyor. Neden? Çünkü bu teorilerin her birisi bulguların bazılarını açıklarken diğerleri için sessiz kalıyor. Oysa kapsayıcı bir bellek teorisinin "Bu yanlış anılar nasıl ortaya çıkıyor?" sorusunun (Reyna ve Lloyd, 1997) cevabını verebilmesi beklenir. Aynı durumu, yönlendirilmiş unutma olgusunda da görüyoruz. Bu olguyu doğuran mekanizmaları açıklamak için en az üç teori çıkıyor karşımıza (seçici tekrar, Bjork, 1970; geri getirme bastırma, Geiselman ve ark., 1983; context change hypothesis, Sahakyan ve Kelley, 2002). Yaklaşık 40 yılda bu üç teoriyi kapsayacak nitelikte bir teorinin ortaya çıkamamış olması veya birinden birinin elenememiş olması da bellek araştırmalarının bir zayıflığı olarak görülmelidir. Steve Stewart-Williams (2018) tıpkı doğal seçilim gibi bir kültürel seçimin de olduğunu, bu seçilimin bilimi de kapsadığını öne sürerek zayıf (açıklama gücü düşük) teorilerin elendiğini, güçlü teorilerin ise kaldığını söylüyor. Böyle bir pencereden bakılırsa denilebilir ki yukarıda bahsettiğimiz ve halen gündemde olan bellek teorileri, birbirlerini elemeyi başaramamış zayıf teorilerdir; bu da bellek araştırmalarının zayıflıklarından bir diğeridir.

Sizce bellek çalışmaları insan deneyim ve davranışını anlama konusunda günümüzde nasıl bir yere sahiptir?

"Bellek, tüm diğer bilişsel süreçlerin temelindeki süreçtir" dersek mübalağa etmiş olmayız. En temel bilişsel süreçler olan algı ve dikkat, belleğin "güdümünde" işler. Neredeyse sınırsız sayıda olan iç ve dış uyarımlar arasından hangisini seçeceğimizi (hangisine dikkat edeceğimizi) ve o uyarımı nasıl yorumlayacağımızı, hayatta kalmayı destekleyen doğuştan eğilimleri saymazsak, geçmiş deneyimlerimiz, yani belleğimiz belirler. Bu o kadar böyledir ki gözümüzün gördüğüne değil de belleğimizin (deneyimlerimizin) bize söylediklerine inanırız: Bir sergide ya da bir kitapta gördüğümüz bir resimdeki tüm ögelerin retinamıza düşen görüntüleri eşit uzaklıkta olduğu halde biz gayet güzel ve hiç yadırgamadan kimisini uzakta kimisini ise yakında algılarız. Böyle bakınca, gerçek hayatımıza illüzyonların hâkim

olduğunu bile söyleyebiliriz ki bu, uyum için zorunludur. İşte bu uyumu mümkün kılan mekanizmanın temelinde belleğimiz (geçmiş deneyimlerimiz) vardır.

Bellek ile zekâ arasındaki ilişki ise neredeyse "eğlenceli"dir. O kadar ki bellek uzamı (*memory span*) ile IQ puanı arasındaki korelasyonun çok yüksek (.90'ın üzerinde) olması yüzünden birçok psikolog bu testi bir bellek testi olarak kabul etmez (Parkin, 1997). Bu ne anlama gelir? Bellek ile IQ adını verdiğimiz kapasite, birbirinden bağımsız işlevler değildir. Türkçesini de söyleyelim: Bir insanın IQ puanı yüksek ise onun güçlü bir belleği olduğunu ve tersini, söyleyebiliriz. Tabi bu korelasyondan haberi olmayanların rahatlıkla "Benim belleğim çok iyi değil" dediklerine de hepimiz tanık olmuşuzdur. Sonuç: Zekâ bir "dinamo", bellek ise bir "çuval" değildir; belleğe kayıt yapmak (kodlamak) için gerekli olan zihinsel kapasite, bir banka soygunu planlamak için gerekli olandan daha az değildir; aksi takdirde, hatırlama (bulup-çıkarma) başarısız olur. Zihinsel kapasitesi yüksek olanların belleğinin de güçlü olmasının nedeni budur. Aynı korelasyondan habersiz olanlar ezberlemeyi de küçümser. Oysa ezberlemek, özellikle anlamı bilinmeyen materyali ezberlemek en üst düzeyde bir zihinsel beceri (IQ) gerektirir. Anlamını bilmeden yüzlerce ve binlerce sözcüğü okuma esnasında belirlenen ipuçlarıyla birbirine bağlamak, istenildiği zaman ise aynı ipuçlarını kullanarak kodlama aşamasında kurulmuş olan o bağlantılara tekrar erişmek (anımsamak) "zekâ" dediğimiz kapasite ile yapılmaz da ne ile yapılır? Bu çerçevede, logaritma cetvelini ezberleme ile Antwerp soygununu (2003 yılında yapılmış olan dünyanın en büyük elmas soygunu) planlamanın aynı zihinsel kapasiteyi kullandığını söyleyebiliriz.

Belleğin algı-dikkat ve zekâ ile olan bu bağlantısı, diğer bilişsel işlevler için de geçerlidir. Bu nedenle diyebiliriz ki belleğin işleyiş prensiplerini keşfetmeyi başaran araştırmalar, genel olarak insan bilişinin nasıl işlediğine dair sansasyonel gelişmelere yol açacaktır.

Kültür ve duygu gibi faktörlerin bellek süreçlerindeki etkisini nasıl değerlendiriyorsunuz?

Bu konudaki en iyi bilinen örneklerden birisi, birinci soruda bahsettiğim Bartlett'in (1932) araştırmasıdır; bellek, kodlarken ve saklarken ve elbette bulup çıkarırken "şema"lardan etkileniyor. Şema ise doğrudan içinde şekillendiğimiz kültürün oluşturduğu bir zihinsel yapıdır. Ve Bartlett'in deneylerinde, örneğin, yaşadığı koşullarda (kültürde) "fok" veya "kano" olmayan birisi hikâyede geçen bu iki sözcüğü, hiç farkında olmadan, belleğinde "balık" ve "kayık" olarak kodlamış ve saklamıştır. Kültürün belleğe olan etkilerinden bir diğeri de "İlk Anı Yaşı" adı verilen olgu ile gösterilmiştir: Bireyci (individüalist) toplumlarda insanların anımsayabildikleri en eski anı yaşı, toplumcu (kolektivist) toplumlardan bir yaş daha erkendir (örn., Göz ve ark., 2017; Wang, 2006). Kültürel faktörlerin genel olarak psikoloji araştırmalarındaki özel olarak ise bellek alanındaki

bulguları etkilediği düşüncesi WEIRD (*western, educated, industrialized, rich, and democratic*) çerçevesindeki tartışmalarda kolaylıkla görülebilir (örn., Henrich ve ark.,2010; Hwang, 2023). Tartışmaların ekseni, psikoloji alanında yayımlanmış olan bulguların, ağırlıklı olarak WEIRD toplumlarından elde edildiği için, geçerliğinin tartışmalı olabileceğidir.

Duyguların belleğe olan etkisi ise kültürün etkisine kıyasla, daha iyi belgelenmiştir. Örneğin, duyguların eşlik ettiği anılar daha doğru şekilde anımsanmaktadır (Hirst ve ark., 2015) ve duygusal uyarılmanın belleği etkileyeceği de gösterilmiştir (örn., Kensinger, 2009). Spesifik olarak, örneğin, bir soygun esnasında silaha odaklanan bir tanığın, failin kendisine fazla dikkat etmemesi böyledir ki bu olgu *tünel etkisi* olarak bilinir (örn. Safer ve ark., 1998).

Ben hem kültürün hem de duyguların belleğe olan etkilerine aynı büyüteçle bakacağım.

Önce WEIRD itirazına bakalım. Şu söz 160 yıl önce söylenmiştir ama günümüzde yayımlanan makale ve kitaplarda hâlâ alıntı yapılmaktadır: "Koşullar değiştikçe prensiplerin etkisi de değişir ama kendileri değişmez" (Claude Bernard, 1865/1934). Piaget'nin zihinsel gelişim aşamalarında çocuğun matematik işlemlerini yapma becerisi için belirttiği yaş, Latin Amerika toplumlarında doğrulanamamıştır. Şimdi bu farklılığı nasıl açıklamalıyız? Latin Amerikalı çocukların zihinlerinin farklı şekilde geliştiğini mi düşünmeliyiz? Claude Bernard'ın sözü, bizim şöyle düşünmemiz için bir uyarıdır: Çocuk söz konusu aşamaya biraz daha erken veya biraz daha geç gelebilir ama o aşamaya mutlaka gelir ve o aşamayı tamamlamadan bir sonraki aşamaya geçemez. Meseleye böyle bakınca görüyoruz ki ortada prensibin işleyişine etki eden bir değişken (kültür) yani koşul var. Hepimiz suyun 100 derecede kaynadığını "biliriz" ama yine biliriz ki gerçekte su, hiçbir zaman 100 derecede kaynamaz; su sadece belirli bir basınç altında ve saf olduğu zaman 100 derecede kaynar. Koşul, örneğin yükseklik değiştiği zaman suyun kaynama derecesi de değişir. Kültürün zihinsel gelişime olan etkisi neden bundan farklı olsun! Her kültürde farklı bir zihinsel prensibin geçerli olamayacağını bilenler olarak (öyle olsa psikoloji bir bilim olmaz), neden kültürel farkı örneğin, yaş gibi bir değişken olarak görmeyi düşünmüyoruz? Nitekim, Latin Amerikalı çocuklara deney materyali olarak kendi ortamlarından aşina oldukları objeler (örn., çanak-çömlek) verildiği zaman Avrupalı yaşıtlarıyla aralarındaki fark ortadan kalkmıştır. Batıda bulunan ilk anı yaşı ile Doğuda bulunan ilk anı yaşının farklı çıkması bellek araştırmacılarına ne söyler? Belleğin Doğulu (feodal-kolektif) toplumlarda farklı işlediğini mi? Bunun altından kalkamayız.

WEIRD yaklaşımına ve bu yaklaşım çerçevesindeki tartışmalara bu kadar basit bakıyor olmamdan ben bile, WEIRD'in kendisinden şüphelendiğim kadar,

şüpheleniyorum ama yine de bu bakışım bana üzerinde düşünmeye değer görünüyor.

Duyguların belleğe etkisi konusuna yaklaşımım aynıdır: Duygular da belleği yöneten prensiplerin etkilerini değiştirir ama o prensiplerin kendilerini değiştirmez. Son 50 yılda üzerinde çok araştırma yapılan "flaş bellek" yaklaşımına bakarsak (Brown ve Kulik, 1977) bunun böyle olduğunu kolayca görebiliriz. Bu kavramı ortaya atan araştırmacılara göre Challenger faciası gibi olaylara özgü bir bellek mekanizması vardır. Ama sonradan bu gibi olaylara dair belleğin, gündelik olaylara dair bellekten farklı olmadığı gösterilmiştir (örn., Talarico ve Rubin, 2003). Bence yine aynı önemli husus, önemsiz görülmüştür: Duygu sadece, belleğin işleyişini etkileyen çok sayıdaki değişkenden birisidir ve elbette farklı duygular belleği yöneten prensiplerin etkisini değiştirir ama o prensiplerin kendilerini değiştirmez. Biraz daha "sade" düşünmeye gayret etmeliyiz; yine Occam'ın usturası meselesi yani.

Hesaplamalı modelleme, yapay zekâ kullanımı gibi gelişen teknoloji etrafında bellek çalışmalarının geleceğini nasıl görüyorsunuz?

Yapay zekâ (YZ), hesaplamalı modelleme ve benzeri enstrümanların genel olarak işlevini doğru şekilde ifade ettiğimiz zaman sorunun cevabını da büyük ölçüde vermiş oluruz: YZ ile modeller kurulur ve denenir ama model teori değildir, açıklama gücü yoktur; açıklayıcı gücü olan model değil, teoridir ki bu, henüz YZ'nin yeteneğinin dışındadır. YZ doğal olayları yöneten prensipleri keşfetmez, bunu insan düşünmesi yapar. Peki nasıl yapar? Gözlenebilen davranışlardan yola çıkarak o davranışları doğuran ama gözlenemeyen süreçleri açıklama girişimlerinde (teori) bulunur. İşte YZ, insan zihninin bu açıklamalarını test etme aşamasında devreye girer. Örneğin, Pascal bir tüpteki cıva seviyesinin farklı yüksekliklerde değişip değişmeyeceğini anlamak için deneyler yapmış ve yükseklik arttıkça cıva seviyesinin düştüğünü göstermiştir. Burada Pascal'ın yaptığı test (deney), işlev olarak, YZ veya hesaplamalı modellerin işlevine benzetilebilir. Öte yandan, Pascal'ın yaptığı deneyin test ettiği fikir (açıklama-teori) ise Toriçelli'ye (kısmen de Galile'ye) aittir: Atmosferin, "yerin üzerindeki okyanus" olduğu, havanın da katı ve sıvı maddeler gibi bir madde olduğu ve yer seviyesinden yukarıya çıktıkça ağırlığının (basıncın) azalması gerektiği fikri. Burada dikkat edilmesi gereken husus, bir doğa olayını yöneten prensip(ler)i açıklamak ile o açıklamanın doğada bir karşılığının olup olmadığını test etme işlemleri arasında nicelik değil, nitelik farkının olduğudur. Bu kısa açıklamadan sonra, paragrafın ikinci cümlesini bir defa daha tekrarlayabiliriz: YZ keşif (açıklama) yapmaz, teori üretmez. Peki, ne yapar? Bir açıklamanın realitede karşılığı olup olmadığını anlama işlemi demek olan test işlem(ler)inin yapılmasını kolaylaştırır. Bu kadar basit ifade edilmesi, YZ'nin bilimdeki işlevini küçümsediğimiz anlamına gelmez, sadece, doğa olaylarını açıklamadaki işlevinin sınır(lılık)larını

işaret eder. Bunu bir de şöyle ifade edelim: Atmosfer (meteoroloji) olaylarını tahmin etmek bir hesaplamalı modelleme örneğidir ve bir'den fazla değişkenin (nem, ısı, basınç vb.) göz önüne alınmasını gerektirir. İşte bu kestirimin yapılmasında ve isabet oranında YZ insan zihninin katbekat üzerinde daha başarılıdır ama bu değişkenlerden belki en önemlisi olan *basınç* kavramı insan zihninin bir keşfidir ve bu nitelikteki bir keşif yapay zekânın yeteneğinin, şimdilik, dışındadır. Aynı yaklaşım, *yer çekimi* kavramı için de aynı şekilde geçerlidir. Bir önceki soruda söz ettiğimiz şema kavramının nasıl oluştuğunu anlamaya çalıştığımız zaman zihnin işleyişi ile YZ arasındaki bu farkı daha kolay görebiliriz. Zihin, belleğin işleyişini etkileyen şema kavramını hangi kurallara göre oluşturuyor? *Zihin Nasıl İşler* kitabında Steven Pinker (Terry Winograd'a atfen) bu kuralları keşfetmeye ne kadar uzak olduğumuzu eğlenceli bir şekilde anlatıyor: *Bekârlık* şemamız nasıl oluşuyor? Yani kimlere bekâr diyoruz? Çocuğunun annesiyle mutlu bir şekilde ama nikâhsız yaşayan bir adam? Askerlik hizmetinden kaçmak için anlaşmalı evlilik yapan bir adam? Birlikte yaşayan eşcinsel bir çift? Abu Dabi'de yasal hakkı olan üçüncü eşini aramakta olan bir adam? Katolik bir rahip? Ve Pinker ekliyor: "Zeki bir sistem, milyarlarca olguyla tıka basa doldurulamaz." (Pinker, 2016, s. 29-30). Bence, ekleyecek bir sözü olanlara sadece gıpta etmek gerekir.

Bu basit çerçeve bize "YZ-bellek ilişkisinin geleceği" hakkında neler söyleyebileceğimizi ve neler söyleyemeyeceğimizi de söyler. Endel Tulving, "Episodik bellek-Semantik bellek" ayrımını öne sürerken yapay zekâdan bir destek almadı ama bu ayrımın gerçekliği temsil edip etmediğini test etmek için yapay zekânın tüm olanakları kullanılmaktadır. Aynı ilişkiyi bir de şöyle ifade edelim: Edison ilk akkor lambayı 1879 yılında icat etmiş ve ilk elektrik üretim ve dağıtım şebekesini ise 1881 yılında New York'ta kurmuştur. Tam aynı yıllarda Ebbinghaus bellek üzerinde çalışmaktadır ve bu çalışmalarını 1885 yılında yayımlamıştır. Ne yapay zekânın ne de etkileyici istatistiksel analizlerin olmadığı bir çağda elde ettiği bulguları bugün de geçerlidir (istatistiğin rolüne dair bir uyarı için bakınız, Amrhein ve ark. 2019).

Açıktır ki YZ ile insan belleği arasındaki farklar nitelik farkıdır, nicelik farkı değil. Yoksa, nicelik bakımından YZ'nin insan zihnini aştığı 1997 yılında Garry Kasparov'u satrançta yenmesiyle belli olmuştur. Nitelik farkı ise, en azından günümüzde, aşılamaz görünmektedir. *Sapiens* adlı eserinde Harari, yapay zekâ ile insan belleği arasındaki böyle bir farka dair çok başarılı bir gözleminden kısaca bahsediyor. Alanı ve konusu bellek olmadığı için yetindiği kısa açıklamasının devamını, ben şöyle getireceğim: YZ'nin insan belleğine kıyasla en üstün göründüğü özelliği yanılmazlığıdır ama aslında bu özelliği, onun en zayıf yanıdır. Öte yandan, insan

belleğinin yanılma özelliği "dillere destan"dır (Tanıkların yanılması yüzünden sadece ABD'de binlerce insanın yanlışlıkla elektrikli sandalyede can verdiği bildirilmiştir; örneğin, Connors, 1996). Ama işte bu "zayıflık" insan belleğinin en güçlü yanıdır. Bartlett yaklaşık bir asır önce insan belleğinin yanılmaya ne kadar yatkın olduğunu gösterirken aynı zamanda belleğin yapay zekâdan ne kadar farklı işlediğini de göstermiş oluyordu: Bellek, reproductive değil constructive'dir; yani uyarımları kopya etmez, yeniden inşa eder. Bu özelliği yüzündendir ki bir sınıfta 50 kişiye aynı şeyi anlatırız ama açık uçlu bir sınavda (kopyayı engelleyebildiğimizi varsayalım) 50 farklı cevap alırız. Bir uyarım sadece kodlama (*encoding*) aşamasında değil, saklama (*storage*) ve bulup çıkarma/geri getirme (*retrieval*) aşamalarında da değişikliklere uğrar. Bu değişikliklerin (yeniden inşaların) kaynakları çeşitlidir: Kişinin geçmiş deneyimleri, ön bilgileri, beklentileri, kaygıları ... Oysa yapay zekânın böyle sorunları (!) olmadığı için uyarımı (dersi) aynen kaydeder ve istenildiğinde "aynen hatırlar."

Bu soruyla ilgili olarak son bir not: Türkiye'de (1970'lerde) yaygınlaşmaya başlayan televizyon, başlangıçta toplumun eğitilmesinde sıra dışı bir olanak olarak algılandı. Ne var ki kısa sürede bunun altı boş bir iyimserlik olduğu ortaya çıktı; bu teknoloji, toplumu eğitmenin etkili bir aracı olarak değil de düşünmeyi külfet görenleri oyalamanın ve bundan kazanç sağlamanın aracı haline geldi. Peki ya YZ? İşte YZ da ancak düşüncenin, olguları açıklama girişimlerinin (teorilerin) testi için bir olanak olarak (örn., modeller kurmak için) kullanıldığı ölçüde belleğin işleyiş prensiplerini anlamamıza katkıda bulunacaktır. Yani belleğe dair anlayışımız, ancak kapsayıcı bilişsel teorilerin inşasıyla ve "betimleme ile açıklama arasında bağlantı kurulmasıyla" (Barrett, 2009) mümkün olacaktır. İşte bu beklenti, en azından günümüzde, YZ'nin erişimine kapalıdır. Bu çerçevede son sorunun kısa cevabı: Bellek araştırmalarının geleceğini, bugünkünden ve geçmiştekinden farklı görmüyorum.

Kaynaklar

Bartlett, F.C. (1932). *Remembering: A study in experimental and social psychology*. Cambridge University Press.

Bernard, C. (1865/1934). *Tıpta tecrübe usulünün tetkikine giriş*. (G.p Ataç, Çev.). Devlet Kitapları.

Bjork, R. A. (1970). Positive forgetting: The noninterference of items Intentionally forgotten. *Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior, 9,* 255–268.

Björk, R. A. (1989). Retrieval inhibition as an adaptive mechanism in human memory. H. L. Roediger ve F. I. M. Craik (Ed.), *Varieties of memory and consciousness: Essays in honour of Endel Tulving* içinde (ss. 309-330). Lawrence Erlbaum.

Brown R., Kulik J. (1977). Flashbulb memories. *Cognition* 5(1), 73–99.

Connors, E. F. (1996). Convicted by juries, exonerated by science: Case studies in the use of DNA evidence to establish innocence after trial. DIANE Publishing.

Craik, F. I. ve Lockhart, R. S. (1972). Levels of processing: A framework for memory research. *Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior, 11*(6), 671-684.

Geiselman, R. E., Bjork, R. A. ve Fishman, D. (1983). Disrupted retrieval in directed forgetting: A link with posthypnotic amnesia. *Journal of Experimental Psychology: General, 112,* 58–72.

Göz, İ., Çeven, Z. İ. ve Tekcan, A. İ. (2017). Urban–rural differences in children's earliest memories. *Memory, 25*(2), 214-219.

Henrich, J., Heine, S. J. ve Norenzayan, A. (2010). The weirdest people in the world? *Behavioral and Brain Sciences, 33*(2–3), 61–83.

Hirst, W., Phelps, E. A., Meksin, R., Vaidya, C. J., Johnson, M. K. ve ark. (2015). A ten-year follow-up of a study of memory for the attack of September 11, 2001: flashbulb memories and memories for flashbulb events. *Journal of Experimental Psychology: General*,144(3), 604–623.

Hwang, K. K. (2023). An epistemological strategy for initiating scientific revolution against WEIRD psychology. *Integrative Psychological and Behavioral Science, 57*(2), 361-380.

Johnson, M. K., Hashtroudi, S. ve Lindsay, D. S. (1993). Source monitoring. *Psychological Bulletin, 114,* 3-28.

Kensinger, E. A. (2009). Remembering the details: Effects of emotion. Emotion Review, 1(2), 99–113.

Kucera, H. ve Francis, W. N. (1967). *Computational analysis of present-day American English*. Brown University Press.

Loftus, E. F. (1979). Eyewitness tesfimony. Harvard University Press.

Loftus, E. F. (1995). "Memory malleability: Constructivist and fuzzy-trace explanations." *Leaning and Individual Differences, 7,* 133-137.

Loftus, E. F., Miller, D.G. ve Burns, H. J. (1978). "Semantic integration of verbal information into a visual memory." *Journal of Experimental Psychology: Human Learning and Memory, 4,* 19-31.

MacLeod, C. M. (1975). Long-term recognition and recall following directed forgetting. Journal of *Experimental Psychology: Human Learning and Memory, 1*(3), 271-279.

McCloskey, M., Wible, C. G. ve Cohen, N. J. (1988). Is there a special flashbulb-memory mechanism? *Journal of Experimental Psychology: General, 117*(2), 171–181.

Murre, J. M. ve Chessa, A. G. (2023). Why Ebbinghaus' savings method from 1885 is a very 'pure' measure of memory performance. *Psychonomic Bulletin & Review, 30*(1), 303-307.

Parkin, A. J. (2013). *Memory and amnesia: An introduction.* Psychology Press.

Reyna, V. F. ve Brainerd, C. J. (1995). "Fuzzy-trace theory: An interim synthesis." *Learning and Individual Differences, 7,* I-75.

Reyna, V. F. ve Lloyd, F. (1997). Theories of false memory in children and adults. *Learning and Individual Differences,* 9(2), 95-123.

Robinson, E. S. ve Brown, M. A. (1926). Effect of serial position upon memorization. *The American Journal of Psychology, 37*(4), 538-552.

Roediger, H. L. ve McDermott, K. B. (1995). Creating false memories: Remembering words not presented in lists. Journal of experimental psychology: *Learning, Memory, and Cognition, 21*(4), 803-814.

Sahakyan, L. ve Kelley, C. M. (2002). A contextual change account of the directed forgetting effect. *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, and Cognition, 28*(6), 1064.

Safer, M. A., Christianson, S. Å., Autry, M. W. ve Österlund, K. (1998). Tunnel memory for traumatic events. *Applied Cognitive Psychology: The Official Journal of the Society for Applied Research in Memory and Cognition, 12*(2), 99-117.

Sahakyan, L. ve Kelley, C. M. (2002). A contextual change account of the directed forgetting effect. *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, and Cognition, 28*(6), 1064-1072.

Stewart-Williams, S. (2018). *Evreni anlayan maymun.* Eksik Parça Yayınları.

Talarico, J. M. ve Rubin, D. C. (2003). Confidence, not consistency, characterizes flashbulb memories. *Psychological Science, 14*(5), 455-461.

Tekcan, A. İ. ve Göz, İ. (2005). *Türkçe kelime normları* [Turkish word norms]. Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.

Thorndike, E. L. ve Lorge, I. (1944) *The teacher's word book of 30,000 words.* Bureau of Publications, Teachers College.

Yüvrük, E., Turan, H. ve Kapucu, A. (2019). Development of Turkish DRM lists with emotional words. *Studies in Psychology, 39*(2), 245-266.

Wang, Q. (2006). Earliest recollections of self and others in European American and Taiwanese young adults. *Psychological Science, 17,* 708–714.

Söyleşi II ● Aycan Kapucu*

Bu söyleşi, sözlü olarak gerçekleştirilmiştir.

Bellek konusunda kendi çalışmalarınızdan bahsedebilir misiniz?

Ben daha çok duygunun belleğe etkileri konusunda çalışmalar yapıyorum. Duygu ve biliş konusunun altında duygusal bellekle ilgileniyorum. Burada daha çok ilgilendiğim taraf hem duygunun boyutsal özelliklerinin; değerliğinin yani ne kadar negatif pozitif olduğunun ve uyarılmışlığının; ne kadar heyecan verici ya da sakinleştirici olduğunun bellek üzerindeki etkilerine bakmak. Bir diğeri de aslında bunların biraz daha ötesine geçerek spesifik duyguların belleğe olan etkisine bakmak. Yani aynı değerlik ve uyarılmışlık seviyelerinde olsalar bile örneğin korku ve anksiyete çok farklı iki duygu, keza tiksinti de öyle ve bunların bellek üzerinde farklılaşan etkileri olduğunu biliyoruz. Tiksintinin bellekte özel bir avantajı olduğunu, tiksinti içerikli olayların ve uyaranların bellekte unutulmaya karşı korku içeriklerine kıyasla daha dirençli olduklarını, daha iyi hatırlandıklarını biliyoruz. Dolayısıyla bu tür farklı duyguların etkilerine de araştırmalarımda bakıyorum. Bunları farklı araştırma yöntemlerini kullanarak inceliyorum. Örneğin, matematiksel modeller kullanabiliyorum ama çalışmalarımda temel olarak kullandığım araştırma yöntemi sinyal tespit kuramı ve ROC analizi. Bir de yine bellek alanında ilgilendiğim alanlardan biri yüz tanıma. Ege Üniversitesi'nden Profesör Doktor Sonia Amado'nun yürütücülüğünde çalıştığımız benim de araştırmacısı olduğum bir TÜBİTAK projesini yeni tamamladık. Yüz tanıma beceresindeki bireysel farklılıkları göz izleme yöntemi kullanarak çalıştığımız bir projeydi. Projede yüz belleği ve yüz algısı konularında çalıştık ve yüz tanıma konusunda hareketli uyaranların da içinde olduğu yüz tanıma doğruluğunun yani belleğinin daha iyi ölçülebildiği EGEFACE ismini verdiğimiz yeni bir test geliştirdik. Bellek çalışmalarım genel olarak bu çerçevede ilerliyor. Belleğin aslında her alanında çalışıyorum. Amerika'da doktora yaptığım dönemde oradaki özelleşmenin de getirisiyle çok daha spesifik bir bellek türüne yönelmiştim ve sadece tanıma belleği çalışıyordum. Ama Türkiye'ye döndükten sonra özellikle Ege Üniversitesi'nde çok farklı yüksek lisans ve doktora öğrencilerimiz oldu; farklı üniversitelerden, akademik iş birliği yaptığım arkadaşlarım da oldu. Bu sayede epizodik bellekten üst belleğe, çalışma belleğinden prospektif belleğe gibi pek çok farklı bellek türüne de dair araştırmalar yürüttük. Ama genel olarak hepsinde duygunun bu bellek türleriyle etkileşimlerini araştırıyorum diyebilirim.

* Ege Üniversitesi, Psikoloji Bölümü, Doç. Dr.

Size göre bilişsel psikoloji alanında bellek çalışmalarının en zayıf ve en güçlü yanları nelerdir? Bu açıdan Türkiye'de dünden bugüne neler değişti?

Bellek çalışmalarındaki genel zorluğun iki türlü olduğunu söyleyebiliriz. Bir yandan bellek çok çok ilginç bir konu; birinin neyi nasıl hatırladığı bunu hangi faktörlerden etkilediği gibi... Herhangi birine sokakta ben bellek çalışıyorum deseniz hemen kendi belleğinden, kendi kişisel anılarından bahsetmeye başlıyor. Aslında belleği gündelik hayata uygun olarak incelemek, gerçekten o çok zengin fenomenolojik yapısıyla birlikte incelemek önemli fakat bu deneysel kontrolü de önemsediğiniz, önceliklendirdiğiniz koşullarda mümkün olmayabiliyor. Yani ikisinin arasında bir ödünleme yapmak gerekebiliyor. Bununla birlikte belleğin zengin fenomenolojik yapısıyla ilgili, bu değerli bu konularda araştırmalar yapan hocalarımız Türkiye'de de var. Örneğin, Ali Tekcan hocam, Sami Gülgöz hocam var. Onları takip eden pek çok eski ve yeni doktora öğrencileri var. Onlar otobiyografik bellek çalışıyor ve orada gerçekten biraz daha derinlemesine otobiyografik anılarımız içinde neyi nasıl hatırlıyoruz gibi konuları inceliyorlar. Bu çalışmalarda tabii ki bellek değerlendirmeleri açısından hep daha subjektif, daha öznel değerlendirmeler söz konusu oluyor. Çünkü belleğin doğruluk kısmıyla değil gerçekten insanların ne hatırladığıyla, onların fenomenolojik detaylarıyla ilgileniyorlar. Ben ise kendi çalışmalarımda bunun doğruluk kısmıyla; insanların neyi ne kadar hatırladıklarıyla ilgileniyorum. Benim dolayısıyla bunu bu şekilde çalışabilmem için de daha kontrollü deneysel çalışmalar tasarlamam gerekiyor. Önce gerçekten tam olarak ne öğrettiğimi bilmeliyim. Yani, benim tasarladığım bir ortamda kişiler "anı" oluşturmalı. O kontrollü ortamda bir şeyler öğrenmeliler ve daha sonra orada öğrendiklerine dair belleklerini test edebilmeliyim. Bu, deneysel kontrolü sağlayabilmek için gerekiyor. Peki deneysel kontrol niye önemli? Biliyoruz ki gerçekten elde ettiğimiz bulgunun bizim merak ettiğimiz, bizim hipotez ettiğimiz faktörden mi yoksa bambaşka bir karıştırıcı değişkenden mi kaynaklandığını kesin olarak bilebilmemiz, o etkiyi gerçekten incelediğimiz faktöre atfedebilmemiz için deneysel kontrol gerekiyor. Bunun için yapıyoruz bunu. Ama bunun bedeli de o inanılmaz zengin insan belleğinin aslında çok küçük bir kısmına dokunabiliyor, onunla ilgili küçük bilgiler alabiliyor olmamız. Benim genel olarak bellek çalışırken zorluğum bu. Daha küçük, daha kısıtlı, daha çerçevesi daha belirli sorular sormam ve onları da belirli bir yöntemle incelemem gerekiyor diyeyim. Benim için zorluklarından biri bu. Onun dışında çok keyifli. Psikolojide çalışmayı, öğrenmeyi, okumayı, araştırmayı en çok sevdiğim konu bellek benim.

İşin içinde duygu girdiği zaman işler zorlaşabiliyor. Çünkü duyguları çalışmak çok zor. Örneğin, biz duyguyu laboratuvarda uyandırmaya çalışıyoruz. Aynı şekilde az önce söylediğim bütün problemler orada da geçerli. İnsanların gerçek hayatta yaşadıkları duygunun çok daha az yoğunluklu bir halini uyandırabiliyoruz

belki. Ya da tam olarak uyandırdığımız duygunun istediğimiz duygu olup olmadığından emin olmaya çalışıyoruz. Böyle kontrol edilmesi gereken birçok detay var. Ama yine güzelliği de aslında oradan kaynaklanıyor. Türkiye'de araştırmacı ve akademiysen olmanın zorluklarının ötesinde benim çalıştığım çerçevede belleğe özgü bir zorluğu yok diyebilirim.

Sizce bellek çalışmaları insan deneyim ve davranışını anlama konusunda günümüzde nasıl bir yere sahip?

Çok kilit bir yerde durduğunu düşünüyorum. Çünkü bellek en temel bilişsel süreçlerimizden biri. Yıllardır bilişsel psikoloji dersi veriyorum ve bu ders için bir izlence hazırlıyorum. Orada sırayla bütün dönem boyunca işleyeceğimiz farklı bilişsel süreçler, konular var. Öğrencilerim hep takılır bana. "Hocam, siz bellekçi olduğunuz için mi bu kadar çok hafta bellek işliyoruz?" Çünkü başlıyoruz, dikkat, algı, sonra bellek, bellek, bellek diye böyle 3-4 hafta sadece bellek konuşuyoruz. Diğer bilişsel süreçlerden bahsediyoruz elbette ama bellek dersin gerçekten çok büyük bir ağırlığını oluşturuyor çünkü çok geniş bir konu. Aslında bellek tamamen bir şemsiye kavram elbette. Yani üniter bir yapıya sahip değil, pek çok farklı türü var, pek çok farklı yöntemle çalışılıyor. O yüzden de çok geniş bir çalışma alanı. Bu sebeple de belleği aslında bütün bu farklı taraflarıyla ve mikro düzeyden makro düzeye kadar farklı araştırma yöntemleriyle, bütün düzeylerin içerisinde araştırarak çalışmak insan davranışını anlamak için çok kilit bir yerde duruyor. Bütün üst düzey bilişsel süreçlerde de bellek hep kilit rolde bulunur. Kararlarımızı nasıl aldığımız, nasıl problem çözdüğümüz, dil süreçlerimiz, bütün bu daha üst düzey karmaşık bilişsel süreçlerin hepsinde de zaten bellek hep var. Aynı zamanda bellek disiplinlerarası da çalışılabilen bir konu. Psikoloji dışında diğer sosyal bilimlerde de önemli bir araştırma alanı olarak yer tutuyor. Psikoloji içerisinde de sadece bilişsel psikolojide değil psikolojinin farklı alanlarında da bellek çok çalışılıyor. Klinik psikolojide de çok önemli rolü var, sosyal psikolojide de öyle gelişim psikolojisinde elbette çocukluktan itibaren belleğin gelişimi ve yaşlanmayla birlikte değişen bellek süreçleri çalışılıyor. Belleği davranışsal, fizyolojik ve nörolojik düzeyleriyle bütün olarak anlamanın çok önemli olduğunu düşünüyorum.

Hesaplamalı modelleme, yapay zekâ kullanımı gibi gelişen teknoloji etrafında bellek çalışmalarının geleceğini nasıl görüyorsunuz?

Geçmişte yaşayan insanlara kıyasla aslında belleğimizi de nasıl kullandığımız çok dönüşmüş durumda. Teknolojinin gelişimiyle birlikte şu anda bile bir kayıt cihazına konuşuyorum ben. Dolayısıyla tabii ki sen beni can kulağıyla dinliyorsun ama anlattığım her şeyi hatırlamak zorunda değilsin. Çünkü anlattığımı hatırlaması için dışsal bir kaynağa güveniyoruz. O kaydediyor ve daha sonra oradan hatırlayacağız. Birçok konuda Google'a güveniyoruz. Sadece ezberlememiz gereken şeylerin çoğunu artık ezberlemiyoruz. Hiç kimsenin telefon

numarasını bilmiyoruz. Yolları ya da etrafımızın genel, uzamsal oryantasyonunu öğrenmeye çok gerek duymuyoruz çünkü başka bir kaynağı her zaman bulabiliriz. Bazen arkadaşlarımıza güveniyoruz; bizim için bazı anıları saklamaları, bilgileri tutmaları için. Yani pek çok dışsal kaynağa da yüklüyoruz belleğimizi. Bu, bir taraftan belleğimizi daha etkili hale getirmesi açısından önemli. Yani daha önemsiz, dış kaynakların saklayabileceği şeyleri oraya atfedelim de biz kişisel anılarımızı saklayalım, daha önemli bilgileri tutalım, belleğimizin kısıtlı kaynaklarını daha verimli kullanalım. Ama diğer taraftan bu durumun belleğimizi körelttiğini, dışsal kaynaklara bu kadar güvenmenin aslında hatalı bir aşinalık hissi oluşturduğunu ve aslında her şeyi sanki hatırlayacakmışız, her şeyi bilecekmişiz gibi davrandığımızı ya da daha belleğin ilk kodlama aşamasında bir yanılgıya sebep olduğunu ortaya koyan yaklaşımlar da var. Mesela, bir müzede gezdiğimizi düşünün. Çok güzel bir deneyim. Hep gezmek istediğiniz bir müzedesiniz, sanat eserlerine bakıyorsunuz. Ve o sırada aslında sanat eserine odaklanmak ve o anı duyumsamak, o bütün o epizodun içindeki zamansal, mekânsal detayların hepsini belleğinize kodlamak yerine biraz daha hızlı hareket edip müzeyi fotoğraflar çekerek geziyorsunuz. Yani "bu anın bir fotoğrafını çekeyim de ben daha sonra dönüp buraya bakarım" diyorsunuz. Ya da derste not tutarak dinlemek yerine kayıt almaya çalışmak ya da ekranın fotoğraflarını çekmeye çalışmak da benzer bir yönelim. Kullandığımız bütün bu dış kaynakların bir şekilde belleğimize getireceği bedeller var. O anda bilgiyi iyi kodlayamamak gibi, daha sonra kesin hatırlayacağımıza olan güvenimizden aslında hatırlamadığımız halde hatırlıyormuşuz gibi zannetmek ve dolayısıyla bellek hataları yapmak gibi... Ama tabii ki teknolojinin gelişmesiyle birlikte bahsedilen hesaplamalı modeller aslında çok yeni değil. Belki Türkiye'de, özellikle bilişsel psikolojide yoğun olarak kullanılmaya daha yeni başlanmış olabilir ama 1970'lerden itibaren bilişsel süreçleri anlamak üzere kullanılan hesaplamalı/matematiksel modeller var zaten. Ama tabii ki hem bilgisayarların gelişmesi hem de gelişen teknolojiyle beyni daha iyi anlamamızla birlikte nöral ağları modelleyebilme; bir makineye bilgileri öğretip onun daha sonra bunları nasıl hatırlayacağını, hangi koşullarda hatırlayacağını ya da hatırlamayacağını tahminleyebilme becerilerimiz artmış oldu. Bu çalışmalar çok heyecan verici bulgular elde edilmesini sağladı. Bellek çalışmalarında bu araçları kullanmak kolay değil çünkü bunların hepsi ayrı eğitim ve deneyim gerektiriyor. Bir psikoloji lisans öğrencisinin gözünden baktığında hesaplamalı modellerle çalışmak daha uzun, zorlu bir yol olarak görünüyor. Tek yol bu değil ama sahip olduğumuz pek çok diğer araca ek olarak bu araçları da elbette bellek çalışmalarına dâhil etmemiz, halihazırda kullandığımız araçlardan elde edemediğimiz bazı bilgileri buradan almamız heyecan verici geliyor bana. Yapay zekâ ve bellek araştırmalarında nasıl kullanılabileceği ise hâlâ üzerine çok düşündüğüm bir konu. Daha bugün

doktora öğrencilerimle laboratuvar toplantımızda okumak için bir makale inceledik. Bellek yanılgıları, yanlış bellek konusunda çok önemli çalışmaları olan Elizabeth Loftus ve ekibinin yaptığı bir çalışma. Onlar, yapay zekaya birtakım imgeler/anılar oluşturtmuşlar ve bunlara yapay anılar hatta *sentetik bellek* demişler. Ve bu yapay anıların bellek yanılgıları üzerine etkilerini incelemişler. Bizim de yapay zekanın çalışmalarımızda nasıl yer alabileceğiyle ilgili giderek daha yaratıcı olmamız gereken dönemlere giriyoruz. Bu konularda yeni hipotezler üretmek mümkün gibi görünüyor bana ama üzerine derinlemesine düşünmeye ihtiyacım var.

Kültür ve duygu gibi faktörlerin bellek süreçlerindeki etkisini nasıl değerlendiriyorsunuz?

Tarihsel olarak uzun bir süre sadece bellek alanında değil, genel olarak bilişsel süreçlere duygu, kültür gibi faktörlerin değmesi pek hoş karşılanmıyordu. Çünkü bilişsel süreçlerin evrensel olduğu ve zaten duygu gibi, kültür gibi faktörlerin biliş dışı olduğu yönünde bir görüş vardı. Artık bir yanılsama olduğunu bildiğimiz bu görüş bilişsel psikolojiye uzun süre hakimdi fakat bilişsel psikoloji o görüşten uzaklaşalı uzun zaman oldu. Bugün duygu ve bellek, genel olarak duygu ve biliş etkileşimleri çok popüler bir araştırma konusu. Duygunun tüm bilişsel süreçlerimize pek çok farklı şekilde etki ettiğini biliyoruz. Dolayısıyla belleğe de nasıl etki ettiği hâlâ popülerliğini ve canlılığını koruyan bir konu. Keza kültür de öyle. Biz de bu konuda ucundan çalışmaya başladık. Sonia Amado hocamla birlikte, Kanada'da Quebec Üniversitesi'nden bir ekiple iş birliği içerisinde farklı kültürel özelliklerin yüz tanımada yaratabileceği farklılıklar üzerine bir proje yürütüyoruz. Örneğin, farklı kültürel özelliklere bağlı olarak insanların kimi zaman yüzü daha bütünsel algılayıp tanıdığını kimi zamansa tersine merkezi bir noktaya (örn., burun köküne) bakarak tanıdığını gösteren araştırmalar mevcut. O yüzden duygu gibi kültürün de belleğe olan etkilerini çalışmanın önemli olduğunu düşünüyorum. Hatta üçünün kesişimi bana çok heyecan verici geliyor, henüz böyle bir araştırma alanına giremedim ama gerçekten çalışmayı istediğim konulardan birisi bu.

Söyleşi III • Sami Gülgöz*

Bu söyleşi, sözlü olarak gerçekleştirilmiştir.

Bellek konusunda kendi çalışmalarınızdan bahsedebilir misiniz?

Ben ilk olarak yazılı metinlerin anlaşılması ve hatırlanması üzerine çalışmaya başladım. Bu çalışmalar, yazılı metinlerden öğrenilen bilginin ne kadar kalıcı olduğunu ve metinlerde hangi değişiklikler yapıldığında bu bilginin daha kalıcı hâle gelebileceğini araştırmayı kapsıyordu. Ancak zamanla, yaptığım işin bir yere gitmediğini hissederek sıkıldım. O dönemde Türkiye'de bilişsel alanda çalışan çok az kişi vardı ve özellikle dil alanında Türkçe çalışmalar için gerekli altyapı neredeyse yoktu. İngilizcede mevcut olan araştırmaların Türkçe karşılıkları olmadığı için, Türkçe araştırma yapmakta epey zorlanıyordum. Kendimi köşeye sıkışmış hissettiğim için de alan değiştirmeye karar verdim.

Otobiyografik bellek zaten uzun süredir ilgimi çeken bir konuydu. Bu nedenle çalışmalarımı bu alana kaydırdım. Başlangıçta, otobiyografik belleğin kişisel hayatla, yani yaşadığımız olaylar ve kendimizle ilgili bilgilerin hatırlanmasıyla nasıl ilişkili olduğunu inceledim. Yıllar boyunca otobiyografik bellek ve duygu sistemleri arasındaki bağlantılar üzerine çalışmalar yaptık. Belleğin dil tarafından nasıl etkilendiğine, toplumsal olayların nasıl hatırlandığına baktık. Son zamanlarda ise belleğin geleceği tahmin etme, yordama ve öngörmeye nasıl yardımcı olduğu üzerinde çalışıyoruz. Öğrencilerimle birlikte bu konuya ağırlık veriyoruz; yine de belleğin farklı boyutları üzerinde araştırmalar yapmaya devam ediyorum.

Size göre bilişsel psikoloji alanında bellek çalışmalarının en zayıf ve en güçlü yanları nelerdir? Bu açıdan Türkiye'de dünden bugüne neler değişti?

İlk dönemlerde, birlikte araştırma yapacak veya elde edilen sonuçları paylaşacak kişi sayısı gerçekten çok azdı. Bunun yanı sıra, araştırmalara maddi destek sağlayacak kurumlar da yeterince yoktu; hâlâ çok fazla olduğu söylenemez. Genellikle sadece TÜBİTAK'a güvenmek durumunda kalıyorsunuz. Benim de orada karşılaştığım en büyük zorluk, defalarca sunduğum proje önerilerinin reddedilmesiydi. Bu nedenle birçok araştırmayı, kendi bulduğum veya oluşturduğum imkânlarla yürütmek zorunda kaldım.

Örneğin, katılımcılara araştırmaya ayırdıkları zaman için bir ödül vermek istedik, ancak yeterli kaynağımız olmadığı için bu ödülleri sağlayamadık. Dolayısıyla uzun bir süre, sosyal medyadan duyuru yaparak ve gönüllülük esasıyla çalıştık. Bu durum katılımcılara karşı biraz haksızlık yaptığımızı düşündürdü; neticede

* Koç Üniversitesi, Psikoloji Bölümü, Prof. Dr.

zamanlarını alıyoruz fakat onlara bir karşılık veremiyoruz. Öte yandan, tek bir kurumdan (TÜBİTAK) gelecek desteğe bağlı olduğunuzda, o kurumun karar vericilerinin bakış açısına uymadığınız sürece projelerinizi kabul ettirmeniz de oldukça güçleşiyor.

Türkiye'de bilişsel alanda çalışan grubun küçük olması ve araştırma fonlarının kısıtlılığı başlıca problemlerdi. Fakat son yıllarda bu konuda önemli bir değişim yaşandığını görüyorum ve bu gelişme beni gerçekten heyecanlandırıyor. Öncelikle, bu alanlarda çalışan insan sayısı geometrik olarak arttı ve çok güzel çalışmalar ortaya konuyor. Örneğin, Kasım ayında New York'ta düzenlenen bir *Psychonomic Society* toplantısı var; Türkiye'den katılan çok sayıda araştırmacı olduğunu gördüm. Bu kişilerin oraya gidip çalışmalarını sunması benim için çok heyecan verici bir gelişme.

Ayrıca, bilişsel alanın gelişim psikolojisiyle de zaman zaman kesiştiğini belirtmekte fayda var. İki alan da Türkiye'de çok hızlı bir gelişim gösterdi. Literatürde ve akademik dergilerde, yalnızca nicelik değil nitelik anlamında da büyük bir artış söz konusu. Sadece sayı artsaydı şüpheye düşebilirdik ama nitelik de ciddi şekilde yükseldi. Dolayısıyla, eskiden bu konuları konuşacak, tartışacak, toplantı veya konferans düzenleyecek kimse bulamazken, bugün Türkiye'de bu alanlarda çok daha geniş katılımlı konferanslar yapılabiliyor. Bu da gerçekten heyecan verici bir durum.

Sizce bellek çalışmaları insan deneyim ve davranışını anlama konusunda günümüzde nasıl bir yere sahip?

İnsanlar bana sık sık hangi psikoloji alanında çalıştığımı soruyor. Ben ise kendimi bilişsel psikolog olarak değil, "bellek araştırmacısı" olarak tanımlamayı tercih ediyorum. Çünkü bellek yalnızca bilişsel psikolojiyle sınırlı bir konu değil. Belleğe gelişim açısından baktığınızda çocuğun öğrenmesiyle ilgili konular ortaya çıkıyor ve bu gelişim psikolojisine uzanıyor. Sosyal etkilere baktığımızda, toplumsal olayların hatırlanması, medyanın hafıza üzerindeki etkisi ya da çevremizdeki insanların neyi nasıl hatırladığımızı etkilemesi gibi konular sosyal psikolojiyle kesişiyor. Hatırladığımız olayların duygusal yönlerine baktığımızda ise bellek, klinik psikoloji açısından da çok önemli bir rol oynuyor.

Yaptığımız bazı araştırmalar, bu etkileşimi açıkça gösteriyor. Örneğin, "kapanmamış" veya "sonlanmamış" olaylar kavramını ele alalım. Bu, yaşanan bir olayın bellek kayıtlarımızda tam olarak kapanmamış olması demek. Bazen geçmişte yaşadığınız bir olaya ilişkin bir tür hesaplaşma, helalleşme ya da cevap verme ihtiyacı hissedersiniz. Bunu gerçekleştiremediğinizde, olay bir ukde olarak içinizde kalır. Bu tür olayların istemsiz bir şekilde akla gelme sıklığı oldukça yüksektir. Duygusal açıdan rahatsız edici olduğu için de insanlar genellikle terapide bu olayları anlatır. Sonuçta terapiye giden kişiler, yaşadıkları olayları, bu olayları nasıl

yorumladıklarını ve nasıl etkilendiklerini paylaşıyorlar; tüm bu süreç de hafızaya dayanıyor.

Dolayısıyla bellek çalışmalarını, psikolojinin pek çok farklı alt alanıyla bağlantılı bir araştırma alanı olarak görüyorum. Sadece bilişsel psikolojiye değil, bazen sosyal psikolojiye, bazen sağlık psikolojisine, bazen de gelişim psikolojisine dokunabiliyoruz. Bu nedenle kendimi daha çok "bellek araştırmacısı" olarak tanımlıyorum.

Hesaplamalı modelleme, yapay zekâ kullanımı gibi gelişen teknoloji etrafında bellek çalışmalarının geleceğini nasıl görüyorsunuz?

Bu soruya farklı açılardan bakılabilir. Öncelikle, biraz önce sözünü ettiğim doktora tezimden örnek vermek istiyorum. 1989'da savunduğum tezde, insan hafızasının nasıl çalıştığını simüle eden bir bilgisayar programı kullanarak metinlerin anlaşılması ve hatırlanması üzerinde çalıştım. İnsanlara okuttuğum metinleri aynı şekilde bilgisayar programına da yükleyerek, programın "hatırlamadığı" bilgileri tespit edip bu simülasyonun sonuçlarını insan deneyleriyle karşılaştırdım. Aslında bilgisayar biliminin geçmişi, 1950'lerin sonu ve 1960'ların başından itibaren, bilişsel bilimlerin de katkısıyla çeşitli simülasyon çalışmaları üzerine kurulmaya başladı. Günümüzde bilgisayar gücünün artmasıyla modelleme kapasitesi çok büyüdü ve bu da daha gelişmiş modeller üretmemizi sağlıyor.

Ancak önemli bir noktaya hep dikkat çekiyoruz: Bir bilgisayarın, herhangi bir işlemi "insan gibi" yapıyor olması, o işlemi insanın gerçekten o şekilde yaptığı anlamına gelmiyor. Simülasyonlar, bilimsel model sınamak için güçlü bir yöntem sunuyor; insanın bir işlemi nasıl gerçekleştirdiğine dair oluşturduğumuz modeli bilgisayara aktararak çalıştırıyor ve sonuçları insan verileriyle karşılaştırıyoruz. Bu, modelimizi destekleyici bir kanıt sağlıyor. Yine de bu, diğer deneysel verilerle birlikte değerlendirilmesi gereken bir bulgu.

Geldiğimiz noktada, sayısal modelleme ve simülasyon çalışmalarının hâlâ yeterince kullanılmadığını düşünüyorum. Çünkü pek çok teorimiz aslında büyük ölçekli "kuram"lardan ziyade küçük, sınırlı modellerden oluşuyor. Bellek konusunda örneğin, elimizde sadece birkaç çalışma belleği modeli var ve hâlâ bunlarla yetiniyoruz. Daha kapsamlı bir kuram geliştirmek, eldeki çok sayıda araştırma bulgusunu açıklayacak büyüklükte bir çerçeve sunmayı gerektiriyor ki bu, araştırmacıları haklı olarak korkutan, insanüstü bir çaba gibi görünüyor. Eskiden Freud, Erikson veya Skinner gibi insanlar tarafından daha "büyük", kapsayıcı kuramlar ortaya atıldı; ancak günümüzde elimizdeki veri miktarı o kadar fazla ki tümünü kapsayan bir "büyük kuram" geliştirmek oldukça zor.

Yapay zekâya dair en büyük umudum, bu teknolojinin insanı destekleyici ve birleştirici bir araç olarak kullanılabilecek olması. Yapay zekâ elbette insandan

bağımsız düşünmüyor; girdi neyse ona göre bir çıktı üretiyor. Şu anda en çok tartışılan konulardan biri, yapay zekâ sistemlerinin ürettiği çıktıları tekrar girdi olarak almaya başlamasıyla ortaya çıkabilecek kısır döngü. Bu döngü, özgün içerik üretimini zorlaştırabilir. Dolayısıyla asıl soru, "Yapay zekâyı günlük yaşantımızda nasıl verimli kullanabiliriz?" olmalı.

Bellek bağlamında konuşursak, yapay zekânın bize örneğin günlük iş listemizi hatırlatma ya da basit bazı işleri otomatikleştirme gibi konularda yardımcı olması mümkün. Fakat tamamen özgün bir akademik makale yazması gibi beklentiler, şu an için gerçekçi görünmüyor. Çünkü yapay zekâ var olan bilgiyi yeniden düzenleyip sunuyor; yepyeni bir kuram veya özgün bir bulgu üretmesi kolay değil.

Ayrıca yapay zekâyla verimli çalışabilmek için "promt mühendisliği (*prompt engineering*)" gibi alanlarda da bilgi sahibi olmamız gerekiyor. Yani, yapay zekâya hangi soruları nasıl soracağımızı öğrenmemiz şart. İnsanlığın belleğini dışarıya aktarma çabası aslında yazının icadından da önce başlamış olsa da yazıyla birlikte belirginleşti. Zihnimizde tutmamız gereken bilgileri bir yere kaydederek hafızamızı belli ölçüde özgürleştirdik. Daha sonra bu kayıtlar bilgisayara aktarıldı ve şimdi yapay zekâ, hafızayla ilgili bazı görevleri üstlenip zihnimizi farklı alanlarda kullanmamıza fırsat tanıyabilir. Bu, belki yakın gelecekte daha da somut hâle gelebilir; ne var ki kendi ömrüm içinde ne kadarını göreceğim, ondan emin değilim.

Kültür ve duygu gibi faktörlerin bellek süreçlerindeki etkisini nasıl değerlendiriyorsunuz?

Duyguyla başlayalım. Duygu alanında çalışıp pişman olanlardan biriyim diyebilirim; çünkü aslen bir duygu araştırmacısı değilim, daha çok insan hafızasıyla ilgileniyorum. Duygu, benim için bellek araştırmalarında kullandığımız değişkenlerden yalnızca biri. Fakat araştırma yaparken görüyoruz ki insanlar belirli bir duyguyu "saf" olarak yaşamıyor; genellikle birden fazla duyguyu aynı anda deneyimliyorlar. Örneğin, en mutlu anında bile "Bu mutluluğu bir daha yaşayamayacak mıyım?" gibi kaygılar hissedilebiliyor. Bu durum, duyguyla ilgili bulguları karıştırıyor ve çalışmayı zorlaştırıyor.

Politika da önemli bir faktör, çünkü kişilerin grup aidiyetleriyle ilişkili olabiliyor. Siyasi görüşler, insanları bir gruba bağlayabildiği gibi tam tersi de mümkün: Kişi, önce bir gruba ait olduğunu hissedip sonra o grubun siyasi görüşünü benimseyebiliyor. Bu özellikle toplumsal olayların hatırlanmasında ve gelecekteki toplumsal olayları öngörürken çok etkili oluyor. Çünkü siyasal bakış açısı, insanların nasıl bir dünya beklediğini veya öngördüğünü ciddi biçimde şekillendiriyor. Bu noktada sadece siyasi görüşten değil, yaş, cinsiyet ve diğer kimlik unsurlarından da söz etmeliyiz. Özellikle cinsiyet, araştırmalarda giderek daha önemli ama aynı

zamanda daha karmaşık bir konu hâline geliyor. Eskiden kadın-erkek olarak ikili bir bakış açımız varken, günümüzde cinsiyetin sadece bu iki kategoriden ibaret olmadığını görüyoruz. Bu da araştırmalarda "Cinsiyeti nasıl ölçeceğiz?" sorusunu doğuruyor ve işleri daha da karmaşıklaştırıyor.

Kültür konusuna gelince, kültürü tek başına bir değişken olarak kullanmayı doğru bulmuyorum. Kültür o kadar geniş bir kavram ki hem tanımlaması zor hem de kültürel grupları net biçimde ayırmak kolay değil. "Türk kültürü" dediğinizde 85 milyon insandan söz ediyoruz; bu insanların tamamının aynı kültüre sahip olduğunu söylemek bence safdillik olur. Kültürü parçalara ayırıp alt başlıklardaki unsurları çalışmak bana daha mantıklı geliyor. Örneğin, "Çocuk yetiştirme tarzının hafızaya etkisi" gibi belirli bir bileşen üzerinden ilerlemek mümkün. Ama "Kültürde hafıza nasıl gelişir?" gibi çok genel bir soru, yanlış bir araştırma yaklaşımı gibi görünüyor.

Aynı şekilde, "kolektivist kültür" gibi etiketler kullanmaktan da kaçınıyorum. Çünkü "kolektivist kültür" dediğinizde içine Hintlileri, Taylandlıları, Korelileri veya devasa nüfusa sahip Çin toplumunu koyuyoruz. Bir buçuk milyarlık bir ülkede, tek bir yemek kültürünün veya tek bir dilin bile olmadığını düşünürsek, herkesin aynı kültürel değerlere sahip olduğunu varsaymak pek mümkün değil. Bu nedenle bu tür genel kategoriler bana çok indirgemeci ve yanlış geliyor.

BELLEĞİN İZİNDE MÜCADELE: BU COĞRAFYANIN VE ÖZNELERİNİN KOLEKTİF BELLEĞİ

— Hafıza Merkezi/Mekânları ile Söyleşiler —

Hazırlayan:

Sercan Karlıdağ*

Yaygın bir nitelemeyle, neyi hatırlayıp unuttuğumuzun göstergesi olarak kolektif bellek, karmaşık bir olgu. Sosyal psikolojik bir zaviyeden okuma çabasıyla kolektif belleğin yamacına iliştirmek istediğim iki önemli nosyon var: Anlatı ve kimlik.

Kolektif bellek bir grubun tarihi ve 'öyküsü', bir grup kimliğinin zamansal tezahürü olmasının yanı sıra, grup-temelli duygular (örn., paylaşılan umutsuzluk) ve motivasyonlara (örn., öz-süreklilik) dayalı bir olgu olarak ele alınabilir. Ayrıca kolektif duygusal yönelimler ve motivasyonlarla harmanlı biçimde paylaşılan anlatılar (örn., kahramanlık anlatıları) açısından da kavranabilir. Kuşkusuz, anlatıda 'saklı' çok detay var. Kolektif travmalarla, kolektif suçlulukla ya da (iyimser olmayan) umutla bezeli paylaşılan anlatılar ile karakterize bir kolektif bellek içeriği düşünelim. Yahut da belleğin yüküyle öğrenilmiş çaresizlik imli gelecek tasavvurlarına demirlemek, (çok çabuk) 'unutmak' ve sessiz seyircilik ya da statükoyu meşrulaştıran tarzda 'hatırlamak'...

Kolektif belleğin çeşitli içerimleri olabileceğini saptamak zor değil. Dahası, farklı içerimleriyle kolektif belleğin, kolektif kimliği, yani belirli tarihsel, sınıfsal, kültürel ve politik bağlamlar açısından grup kimliğini ve gruba mensup bireylerin eylem repertuvarını karakterize edebileceği ileri sürülebilir. Bunun iki yönlü, karşılıklı bağımlı olduğunu savunabiliriz. Kimlik ve sosyal normlar, tarihsel-politik olayların etkisi ve yaydığı duygular kolektif belleğin içeriği üzerinde belirleyici olurken, sözgelimi 'tarihin sosyal temsilleri' olarak kolektif bellek ve onun beslediği ve beslendiği duygular ise grup kimliğiyle özdeşleşmeyi ve sosyo-politik eylemliliği çeşitli açılardan etkileyebilir.[i] Anlatı ve kimlik nosyonları etrafındaki bu değiniler, kolektif kimlik olgusunun güç ilişkileri açısından başat önemini vurguluyor.

Belki de bu yüzden iktidarların hegemonik-denetimci bir vasıfla kolektif bellek ya da toplumsal hafıza

* Altınbaş Üniversitesi, Psikoloji Bölümü, Araş. Gör.

üzerinde hoyratça tepinmeleri tesadüf değil. Belki de bu yüzden, sosyal psikolojik bu lakırdıların ya da akademik uğraşıların ötesinde, bellek/hafıza (hem bireysel hem toplumsal) bir 'mücadele' ve direnişin konusu.

Bellek mücadelesi lafzını en çok Göze Orhon'a atıfla anmayı yeğliyorum.[ii] Kolektif bellek, sözgelimi tarihsel mağduriyetler, nekropolitik şiddet, insanlığa karşı suçlar ve nefret suçları karşısında resmi tarih/anlatılar içinden gün yüzüne çıkarılıp savunulması gereken bir olgu olarak görülebilir. Diğer bir ifadeyle, geçmişin, toplumsal eşitsizlikleri yeniden üreten bir zeminde araçsal(laştırıl)masına karşı, kolektif bellek güçlü bir odak. Çünkü, yaşanabilir bir kamusal hayat tasavvurunda hak mücadelesi ve toplumsal özgürleşme için bir potansiyel vadediyor ve bu, kolektif bellek mücadelesinin etik/politik zeminine işaret ediyor.

Belleğin İzi temalı bu sayımızda, belleğin 'kolektif yüzüne' ve bellek mücadelesine özel olarak eğilmek istedik. Ve, bu coğrafyanın öznelerine hitap eden faaliyetleriyle dört kurum/merkezle iletişime geçip (ilerleyen sayfalarda göreceğiniz üzere) üç soru yönelterek kısa söyleşiler gerçekleştirdik. Kurum/merkezler ve söyleşi yaptığımız temsilcileri:

- *23,5 Hrant Dink Hafıza Mekânı*
  Nayat Karaköse ve Aslı Yolcu
- *Hafıza Merkezi*
  Noémi Lévy-Aksu, Derya Bozarslan, Mert Koçak ve Merve Bakdur
- *Tarihsel Adalet İçin Bellek Müzesi*
  Eylem Delikanlı
- *Madımak Katliamı Hafıza Merkezi*
  Eylem Şen

Hakikat arayışı, geçiş dönemi adaleti, onarıcı adalet, tarihsel adalet, yüzleşme... ve dahası, belki de en çok onlar sayesinde dağarcığımızda. İnkârın karşısında 'hafızalaştırma' faaliyetlerinin ve bellek olgusunu güç ilişkilerinin odağında görerek bir bellek aktivizmi çabasının, dört kurum/merkez için ortak bir payda olduğunu söylemek, zannediyorum yanlış olmayacak. Onlar sayesinde bakıyoruz bu coğrafyaya: Zorla kaybetmeler, 12 Eylül Darbesi ve işkenceler, Cumartesi Anneleri/İnsanları, Hrant Dink, Madımak'ta katledilen 33 canımız, Tahir Elçi...

Ne iyi ki, bu coğrafyanın özneleri için, toplumsal-tarihsel adalet için, bir kolektif bellek mücadelesi vererek söz ve eylem üretiyorlar!

[i] Burada izleri sürülebilecek, sosyal psikolojik perspektifte bazı kaynaklar ve okuma önerileri için bkz.:
- Bilgin, N. (Ed.) (2013). *Tarih ve kolektif bellek.* Bağlam Yayınları.
- Jovchelovitch, S. (2012). Narrative, memory and social representations: A conversation between history and social psychology. *Integrative Psychological and Behavioral Science, 46*, 440-456.
- Liu, J. H. ve Páez, D. (2019). Social representations of history as common ground for processes of intergroup relations and the content of social identities. D. Matsumoto ve H. C. Hwang (Ed.), *The handbook of culture and psychology* içinde (ss. 586–614). Oxford University Press.

[ii] Örn. bkz. "Türkiye'de Bellek Mücadelesi – Göze Orhon": *https://youtu.be/-LfuBzLDTZ4* (Son Görüntüleme Tarihi: 23.02.2025)

Söyleşi I

23,5 Hrant Dink Hafıza Mekânı

Nayat Karaköse*

Aslı Yolcu**

"Bu coğrafyanın hafızası" sözü size ne anlam ifade ediyor? Coğrafyanın hafızasına özgü nitelikler ve karakteristiklere ilişkin değerlendirmelerinizin yanı sıra, sizin pencerenizden, kolektif bellek ya da toplumsal hafızaya nasıl yaklaşılabilir?

Bu coğrafyanın hafızası, uzun yıllardır var olan ve devam eden birikimi, derin katmanlı geçmişi ve aynı coğrafyada yaşayan çokkültürlü, farklı etnik ve dini toplulukların ortak hikâyesinin bir yansımasını görebildiğimiz bir hafıza. Sadece bu toplulukların birlikte yaşama deneyimlerini değil travmalarının, acılarının da izlerini taşıyan, geçmişle birlikte bugünü ve geleceği de şekillendiren bir hafızadan bahsediyoruz. *23,5 Hrant Dink Hafıza Mekânı*, Sebat Apartmanı'nın taşıdığı anlam ve hakikatin, Hrant Dink'in kolektif bellekte ve kamusal vicdanda edindiği yerin farkındalığıyla "hafıza ile umudun" birleştiği bir mekân olarak varlığını sürdürüyor. Bu nedenle *23,5* bu kolektif belleği daha adil, barışçıl ve kapsayıcı bir yaklaşımla ele alırken yüzleşme ve hakikat arayışını da her daim sürdürüyor.

Gündelik-siyasi kritikte bir hayli yer kaplayan "çok çabuk unutan bir toplum" değerlendirmesine katılır mısınız? Evetse, bunu yaratan/etkileyen koşullar hakkında neler söylersiniz?

'Çok çabuk unutan bir toplum' değerlendirmesi kısmen doğru olabilir; ancak bu unutma hâli toplumdaki bireylerin bir özelliğinden öte, büyük ölçüde sistematik olarak oluşturulan ve kültürel dinamiklerle ilişkili, hakikatin görünürlüğünün farklı söylemlerle gölgelendiği bir süreç. Türkiye'ye baktığımızda bir ay içerisinde başka birçok toplumun belki de beş yılda yaşayacağı toplumsal olaylarla sarsılıyoruz. Bunların büyük kısmı da ağır toplumsal yaralar açma potansiyeli olan, travmatik olaylar. Toplumun çoğunluğu çabuk unutuyor, çünkü unutmak belki bir koruma kalkanı işlevi görüyor, hatırlarsa belki de devam etmeyecek.

Hatırlamaktan korkan bir topluma sahip olduğumuz da söylenebilir, çünkü hatırlamak bir sorumluluk içeriyor; yüzleşmek, adalet talep etmek gibi. Unutmasaydık yüzleşir, adalete erişir ve daha demokratik bir topluma

* Hrant Dink Vakfı, Programlar Direktörü

** 23,5 Hrant Dink Hafıza Mekânı, Ziyaretçi Programları Koordinatörü

sahip olabilirdik. Unutturmamak için mücadele eden ve adalet mücadelesini sürdüren bir kesim var, onların katkısı ve çabaları çok değerli ve oradaki mücadeleyi çoğaltmamız gerekiyor. Fakat çoğunluk ya çabuk unutuyor. Ya hatırlamamayı seçiyor ya da çok çabuk alışıyor.

23,5, hafızayı her daim diri tutmaya çalışan, hatırlama ve yüzleşmeye cesaret etmeye davet eden, hatırlamanın ve yüzleşmenin iyileştirici gücüne ve bir arada yaşama olan katkısına odaklanmaya devam eden bir mekân.

"Hafıza Mekânı'nın arka planındaki motivasyonun, Hrant Dink'in uğruna mücadele ettiği adalet, eşitlik, demokrasi gibi evrensel değerler ve onun diyaloğa, bir arada yaşama dair yaptığı çağrılarını hem varoluşunda hem de tüm faaliyetlerinde öncelemesi olduğunu söyleyebiliriz."

Hiç bilmeyen birine, kendi faaliyetlerinizden ve bu faaliyetlerinizin arka planındaki motivasyon ve duygularınızdan bahseder misiniz? Yürüttüğünüz çalışmalar veya ilgilendiğiniz gündemlerin bu ülkenin toplumsal hafızası ya da kolektif belleği ile bağı nedir?

23,5 Hrant Dink'in hayatına, onun mücadelesine, Agos Gazetesi'nin hikâyesine, Türkiye'deki azınlıkların tarihine ışık tutan, cinayete giden süreci ve sonrasında yaşananları ele alan bir mekân. Bu açıdan *23,5* alternatif bir tarihe, Türkiye'nin yakın tarihine bakış için de bir fırsat sunuyor.

Hafıza Mekânı'nın arka planındaki motivasyonun, Hrant Dink'in uğruna mücadele ettiği adalet, eşitlik, demokrasi gibi evrensel değerler ve onun diyaloğa, bir arada yaşama dair yaptığı çağrılarını hem varoluşunda hem de tüm faaliyetlerinde öncelemesi olduğunu söyleyebiliriz. Tabii ki onun değerlerini toplumun geniş kesimleriyle de buluşturmak, daha kapsayıcı bir hafıza inşa etmek de buna dâhil. Mekânımızın ana anlatıcısı Hrant Dink, ziyaretçiler tüm hikâyeyi onun sesinden, bakış açısından dinleme fırsatı buluyorlar. *23,5* toplumda herkesin sesinin duyulduğu, kolektif bir farkındalığın oluşması için çalışan bir hafıza mekânı.

Sorular çok önemli bir yer kaplıyor, insanlara karşı konuşan değil insanlarla birlikte konuşan, soru soran, sorgulatan bir alan. Bu anlamda "23,5 Hrant Dink Hafıza Mekânı Öğrenme Programları" kapsamında yaptığımız atölyeler, turlar, etkinlikler kolektif belleğin adil bir şekilde inşa edilmesine, geleceğin dönüşmesine katkı sağlayan, bir arada olmanın iyileştirici gücüne ve umuda odaklanan içeriklerden oluşuyor.

Hafıza Mekânı'nın önemli özelliklerinden biri ziyaretçilerinin katkılarıyla çoğalan, mücadele biçimlerimizi ve dirayetimizi sürdürdüğümüz bir yer olması. *23,5*'ta bu mücadele biçimlerini hem kolektif bellek üzerinden konuşabiliyoruz hem de mekân bireysel hikâyelerimize, mücadelelerimize de alan açıp bizi güçlendiriyor. *23,5*'u adalet ve hakikat arayışının önemli bir yer

tuttuğu bir hafıza mekânı olmasının ötesinde bir diyalog, buluşma, yüzleşme, vicdan, araştırma ve paylaşım mekânı olarak da değerlendirebiliriz.

Web-sitesi • *https://hrantdink.org/tr/hafiza-mekani*

Hafıza Merkezi

Noémı Lévy-Aksu
Derya Bozarslan
Mert Koçak
Merve Bakdur*

"Bu coğrafyanın hafızası" sözü size ne anlam ifade ediyor? Coğrafyanın hafızasına özgü nitelikler ve karakteristiklere ilişkin değerlendirmelerinizin yanı sıra, sizin pencerenizden, kolektif bellek ya da toplumsal hafızaya nasıl yaklaşılabilir?

Çok kültürlü, çok değişken ve çok bileşenli bir ülke olan Türkiye'de coğrafya, içerisinde ve küçük ölçekli binlerce parçasında yaşayan ya da yaşamış toplumlardan, yaşanan olaylardan bağımsız değerlendirilmesi oldukça zor bir hafızaya sahip. Göçler, sürgünler, zorla yerinden etmeler, ekolojik yıkımlar, deprem, sel, yangın vb. felaketler yaşandıkları alanın hafızası ile ilişkili durumdalar. Nitekim mekânlar ve alanlar geçmişten bugüne farklılıklarıyla, benzerlikleriyle ve süreç boyunca geçirdikleri değişimlerle yapılanıyor. Bu yapının iki öznesi ise *insan* ve *doğa*. Doğal olarak doğada gerçekleşen bu değişimler insan yaşantısındaki mücadelelerden ve gerek sosyal gerekse politik müdahalelerden bağımsız değerlendirilemez. Hem insanın hem doğanın ürettikleri coğrafyada bırakılan izi şekillendiriyor. Kişisel hikâyelerdeki yemekler, şarkılar, alışkanlıklar, inançlar, gelenekler, ritüeller, somut olan ya da olmayan değerler insanın içinde bulunduğu mekân ve alan ile toplamda kolektif bir belleğin ortaya çıkmasını sağlıyor.

Bu bağlamda 'coğrafyanın hafızası' bizim çalışmalarımızda pek başvurduğumuz bir terim değil. Toplumsal hafıza, *öznelerin* yaşantılarını ve hikâyelerini ait olduğu mekân ve bölgeler, toplumsal mücadeleler, hatırlama ve unutma pratikleri ile okuduğumuz, jenerasyonlar arası aktarımları göz önüne aldığımız bir yapı diyebiliriz. Resmi devlet anlatıları ve ideoloji inşası karşısında direnen hafıza ve kimi zaman bu dirence yönelik tahribatın bıraktığı iz de bunun bir parçası. Edilgen bir yapı değildir kolektif hafıza, hem bireysel belleklerin toplamı ile yaratılıyor hem de kendi içerisinde bir olgu olarak var olmaya devam ediyor. Toplumsal hareketleri, siyaseti şekillendirmeye devam ediyor.

Neleri hatırlayacağınıza, neleri unutacağınıza ve neleri görmezden geleceğinize karar veren resmi anlatı ve bu anlatıyı takip etmek muktedir ve iktidar ilişkisinin bir

* Hafıza Merkezi, Hafıza ve Barış Çalışmaları Ekibi

parçası. Yıllar içerisinde sivil alanın daralması ve siyasi baskının artmasının da bunda büyük bir payı var elbette. Örneğin, anadili hakkı tartışmaları içerisinde yüzyıllarca biriken hikâye, efsane ve destanları yeni nesillere taşıyan Kürtçe dengbejler de kendilerine seslerini iletecekleri bir alan bulmakta zorlanıyor. (Kürtçede 'ses' anlamına gelen deng ve 'söyle, ses ver' anlamına gelen bêj sözcüklerinin birleşmesiyle oluşan Dengbêj sözcüğü, sözün ahenkle icra edilmesini sağlayan kişi anlamında kullanılmaktadır.)

Gündelik-siyasi kritikte bir hayli yer kaplayan "çok çabuk unutan bir toplum" değerlendirmesine katılır mısınız? Evetse, bunu yaratan/etkileyen koşullar hakkında neler söylersiniz?

Aslında, bu, unutmaktan ziyade bir görmezden gelme, sessizlik ve sessizleştirme pratiği. *Hafıza Merkezi* olarak kuruluşumuzdan bu yana odaklandığımız konular arasında olan, 90'lı yıllarda Türkiye'de, yoğun olarak Kürt illerinde gerçekleşen zorla kaybetmeler bunun çarpıcı bir örneğidir. Kayıplara dair kayıp yakınları ile yapılan görüşmeler, adli başvurular, medyada çıkan haberler gibi pek çok kaynaktan doğrulayarak oluşturduğumuz bir veri tabanımız var. Derin bir siyaset bilgisi gerektirmeksizin zorla kaybetmelere ilişkin yapılan inceleme ve araştırmalarda rahatlıkla görebileceğiniz bir medya verisi var. Bugün oldukça kolay erişilebilecek bir arşiv çalışmasıyla dönemin günümüzde de anaakım olarak kabul edilebilecek gazetelerinde ve ana haber bültenlerinde kayıplara ve faili meçhullere ilişkin haberlere yer verildiğini siz de rahatlıkla görebilirsiniz.

Buna rağmen sadece bugün yaşananların unutulması değil, o gün dahi bunların görmezden gelinmesine, hayatın büyük insan hakları ihlalleri yaşanmıyormuşçasına devam etmesine, siyasilerin sessizliğine, toplumun suskunluğuna, adalet mensuplarının görevlerini ihlal etmesine bakarak bunun "kolay unutma"nın çok ötesinde olduğunu anlayabiliyoruz. Kaldı ki bugün hâlâ, 27 Mayıs 1995'ten bu yana her cumartesi Galatasaray Meydanı'nda buluşarak kayıplarının akıbetini soran Cumartesi Anneleri/İnsanları gibi bir sivil itaatsizlik eylemi gerçekleşiyor. Bu yıl 1000 haftayı geçen bu eylemin temeldeki amacı hatırlatmak değil, "unutturmamak" ve kayıpların akıbetini sormak. İlk gününden bugüne 30 yıllık bir süreç boyunca aşikâr bir gerçeğin peşinden koşan insanlar, kayıplarının ve hâlâ en azından bir mezarları olmasını bekledikleri insanların isimlerini ve fotoğraflarını meydanlarda taşıyorlar. Dolayısıyla hiçbir zaman unutulmayan bir gerçeğe bile toplum tarafından nasıl kulak tıkandığını görmek, bizim, siyasetin günlük dilindeki gibi "kolay unutmadığımızı", aslında "kolayca görmezden geldiğimizi" gösteriyor.

Bu örneğin dışında da *Hafıza Merkezi*'nin Türkiye'nin bir "amnezi" ülkesi olduğu yaygın görüşünü sorgulayan yaklaşımlardan esinlendiğini söyleyebiliriz. Nitekim *Hafıza Merkezi*'nin kurucularından biri, Özgür Sevgi Göral ikna edici bir biçimde, Türkiye'nin geçmişiyle ilişkisini anlamak için amnezi yerine, geçmişi konuşabilmenin kelime, kavram ve fikirlerinden yoksun olma anlamına gelen "afazi" kavramının daha uygun olduğunu öne sürdü.[1] Şüphesiz ki bu *afazi* hâkim ideoloji ve inkâr politikalarına doğrudan bağlıdır. Aynı zamanda, mağdur grupların çoğulluğu ve parçalanmışlığı da fragmante bir hafızayı doğurarak ait olmadığımız grupların yaşadıklarını unutmamız veya onlara kayıtsız kalmamızla sonuçlanabilir. *Hafıza Merkezi* olarak mübadele ile zorla yerinden edilmeler, Ermeni Soykırımı, Kürt illerindeki sistematik baskı politikaları gibi farklı dönem, süreç ve deneyimler arasındaki bağlantıları sorgulayarak daha kapsayıcı ve eleştirel bir hafıza sahasını inşa etmeye katkıda bulunmaya çalışıyoruz.

"Şüphesiz ki bu afazi hâkim ideoloji ve inkâr politikalarına doğrudan bağlıdır. Aynı zamanda, mağdur grupların çoğulluğu ve parçalanmışlığı da fragmante bir hafızayı doğurarak ait olmadığımız grupların yaşadıklarını unutmamız veya onlara kayıtsız kalmamızla sonuçlanabilir."

Hiç bilmeyen birine, kendi faaliyetlerinizden ve bu faaliyetlerinizin arka planındaki motivasyon ve duygularınızdan bahseder misiniz? Yürüttüğünüz çalışmalar veya ilgilendiğiniz gündemlerin bu ülkenin toplumsal hafızası ya da kolektif belleği ile bağı nedir?

Hafıza Merkezi 2011 yılında bir grup akademisyen, hukukçu, gazeteci ve insan hakları savunucusu tarafından kuruldu. "Geçiş dönemi adaleti" ilkelerinden yola çıkarak hakikat, adalet ve hafıza ilişkilerini düşünmeye davet eden, somut belgeleme çalışmalarla katkıda bulunan yeni bir yaklaşımı sunmaya hedeflendi. Bahsettiğimiz gibi kuruluşunun etrafında şekillendiği konu Türkiye'de Zorla Kaybetmeler gerçeğiydi. 90'lı yıllarda devlet şiddetinin en yakıcı örneklerinden biri olan bu olgu, bugün hâlâ etkisini cezasızlık problemi ile sürdürüyor. Merkez kurulduğunda, başta zorla kaybetmeler olmak üzere, ağır insan hakları ihlallerinin evrensel standartlarda belgelenmesi, emsal olabilecek davaların takibi ve belgelenmesi, mağdurlar ve aileleriyle görüşmeler ve tüm bu ağır ihlallerle ilgili hakikatlerin toplumun geniş kesimlerine anlatılmasına yönelik faaliyetler temel bir çalışma ekseni olarak belirlendi. Sonucunda da özgün bir veri tabanı ve çeşitli raporlar ortaya çıktı. Bu bir hafıza kaydıydı. Amaç, zorla kaybedilen, hukuk dışı infaz edilen insanları *birer sayı* olmaktan çıkarmak ve devlet nezdinde kabul edilmeyen bu suçu görünür kılmaktı.

[1] Göral, Ö. S. (2023). *Yaramız derindir: Hafıza sahası ve sömürgeci afazi.* İstos Yayınları.

Hâlâ eksenimizde olan bu çalışmanın yanı sıra, *Hafıza Merkezi*'nin çalışma alanları gittikçe genişledi. Hafıza ve Barış Çalışmaları programı bağlamında *Türkiye'de Hafızalaştırma* web-sayfamız, farklı fiziksel ve dijital hafızalaştırma projelerini inceleyerek Türkiye'deki hafıza sahasının dinamikleri, engelleri ve etkileri ile özgün bir kaynakça oluşturuyor. Buna ek olarak, Türkiye'yi kendi sınırları içinde monolitik bir bütün olarak görmemek adına, Türkiye'nin içinde bulunduğu daha geniş coğrafyada dâhil olduğu ağır insan hakları ihlallerini hafızalaştıran projelere de yer verdik (örn., Göçmenlerin Yunanistan'dan Türkiye'ye Kitlesel Geri İtilmesinin Dijital Canlandırması[2]). Aynı zamanda, Hafıza ve Gençlik projelerimizle atölye, saha gezileri ve küçük proje destekleriyle gençlerin eylemliliğini, tarihsel adalet ve hesap verilebilirlik tartışmalarına katılımlarını teşvik etmeye çalışıyoruz. Öte yandan, hukuk çalışmaları programıyla ortak olarak yürüttüğümüz yeni çalışma, 2000'li yıllarında yaşam hakkı ihlallerine odaklanarak nesiller arası şiddet deneyim ve hafızalarıyla birlikte onarıcı adalet imkânlarını araştırıyor.

Web-sitesi • *https://www.hakikatadalethafiza.org/*

[2] Bkz. *https://memorializeturkey.com/tr/memorial/gocmenlerin-yunanistandan-turkiyeye-kitlesel-geri-itilmesinin-dijital-canlandirmasi* (Son Görüntüleme Tarihi: 23.02.2025)

Söyleşi III

Tarihsel Adalet İçin Bellek Müzesi

Eylem Delikanlı*

"Bu coğrafyanın hafızası" sözü size ne anlam ifade ediyor? Coğrafyanın hafızasına özgü nitelikler ve karakteristiklere ilişkin değerlendirmelerinizin yanı sıra, sizin pencerenizden, kolektif bellek ya da toplumsal hafızaya nasıl yaklaşılabilir?

"Bu coğrafyanın hafızası" dendiğinde ilk aklımıza gelen kavram *yüzleşme* oluyor. Geçmişle yüzleşme, hesap sorma pratikleri açısından ise ülke olarak son derece zayıf bir karnemiz var. Dolayısıyla coğrafyanın hafızası, yüzleşilmeden üst üste yığılmış, katmerlenmiş parşömenler gibi duruyor. Kimi sayfaların birbirine yapıştığı, ayrışamadığı ama üstüne yenilerinin eklendiği ve eklendikçe hakikate ulaşmanın zorlaştığı bir bütün gibi.

Türkiye'de bellek çalışmalarını bağımsız yürüten kişi ve kurumların sayısı az değil ve çok iyi işler yapıyorlar. Bu emeklerin ve eforların ancak birbirleriyle temas ettikçe, birbirlerini güçlendirip hem tematik bağlar kurarak hem de eylemde birleşerek bir dönüşüm yaratabileceklerini düşünüyoruz. Türkiye'de büyük kırılmaların yaşandığı toplu şiddet süreçlerinin yekpare olaylar olmadığını vurgulayarak ancak bütünlüklü bir tarih anlatısı ve bellek aktivizmiyle bu çalışmaların etkili olabileceğini düşünüyoruz. Dolayısıyla, sözgelimi 12 Eylül'ü anlamak için sadece biraz öncesi ve sonrasına bakmakla yetinmemeli, yüzyıl öncesinden bugüne değerlendirmeliyiz.

Gündelik-siyasi kritikte bir hayli yer kaplayan "çok çabuk unutan bir toplum" değerlendirmesine katılır mısınız? Evetse, bunu yaratan/etkileyen koşullar hakkında neler söylersiniz?

Çok çabuk unutan toplum yerine "seçici hatırlayan" veya "kolektif sessizliğe bürünen toplum" kavramları daha yerinde olur. Hatırlamak için bilmek gerekir. Aslında bellek çalışmaları yürüten kurumların, kişilerin hedefi, hakikati ortaya çıkarmak ve bu hedefi gerçekleştirirken hakikat üzerinden belli davranışların değişeceğine, dönüşeceğine ve bir iyileşme, sağaltım yaşanacağına dair olan inançları aynı zamanda. Bu çok önemli bir ayak olmakla beraber esas meşakkatli aşaması, beklenen dönüşümün gerçekleşmesine olan direnci kırabilmek. Bunun en önemli noktası ise kişinin özne olarak kendini kabul etmesi ile başlıyor. Daha somut konuşacak olursak, Türkiye'de insanlar 12 Eylül'de bir darbe olduğunu, bu süreçte işkenceler, hak ihlalleri

* Tarihsel Adalet için Bellek Müzesi Yürütücü Direktörü

olduğunu bilmiyor mu? Biliyor ama bu hikâyeler başkalarının başına gelmiş, kendi hayatlarıyla temas etmeyen hikâyeler olarak okunuyor hâlâ. Toplum, egemenlerin "sağ-sol çatışıyordu, kardeş kardeşi vuruyordu" temelinde, yaşananların içini boşaltan, silen ve yeniden yazan bir tarih anlatısında sessiz kitleler olarak yaşamına devam ediyor. Bunun daha geniş çerçevede bir demokrasi meselesi, mücadelesi olduğunu ve demokrasinin savunulmaya muhtaç olduğunu, özneler olarak bunda her birimizin payı olduğunu kavramakla başlıyor her şey. Ancak bu şekilde yaşanan ihlaller kime yapılırsa yapılsın ses çıkardığımız ve kolektif sessizliği bozduğumuz bir toplumu yaratabiliriz. Ancak bu şekilde 'çok çabuk unutan toplum' ifadesi hayatımızdan çıkabilir.

Hiç bilmeyen birine, kendi faaliyetlerinizden ve bu faaliyetlerinizin arka planındaki motivasyon ve duygularınızdan bahseder misiniz? Yürüttüğünüz çalışmalar veya ilgilendiğiniz gündemlerin bu ülkenin toplumsal hafızası ya da kolektif belleği ile bağı nedir?

Tarihsel Adalet için Bellek Müzesi, Türkiye Araştırmaları Enstitüsü'nün kolektif hafıza ekibi tarafından 2021 yılının Ocak ayında hayata geçirildi. 12 Eylül 2022 yılında ise kamuoyuna açıldı. 12 Eylül 1980 Darbesi çokça konuşulan, üzerine yazılmış, çizilmiş bir konu; fakat dönemi, öncesi ve sonrasıyla anlatan derli toplu bir kaynak bulmak yine de zor. Dünyanın birçok ülkesinde, özellikle toplu şiddet dönemleriyle yüzleşme ve hesap sorma pratikleri açısından önemli olan bellek müzeleri Türkiye'de ne yazık ki bir elin parmağını geçmeyecek sayıda varlık gösteriyorlar.

12 Eylül 1980 Darbesi'ni anlatabileceğimiz fiziki bir müzesinin yakın dönemde hayata geçemeyeceğini öngörerek bu müzeyi dijital bir mekânda inşa etmenin doğru bir strateji olduğuna karar verdik. Böylelikle 12 Eylül 1980 Darbesi'ne dair Türkiye'nin ilk dijital müzesi ve insan hakları arşivi hayata geçmiş oldu. *Tarihsel Adalet için Bellek Müzesi*, Sözlü Tarih, Bellek Nesneleri, Dava Dosyaları ve Adalet Arayışı adı altında daimî koleksiyonlardan oluşuyor.[1]

Bu koleksiyonlar içerisindeki farklı formatlardaki bilgi, belge ve verilerle özellikle darbe öncesi ve sonrası uygulanmış, başta işkence olmak üzere insan hakları ihlallerini ve insanlığa karşı suçları belgeliyoruz. Dolayısıyla hukuk çalışmaları Müze'nin ağırlık verdiği alanların başında geliyor. Dava dosyaları koleksiyonu içerisinde ilk yıl, 25 adet işkence dosyası başta olmak üzere, dönemin sıkıyönetim mahkemelerindeki dava süreçlerini inceleyerek 12 Eylül hukukuna dair bir analiz yapmaya çalışıyoruz. Sözlü Tarih Koleksiyonu ise

[1] Detaylar için bağlantılara bakabilirsiniz: *bellekmuzesi.org/davadosyasi* - *bellekmuzesi.org/sozlutarih* - *bellekmuzesi.org/bellek-nesnesi* - *bellekmuzesi.org/iskence-haritasi* (Son Görüntüleme Tarihi: 23.02.2025)

sadece hak ihlallerine odaklanmıyor. Anlatıcıların kişisel tarihleri yanında kendi anlatıları üzerinden 60'lardan günümüze bir yakın tarih okuması yapabiliyoruz. Darbeler bir günden ibaret olmadıkları ve Müze'de bir süreç olarak ele alındıkları için öncesi ve sonrasıyla bütünlüklü bir anlatı oluşturmak gerektiğini düşünüyoruz. Bir diğer önemli koleksiyonumuz ise, Bellek Nesneleri Koleksiyonu. Bu koleksiyon hem döneme dair görsel bir dünyanın kapısını açıyor hem de biraz önce bahsettiğimiz hak ihlallerine dair kanıt olabilecek bilgi, belge ve dokümanın toplandığı bir arşiv işlevi görüyor. Bellek Müzesi her ne kadar dijital bir müze olsa da hâlihazırda fiziki bir müzenin içini dolduracak kadar fiziki arşiv malzemesini de topluyor ve arşivini bağışçıların destekleriyle büyütüyor. Müze'nin alamet-i farikası ise işkence haritası. Müze'deki anlatı, bilgi ve belgelerden teyit ettiğimiz veriler ışığında hak ihlaline uğradığını tespit ettiğimiz 8750 ismin, 478 ihlal mekanının, 45 işkence türünün ve bu ihlallerden sorumlu 500'den fazla ismin yer aldığı bu çalışma, arşivlere eklenen her yeni veride güncelleniyor. İşkence haritası Müze'nin tarihsel adalet kavramı etrafında gövdelendirdiği bir adalet arayışı pratiği olması açısından oldukça önemli. Cezasızlık zırhıyla korunarak hukuki süreçlerden sıyrılabilmiş, insan hakları ihlallerinden sorumlu tutulan herkesten bu şekilde hesap soruyoruz.

Bellek Müzesi Türkiye'nin demokrasi mücadelesinin bir bileşeni olarak kurgulandı ve hayata geçirildi. En önemli hedeflerinden birisi *kuşaklararası bellek aktivizmi*ni güçlendirmek, bu vesileyle hakikati netleştirmek, salt iktidarın güdümünde yürütülen yüzleşme pratikleriyle adaleti tesis etmenin mümkün olmayacağını; ancak aşağıdan yukarı bir tarih anlatımı, açık ve erişilebilir arşivler ve 12 Eylül'ün muhataplarının aktif katılımıyla yaratılacak dinamik bir sürecin bunu mümkün kılacağının altını çizmek.

"...bu baskılara karşı mücadelelerin de geçmişte olduğu gibi devam etmekte ve örgütlülük, dayanışma, kolektif mücadelenin geçmişten bugüne bir gereklilik ve aciliyet olarak önümüzde durmakta olduğu. Dolayısıyla, Bellek Müzesi, yalnızca geçmişin hakikatlerini gün ışığına çıkarmak anlamında değil, aynı zamanda bugünkü mücadelelerle bağını kurarak kuşaklararası bir bellek aktivizmini de güçlendirme misyonunu taşıyor."

Bellek Müzesi'nin sloganı "Geçmiş Bugündür." Bununla iki konuyu anlatmak istiyoruz: Birincisi, 12 Eylül ile birlikte yerleşen ve ağırlaşan hak ihlalleri, antidemokratik uygulamalar ve 12 Eylül Anayasası ile yerleşen baskıcı kanunlar hâlâ devam ediyor. Bunların devam eden etkilerini bugün de yaşıyoruz. Bugün mücadelesini verdiğimiz birçok şeyin temelleri (YÖK, seçim sistemi, eğitim gibi), 12 Eylül ile atıldı. İkinci vurgulamak istediğimiz nokta ise, bu baskılara karşı mücadelelerin de geçmişte olduğu gibi devam etmekte ve örgütlülük, dayanışma, kolektif mücadelenin geçmişten bugüne bir gereklilik

ve aciliyet olarak önümüzde durmakta olduğu. Dolayısıyla, Bellek Müzesi, yalnızca geçmişin hakikatlerini gün ışığına çıkarmak anlamında değil, aynı zamanda bugünkü mücadelelerle bağını kurarak kuşaklararası bir bellek aktivizmini de güçlendirme misyonunu taşıyor. Bellek Müzesi'nin bu konuda güçlü adımlarla ilerlediğini ve 12 Eylül'ün muhataplarının aktif katılımıyla dinamik bir sürecin yaratıldığı bir deneyimi hep beraber yaşıyoruz.

Web-sitesi • *https://bellekmuzesi.org/*

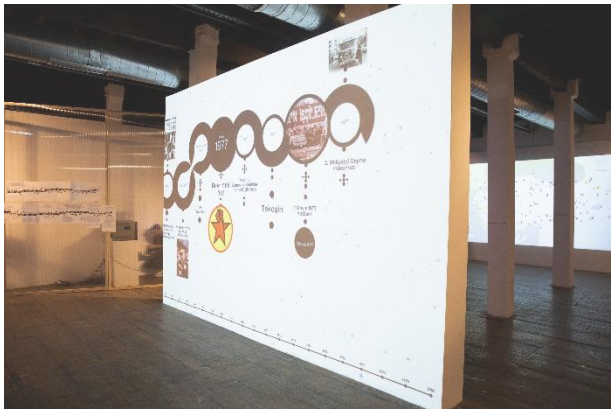

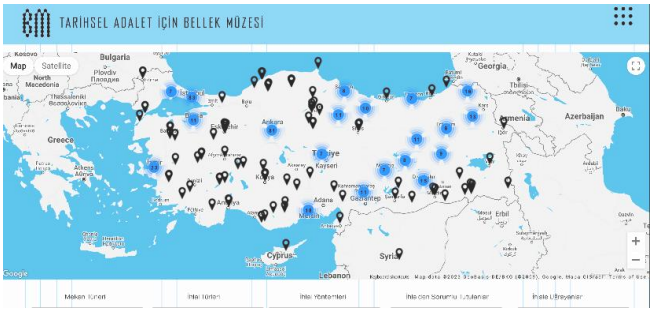

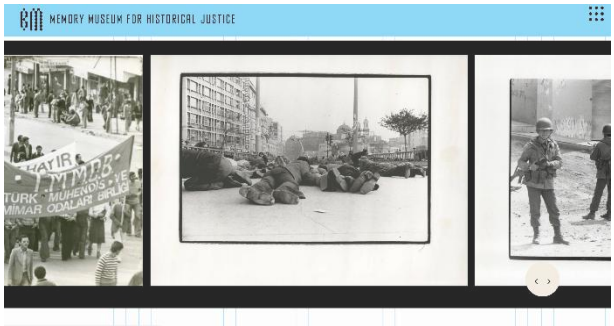

Madımak Katliamı Hafıza Merkezi

Eylem Şen*

"Bu coğrafyanın hafızası" sözü size ne anlam ifade ediyor? Coğrafyanın hafızasına özgü nitelikler ve karakteristiklere ilişkin değerlendirmelerinizin yanı sıra, sizin pencerenizden, kolektif bellek ya da toplumsal hafızaya nasıl yaklaşılabilir?

Gündelik-siyasi kritikte bir hayli yer kaplayan "çok çabuk unutan bir toplum" değerlendirmesine katılır mısınız? Evetse, bunu yaratan/etkileyen koşullar hakkında neler söylersiniz?

Herkesin sıklıkla kullandığı bir cümle var: *Coğrafya kaderdir.* Bu, genelde yaşadığımız coğrafyanın olumsuz yanlarına gönderme yapmak için kullanılan bir cümle. Kader de insanın aslında içinde bulunduğu, kendisinin belirlemediği koşullar içinde yaşama durumuna işaret ediyor.

Coğrafya kaderdir lafı aslında hepimizin gündelik hayatında da sıklıkla kullandığı, yaşadığımız ülkede bugün hâlihazırda gündemimizde olan sorunlar, bizi üzen gelişmeler ya da birtakım felaketler karşısında kullandığımız bir ifade. Peki, insan hayatında ne için uğraşıyor? Kader ne? Onu yaşayacak mı? Onu değiştirebilecek mi?

İnsanın önce bu coğrafyanın ne olduğunu, nasıl bir tarihselliği olduğunun bilinmesi lazım. Bugün içinde yaşadığı koşullar niye böyle oldu? Nasıl bu hâle geldi? Peki bunu kim anlatacak? Kimin anlatımıyla, kimin tanıklığıyla bugününü anlamaya çalışacağız yaşadığımız toplumun, coğrafyanın? Esas mesele bu. Yani, toplumsal hafıza temel olarak bu toplumun görülmeyen en geniş kesimlerinin hafızası hâline geldikçe ezilenlerin hafızasını anlatan bir tarih bilinci ortaya çıktıkça coğrafyanın bugününü de anlamak mümkün oluyor.

Bunun bir kader olmadığını ya da kaderin nasıl oluştuğunu, bunun maddi temellerinin ne olduğunu görmek, anlamak ve buna ilişkin hem bireysel olarak hem yaşadığımız coğrafya açısından bir anlatı kurmak ve bunu değiştirmeye dönük fikir edinmek de mümkün olabilir. Dolayısıyla coğrafyanın hafızasına özgü nitelikler ancak o coğrafyayı temsil edenler tarafından yapılabilir. Bu yüzden hafıza çalışmaları çok önemli.

Eski bir Afrika atasözü bu noktada isabetli, ben de tekrar etmiş olayım: "Aslanlar kendi tarihlerini anlatıncaya

* Madımak Katliamı Hafıza Merkezi, Proje Koordinatörü ve Kreatif Yönetmeni

kadar avcıların hikâyelerine mecbur kalacağız.” Dolayısıyla aslında bu coğrafyada yaşayanların, anlatıların, tanıklıklarının görünürlüğü mümkün oldukça kendi tarihimiz daha kolektif bir zeminde anlatılabilir.

“...kolektif hafıza, belirlenmiş resmi bir tarihin belirli bir kitleye aktarılması değil, çoklu bir tarih anlatımının özneyi gerçekten kolektif bir özne hâline getirerek farklı bakış açısıyla, ama birinin diğerinin üzerinde hegemonya kurduğu değil, bir tarih anlatımı anlamına geliyor. Hem demokratik bir platform hem de görme biçimleri ve tarih anlatım biçimleri açısından çok daha isabetli bir yerde duruyor, diyebiliriz.”

Biz sadece galiplerin tarihini dinliyoruz ya da egemen olanların tarihini kuşaktan kuşağa aktaran bir tarihsel yapı ya da genel bir sistem içindeyiz. Esasında bu tür çalışmalar kadınların, ötekilerin, ezilen halkların kendi tarihlerini, kendi tanıklıklarıyla anlatması için bir imkân. Bunun başka bir boyutu ise sözlü tarih çalışmaları. Bu da şu demek özünde: Bireylerin tanıklıkları tarihin yazımından daha öte bir şey içeriyor.

Burada bireysel tanıklıklar aslında tek tek farklı kişilerin kendi özgün niteliklerine göre, sözgelimi kadın, erkek, yaş grubu, işte geldiği köken (vs.), bütün bu farklılıkları içeren bir arka planla, bir geçmişle var; yani yaşanan olaya tanıklık etmesi ve bu tanıklık üzerinden konuyu değerlendirmesini sağlıyor. Diğer bir ifadeyle, bu tür çalışmalar, birçok açıdan yaşananları görmek ve bütün tarihe farklı açıdan bakmak, yaşananları başka başka birçok perspektiften görme imkânı sağlayan hafıza çalışmaları. Dolayısıyla, kolektif hafıza, belirlenmiş resmi bir tarihin belirli bir kitleye aktarılması değil, çoklu bir tarih anlatımının özneyi gerçekten kolektif bir özne hâline getirerek farklı bakış açısıyla, ama birinin diğerinin üzerinde hegemonya kurduğu değil, bir tarih anlatımı anlamına geliyor. Hem demokratik bir platform hem de görme biçimleri ve tarih anlatım biçimleri açısından çok daha isabetli bir yerde duruyor, diyebiliriz.

Hiç bilmeyen birine, kendi faaliyetlerinizden ve bu faaliyetlerinizin arka planındaki motivasyon ve duygularınızdan bahseder misiniz? Yürüttüğünüz çalışmalar veya ilgilendiğiniz gündemlerin bu ülkenin toplumsal hafızası ya da kolektif belleği ile bağı nedir?

Ben bilgisayar mühendisliği okudum ve uzun bir süre bu alanda çalıştım. Bilgisayar mühendisi olarak çalışırken de sinema lisansı ve yüksek lisansı yaptım. Şimdi doktora öğrenimimi sürdürüyorum. Lisanstayken belgesel sinema yaparak başladım ve öyle devam ettim. Belgesel sinema benim için bir yolculuk gibiydi. Aslında tarihe bir yolculuk... Yani, Benjamin’in *Tarihin Meleği* gibi. Tarihin yıkıntıları arasında hem bireylerin hem toplumsal yaşantının yıkıntıları arasında bir şeyler aramak, onları bugüne getirmek ve herkesle paylaşmakla ilgili bir şeydi. Belgesel sinemaya dair çalışmalarım ve bilgisayar mühendisliği alan deneyimim, toplumsal hafızanın dijitalleştirilmesi çalışmalarına olan ilgimi pekiştirdi.

Sonuç olarak, benim bugüne kadar ilgi duyduğum alanların ortak kesişme noktası toplumsal hafızanın dijitalleştirilmesi ve sanal müze çalışmaları alanında kesişmiş oldu. Bu konuların, elbette sadece bu ülke, bu coğrafya açısından değil, tüm dünya açısından önemli meseleler olduğunu belirtmek gerekir. Evrensel bir bakış açısıyla, evrensel bir tarih anlayışıyla kendi bulunduğun yerden, yerelden, yereli anlamaya çalışmaktan söz ediyorum. Yerelin deneyimini evrensele taşımak ve bunlar arasındaki ilişki ve bağı ya da çelişki ve çatışmayı görmek, görünür kılmak... Çok şey öğrendiğim bir çalışma oldu, *Madımak Katliamı Hafıza Merkezi* çalışması. Hem tarihe nasıl bakılacağı hem de nasıl anlatılacağı konusunda da çok önemli bir deneyim oldu.

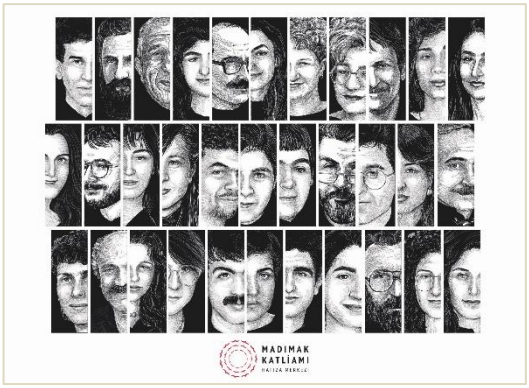

Web-sitesi • *https://madimak.org/*

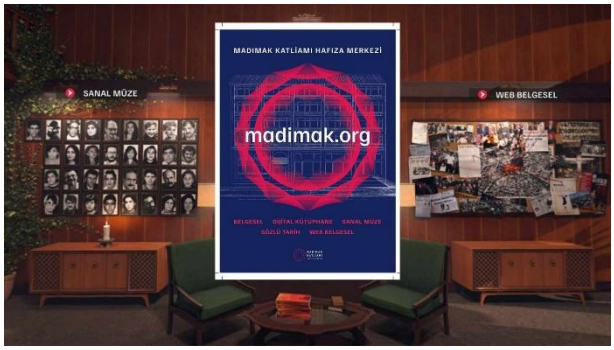

“Full Eşyalı” Beyin

Sezen Sayınalp*

* Sinema yazarı/psikolog

Onto Dergisi yılda iki kez yayımlanır.
Dergide yayımlanan yazıların ve diğer içeriklerin bilimsel, hukuki ve etik sorumluluğu yazarlarına ve ilgili içerik üreticilerine aittir.

İletişim

ontodergisi@gmail.com

Takip Adresleri

(Erişim için simgelerin üzerine tıklayınız.)

www.ontodergisi.com

